
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

M-795
कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह
दाखल क्र M 795 विषय व्याकरण
नाव. परिभाषेन्दुशेखर टीका
लेखक/लिपीकार
पृष्ठ 114 काळ पूर्ण/अपूर्ण

स्वरितेनेत्य प्रतिज्ञा नयो नोपस्थितिरित्युक्ते सति साक्षात्लक्ष्यप्रवृत्तिकार्यविशिष्टाभिधायकत्वे सति शास्त्रघटकपदप्रयोज्यबोधीयत्वे
विषयतानिरूपितविशेषसंपादकत्वं परिभाषात्वं विशेषस्तु न्यूनाधिकभावान्यतररूपं व्याख्येयपरिभाषालक्षणे पाणिन्यनुच्चरितत्वे

परि.

श्रीहयग्रीवाय नमः ॥ श्रीविष्णुं विधिनारदप्रभृतिभिः संसेविताङ्घ्रिद्वयं श्रीनाथगुरुं समस्तविदुषां धुर्यं सुधीनां वरं ॥ ध्यात्वा [illegible] टिप्पणं कृत्प्रसारितमहाशेषोऽहं प्रकारं मया संधुरलकमयूरवरजिभिरपाकर्तुम्परा कृम्यते ॥ संति येऽर्थाम ॥१॥
हग्गठाः परिभाषेन्दुशेखरे ॥ उपास्ते नाहैमवतीमप्रकृयीकुरुताङ्गिहितान् ॥२॥ सम्यान्त्रणम्पाविहितां जलिरस्मिभ स्या
यागेश्वरो नाधिगतार्थसुराब्दगणस्त्रान् ॥ सत्सं तथापि पुरुषो नमपादपद्मध्यानेन लब्धसुमतिर्विततोमि किं
चित् ॥३ ॥ न त्वासांयशिवं प्रसीदेति ॥ अंबयस्युत्पादयस्यं वा जगत्कर्त्रीतया सहितः साबः शोनेजगत्स्मि
न्निति शिवः जगत्कुयाधिकरणः सांबश्चासौ शिवश्च सांबशिवस्तं सांबशिवं । बंहते वर्धयति प्रजा मिसं
तर्भावितण्यर्थाद्बृंहतेर्मनिनि ब्रह्म प्रजावर्धकमित्यर्थः एतेन स्वस्याद्विकर्तृत्वं प्रसराः प्रतिपादितं ॥ नागे
शा इति ॥ यद्यप्यात्मनाम गुरोर्नाम नेति निषेधात् स्वस्य स्वनामग्रहणं निषिद्धं तथापि सामान्यनिषेधस्य वैधना
मग्रहणातिरिक्तविषयकत्वकल्पनन्न दोषः ॥ यागीयहिंसाविधिना न हिंस्यादिति सामान्यनिषेधस्य वै
धहिंसातिरिक्तविषयकत्वकल्पनावत् । विश्वाधिःस्य स्वनामग्रहमभिवादयेदिति धर्मशास्त्रे प्रसिद्धः

१

सति पाणिन्युच्चरितशास्त्रघटकपदप्रयोज्यविषयतान्यूनाधिक्यान्यसंपादकत्वं ।

प्रत्यभिवादे शूद्रे इति सूत्रस्थभाष्ये च । यच्चात्मनामेति निषेधो व्यावहारिकनाममात्रविषयं इदं तु यौगिकं नाम
नागेशः प्रवर्तकोयस्येति अत एव भगवान्पतंजलिरपि गोनर्दीय आहेति तत्र न यौगिकं नाम ग्राह्ये तिनव
नामांतरेणाव्यवहारात् व्यवहारेप्ये तन्नाम्न एव प्रसिद्धेश्च तथा चाभिवादनादौ व्यावहारिकनामकीर्तनं न दोषायेत्ये
वतत्वं यद्वा श्राद्धे विवाहे संन्यासेऽप्यापत्कालादिषु क्वचित् ॥ स्वनामग्रहणं कुर्वन्नश्रेयस्त्वामोप्य दोषभागिति
दवाद्वृत्स्मृत्यादिपदेन ग्रंथारंभसंध्यावंदनप्रोपितत्त्वाभिवादननामग्रहणान्न दोषः वस्तुतो नामोच्चारणएव
दोषो न तु लेखने इत्येव परमार्थः ॥ कुरुतइति यत्रोरूपस्य स्फूर्तिरूपस्य व्यापृतस्य वर्तगामिचा नाऽऽ । ननु यत्रो
रूपस्य वर्तगामित्वेऽपि सुखबोधरूपफलस्य परगामित्वात्परस्मैपदेन बाधात् कथं पुनस्तङिति चेन्न ग्रंथनावक्षेप
णेतिप्रकथनेकृत्रत्तङे विशिष्टविधानात्तङिः स्य वै हि । केचित्तु न मयान्यार्थं च्युतस्य लेखितं स्वात्मबोधार्थमित्यह
कृतिनिरासरूपफलस्यात्मगामित्वान्तङ् सुखबोधायेति तु दृष्टयोन्मीलितं चक्षुरिति न्यायेनान्धकारेस्वार्थं नीप
मानो दीपः परप्रकाशकश्चेत्यवोवारयितो इत्यानायेनोक्तमित्याहुः ॥ वस्तुतो यथाच्छद्विजो यजं तीत्यादौ दक्षि

णादेरूपफलस्यात्मगामित्वेपि स्वप्रयुक्तयजमानजन्यफलस्य स्वर्गरूपस्य यजमाननिष्ठत्वेन परस्मैरापदं तथा सुखबोधरू
पपरोपकृतिजन्य स्वर्गरूपफलस्य यशोरूपस्यात्मगामित्वादात्मनेपदमेव युक्तमिति परे। सुधीरिति अनेन ग्रंथकरणे
स्वेष्टदेवतानुग्रहात्तस्य सामर्थ्यमस्तीति सूचितं बालानामिति भाष्यादिनः परिभाषार्थनिर्णयासमर्थानामित्य
र्थः सुखमनायासात् आयासेन भाष्यादितोपि बोधसंभवात् परिभाषेंदुमिति इंदुरिव परिभाषा परिभाषेंदुः सतो
रखरो भूषणं यस्य तं उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः यथा स्वयं लघुरपींदुः सर्वजगत्प्रकाशयति तथा लघीय
स्यो धीमाः सर्वशास्त्रं प्रकाशयंतीति भावः अत्र परिभाषाणां व्याख्येयत्वात्प्राधानत्वाद्भूषणत्वमित्यवधेयं। ननु का
स्ताः परिभाषा इत्यत आह ॥ प्राचीनेत्यादिना प्राचीनवैयाकरणानां ग्रंथे ये दाक्षेपां तंत्रे शास्त्रे वचनरूपेण पठिता
न्यत्र पाणिनीयतंत्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायंत इत्यन्वयः तानि च चतुर्विधा

नि ज्ञापकसिद्धानि न्यायसिद्धानि उभयसिद्धानि वचनसिद्धानीति तत्र ज्ञापकसिद्धानि नानुबंधकृतमनेकाल्त्व
मित्यादीनि न्यायसिद्धानि यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्यादीनि उभयसिद्धानि अकृतव्यूहाः सन्निपातलक्षणो वि
धिरित्येवमादीनि वचनसिद्धानि स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेत्यादीनि अत्र ज्ञापकन्यायसिद्धानीत्युक्त्या तत्रत्या

शिवेजगत्कारणेतिशिवपदस्यसर्वजगदुपादानत्वाधिकरणत्वस्य

श्री ॥ चिकीर्षितग्रंथनिर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचारादिप्रतिबंधकदुरितनाशाय कृतं मंगलं मध्ये स्तुणां अनुषंगतो मंगलाय
च निबध्नाति। नत्वेति। शब्दांभोधिवं ब्रह्मेति। सांबं शिवं ब्रह्मेति पदत्रयेण यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्यादिश्रुतिप्रति
पादितपरब्रह्मप्रतिपादनेन अंबया जगदुत्पादकशक्त्या सहितमित्युक्त्या सर्वजगत्सृष्टित्वस्य शिवशब्देन सर्वजगदुपा
धिकरणत्वस्य ब्रह्मशब्देन सर्वजगद्व्यधिकरणस्य च बोधनात्। नागेशात्मनि भाशचआत्मनामेतिस्मरणात् आत्मनाम
ग्रहणस्य निंदितत्वात्कथं स्वनामग्रहणमिति वाच्यं तत्स्मृतौ न गृह्णीयादित्युक्तत्वेन प्रकृते गृहधातोरुच्चारणरूप
ग्रहणार्थकत्वेन उच्चारणाभावेपि लेखने दोषाभावात् अन्यथा सर्वव्यवहारभंगो च्छेदापत्तिः केचित्तु नागपतंजलिः
ईशः प्रवर्तकोयस्येति योगिकमन्यानाभंतर्यामितया साक्षात्पतंजलिनैवायं ग्रंथः क्रियते न मयेत्यकाहंकारनिवृत्त्यर्थमेतादृशमि
दुः वस्तुतस्तु नामांतरत्वे प्रमाणाभावाच्चिंत्यमिदं अन्ये तु स्वचरितं मितत्वमिति सूत्रेक्रियाफलपदेन मुख्यं क्रियाज
न्यं फलं गृह्यते पुंश्चमुख्यं तच्च यदुद्देशेन प्रवृत्तिस्तत्वं अतएव ऋत्विजो यजमानस्य नात्मनेपदं अन्यथा दक्षिणारूपफ
लस्यात्मगामित्वादात्मनेपदं दुर्वारं स्यात् मम तु स्वर्गेदित्येन यागो वर्तते तस्य च यजमानगामित्वेन न दोषः प्रकृते
तु स्वर्गसिद्धिरिति लाभोद्देशेन ग्रंथकरणप्रवृत्तेः स्वर्गो ॥ उत्तरार्धेनानुबंधचतुष्टयं सूचितं ग्रंथादौ तन्निरूपणं आ
वश्यकं अन्यथा ग्रंथाध्ययनप्रवृत्तिर्नस्यात् प्रवृत्तिमात्रं प्रतिबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनताप्रकारक
ज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य च कारणत्वात् वस्तुतस्तु बलवदनिष्टाननुबंधिकृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणत्वे

६ अनुकूलपरत्वननमस्येन स्वनामग्रहणजन्यपापं नश्यतीति तदुपीन नांतरीयकपापनाशस्यैव कृपरत्वनन्यायविषयत्वोक्तन स्वनामग्र
६ हणमंतराग्रंथकरणसंभवात् स्वनामग्रहणस्य ग्रंथकरणनांतरीयकत्वाभावात् ॥ यदपि मंगलाचरणेन स्वनामग्रहणजन्यपापं नश्य
६ तीति तदपि न पुण्यपापयोः शब्दैकसमधिगम्यत्वेन स्वनामग्रहणजनितपापस्य मंगलाचरणेन नाशे प्रमाणाभावः।

परि॰

सर्पमुखादावंगुलिप्रक्षेपस्यकृतिसाध्यत्वेनतत्प्रवृत्तिनिवारणायाधस्यकारणत्वं चंद्रमंडलस्थामृतानयनस्येष्टसाधनत्वेपि तत्प्रव
निवारणाय द्वितीयकारणं च अनुबंधचतुष्टयनिरूपणे चाधिकारिज्ञानेन कृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रयोजनज्ञानेनेष्टसाधनत्वप्रकारकं ज्ञानं
विषयज्ञानेन विषयप्रयोजनाधिकारिपरस्परसंबंधज्ञानेभ्यां चनिरुक्तोभयज्ञानं ज्ञायते इत्याशयः

नकुत्रापिदोषः इष्टसाधनत्वप्रकारकेस्यनुपादेयमेव॥ किंच परि॰॥ केचित्तु बलवदनिष्टस्य विषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्तिवा
रकत्वं सर्पमुखादौ अंगुलीप्रक्षेप ~~प्रवृत्त~~ प्रवृत्तिनिवारणायेष्टसाधनत्वेति च प्रकारकज्ञानेति विशेषणं मिति वदंति अत्रेमि लो
चनीयं विषसंपृक्तान्नभोजनेन बलवदनिष्टं कथंमितिचेत्तत्क्षणे स्वदेहनाशो भविष्यतीति तेन आत्मघातेति ~~दिन~~
नरकादि प्राप्तिर्यथा तथा सर्पमुखे अंगुलिप्रक्षेपप्रक्षेपेणापि आत्मनाशो भविष्यतीति उभयोरेकत्वात्तन्निवारणसंभवात्
एतत्साधस्यस्युक्तं असंगतमिति॥ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि बुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकनिश्चयस्य
कारणत्वात् विषयप्रयोजनाधिकारिणां परस्परसंबंधाग्रहे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः॥ बालानामित्यनेन अधीतकाव्यको
शादिरधीतकौमुदीकश्चाहिको धिकारी॥ सुखबोधायेत्यनेन प्रयोजनं परिभाषेंदुशेखरमित्यनेन परिभाषाध्ययनं वि
षयइति सूचितं यत्तु शेषियदश्रासिरस्यादि स्मृत्या सर्वमीश्वरार्पणबोधात् ईश्वरनादास्यव मेवबोधयितुं परिभाषें — एतद्द्वये
दुशेखरस्ययंस्यथः नामग्रंथपक्षे परिभाषाएवइंदुस्तस्यशेखरः प्राधान्येनकृथनंयस्मिन्निति विग्रहः ईश्वर
पक्षेतु परिभाषारवइंदुयस्य शेखरः शिरोभूषणंयस्येति बोध्यं साद्दश्यमर्थप्रकारान्तरे नेतिदिक्॥ उक्तं अनुबंधेषु वि
षयरूपमनुबंधंस्पष्टमुपपादयितुमाह॥ प्राचीनेति॥ प्राचीनैर्व्याकरणैर्वचनरूपेण मानि पठितानीति स्वरूपबोध
नायेदं भाष्यवार्तिकयोरूपनिबद्धानीति भाष्यवार्तिकयोसंमतानी — व्या — त्यर्थः तेनत्व ग्विवरणपरिभाषायाः कार्यमनु
भवन्नितिपरिभाषाया भाष्यवार्तिकयोरभावेपि तत्सम्मतानक्षतिः॥ अनेन भाष्यविरुद्धानां भागमशास्त्रमनिम

तथा च ग्रंथाध्ययनविषयकप्रवृत्तिप्रयोजनकज्ञानविषयत्वं अनुबंधसामान्यलक्षणं वाचनिकानि वचन्येवेति विन्यादि साद्दश्यं प्राचीनग्रंथकर्तृभिः

१

व्या॰

नो किंच चेन्यायशब्दस्यन्याच्यतरत्वेपि ज्ञापकस्य शास्त्रीयपरबोध्यत्वेनाभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः

मित्यादिरवंडनकासांचिदुपेक्षायांतन्यतर्ज्ञापकन्यायसिद्धानीति। नचैवं यस्मिन्विधिरित्यादौ प्रत्यये चेत्यादौ नांरुध
वाचकानां अव्याख्यानं अनुचितमितिवाच्यं तत्रापि ज्ञापकादेरसत्वेनरूढवाचनिकपरिभाषायाअभावेपितत्
~~तत्र~~ ज्ञापकादीनि चतत्रतत्रैववक्ष्यंते वाचनिकत्वस्य भाष्येवचनरूपेणपठितेत्यर्थः ज्ञापकन्यायोवा भाष्ये नदर्शितमिति
नियावत् केचित्तु ज्ञापकन्यायसिद्धानीत्यस्यानंतरं प्रायइतियोजनांकृत्वा वाचनिकपरिभाषा या व्याख्यानेपिनदो
षइत्याहुः अन्येतु ज्ञापकन्यायशिद्धशब्दयोरर्शआद्यचंकृत्वा ज्ञापन्यायशब्दाभ्यां ज्ञापकन्यायसिद्धयोः सिद्धप

णमि — पि — देनरूढवाचनिकस्यसंग्रहः इत्याहुः॥ व्याख्येयपरिभाषाचं चेभाष्यवार्तिकसंमतत्वे सतिज्ञापकन्यायसिद्धसमि
तिदिक्॥ ~~स्वार्थजन्य~~ एकप्रतीतिनिरूपकार्थविषयकशाब्दबुद्धितावच्छिन्नंप्रति अपरप्रतीतिनिरूपकार्थविषयक)
तात्पर्यज्ञानंप्रति) विशेषः॥ पा॰ अ॰ ३ पा॰ १॥ आदिरंत्येनेति सूत्रे आदिश्च अधंतघटकसमुदायघटकानामित्येतत्स
टकांत्यपदेनेत्संज्ञकवर्णाव्यवहितपूर्ववर्तिवर्णस्यलक्षणाग्रहणेनाणादिपदानां अकारादणकारांतसमुदायघटक
त्वावच्छिन्नेअकारादिसांतसमुदायत्वावच्छिन्नेचशक्तिस्वीकारेणनानार्थकत्वात्संदेहोपपत्तिः॥ त्वथवा॥
किंच॥ अइउण् इत्यत्रणत्वमकारभिन्नसत्वेसतियइकारभिन्नत्वविशिष्टत्वे सतियउकारभिन्नत्वविशिष्टत्वं एवमिका
रभिन्नत्वेसति अपवअकारभिन्नत्वविशिष्टत्वेसति यउकारभिन्नत्वविशिष्टत्वं एवमुकारभिन्नत्वेसतियइकारभि

अ इ उ एतद्व्यक्तमन्त्रे अकारभेद इकारभेद उकारभेद एतेषां यासंज्ञाभाववत्त्वमत्र

नस्तद्भिन्नत्वे सतियेद्ग्रु इकारभिन्नत्वद्भिन्नत्वं एवमुकारभिन्नत्वे सति य अकारभिन्नत्वद्भिन्नत्वे सति यदकार भिन्नत्वद्भिन्नत्वं इत्येवं रीत्याविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् एवं ह्यादिविषय एव नानाशक्त्यभाव प्रसङ्गात् ~~......~~ प्रभेदेति॥ अणो भेदत्रयस्य एकत्रद्वयमिति रीत्या चित्तावच्छिन्नप्रति योगितात्वसंबंधेन भेदानां अभावे विशेषणत्वेन भेदानां परस्परान्वयाभावात् विनिगमनाविरहाभावेनेना नाशक्यतावच्छेदकत्वापत्तेरभावादिति दिक्। न च अणादिपदं अर्थद्वय तात्पर्येणोच्चारितं पुनस्संदेहोनो पपद्यत इति वाच्यं एवं तर्हि संदेहे पस्संदन्याये नकस्यापि बोधस्यानुत्पत्तिप्रसंगेन पाणिनेः प्रतारकत्वापत्तेः तेनाधभावे पाणिन्युच्चारितानि पदान्येकार्थतात्पर्येणैवोच्चारितानीति पाणिनेराप्तत्वोपपत्तये कल्प्यत इति प्र तेसंदेहोपपत्तिरिति दिक्॥ प्रथमतो व्याख्यानमिति परिभाषा या व्याख्यानं नु महेश्वरोच्चरितण कारज्ञापितत्वेनाभ्य

प्रथमतोलिखि तमिति तत्त्वम्

हितत्वात् सर्वशास्त्रोपकारकत्वाच्चेदं बोध्यं। विशेषप्रतिपत्तिरिति॥ तात्पर्यसंदेहे सति तन्निर्णयः शिष्टकृतव्या ख्यानेनैव कर्तव्य इति यावत्॥ हि स्वविधौ॥ संदेहमात्रेण लक्षणं अलक्षणं न भवति प्रत्याख्यानादिना लक्ष णं अलक्षणं भवदपि संदेहमात्रेण लक्षणमलक्षणं न भवतीत्यर्थः॥ लक्षणत्वं च साक्षात्परंपरया वा संदिग्धा नातार्थप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजनकत्वं एतादृशलक्षणत्वाभाव

३ तथा च संदेहात्तु

४ तात्पर्यविशेषनिर्णय इत्यर्थः ४

५ तात्पर्यम ४ अलक्षणमितस्य व्याख्यानं

तात्पर्यसंदेहमात्रेण न युक्तमिति शिष्टकृतव्याख्यानेन निर्विवादत्वसंदेहनिवृत्तिः कार्येति फलितं। लक्षणपदस्य शास्त्रस्य प्रसिद्धेरेवं व्याख्यातं। अन्यतरार्थरूपस्येति अन्यतरार्थविषयकतात्पर्यविशेषस्येत्यर्थः हि यत इति। यस्मादित्यर्थः। वस्तुतस्त्विदं व्याख्यानमनुचितं यथालक्षणं नुष्ठापकमिति व्याप्तेः न बहुव्रीह्यादि

प्रत्याख्यात

दिलक्षणानां त्वक्पित्तकत्वादिलक्ष्यानतुष्ठापकत्वेन व्यभिचारेण संभवात्। अननुष्ठापकमिति अप्रवर्तकमित्यर्थः॥ तथा च सहस्रं सत्रमासतेत्यादीनामिव अननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिरिति तद्वारणाय तात्पर्यसंदेहनिवृत्तिः कर्तव्येति भावः॥ असंदिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थमिति असंदिग्धं यदनुष्ठा

प्रयोग

नं साधुशब्दप्रवृत्तिः तत्सिद्धिमात्रफलकमित्यर्थः। संदिग्धोच्चारणेति॥ अन्यथाणकारउच्चारितो

अन्योच्चरितो

नवेति संदेहाभावेनेदमसंगतं स्यात्॥ व्याख्यानत इति॥ तात्पर्यसंदेहनिवृत्तौ शिष्टकृतव्याख्यानमेव नि मित्तं नान्यदिति भावः॥ व्याख्याननिमित्तापेक्षत्वमित्येव वक्तव्ये एवमुक्तिस्तु लोकवेदेतरशास्त्रेषु च तात्पर्यसंदेहनिवृत्तिर्यथा प्रकरणादिना भवति तथास्मिन्नपि शास्त्रे भवतीति किमनया परिभाषयेति शंकाव्युदास य। समां एस्यां परिभाषायां परस्परमुनिवचनविरोधे व्याख्यातृमुनितात्पर्यानुसारेणैव पूर्वमुनेस्तात्पर्यं क

द्यो

ल्पनीयमिति णकारोच्चरणेन महेश्वरेण बोधनात् लकारपित्वकरणमिति साधुत्वं लकारसित्त्वकरणमिति साधुत्वमिति सं

६ संदिग्धमस्यास्तीति संदिग्धं अर्शआदित्वात्

 वक्ष्यते १ यथोद्देशमिति पदार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावः

असत्वेन

देहो न जायते एतन्मूलकमेव यथोत्तरमुनीनां प्रामाण्यमिति। अन्यथा त्रयाणामप्युपि त्रिविशेषेण तत्कस्य वचनं प्रमाणं कस्याप्रमाणमिति निर्दुरूपादस्यानुवृत्तिरिदिकं न चेति॥ व्याकरणशास्त्रे इत्यर्थः कस्मिंश्चित्सम्पर्थः अस्य पक्षद्वयमित्यनेनान्वयः तथा च व्याकरणशास्त्रे कतिपक्षद्वयमित्यर्थः। किं विषये पक्षद्वयमित्यत आह। संज्ञेति॥ एतेन प्रति संज्ञापरिभाषं पक्षद्वयं प्राप्नोति क्वचिद्यथोद्देशमेव क्वचित्कार्यकालमेव क्वचिदुभयमित्य संगतं स्यादिति नियमात्तं प्रति संज्ञापरिभाषं पक्षद्वयाभावेऽपि व्याकरणशास्त्रे पक्षद्वयस्य सत्वात्। उद्देश इति अधिकरणे घञ्। परिभाषार्थेनेति। परिभाषाविधेयेनेत्यर्थः। उच्चारणकाल एवं वैय्याकरणानां सांख्ययोगानुपायिचिन्तनन्मतेदिकत्वाचावाग्न्यादिभ्य इति सांख्यसत्रेण दिक्कालयोराकाशापेक्षयात्वंतरस्यानभ्युपगमादिति भावः॥ स्मरणं प्रत्यनुभवस्य कारणत्वोपनये मध्ये संस्कारस्यो व्यापारभावमन्यंगी। क्रीयते तस्य संस्कारस्यात्मनि सर्वदा सत्वात् सर्वदा स्मरणवारणायोद्बुद्धसंस्कारस्यैव स्मरणं प्रति कारणं गीक्रियते उद्बोधकं च एकसंबंधिज्ञानादिकं तद्बोधकं संबंधिज्ञानादिसत्वेऽपि कु त्रचित्स्मरणादर्शनाद्दृढतरस्यैव संस्कारस्य कारणत्वमंगीक्रियते दृढसंस्कारं प्रति चापेक्षाबुद्धेः कारणत्वं अपेक्षाबुद्धौ च न दृढतरसंस्कारउत्पन्ने तथा चापेक्षाबुद्धिर्यथोद्देशपक्षस्य बीजं अपेक्षाबुद्धिश्च कार्यकालपक्षस्य तथा च आदैचोर्वृद्धिपदवाच्य इति शक्तिग्रहे जाते साध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रे संकेत

३

८ अधिकरणसाधन इति अधिकरणार्थक घञन्तमित्यर्थः अयमिति उद्देशकाल इत्यर्थः

इति नादरोऽस्थिते स्मरणाभावे अत एव बोधायनस्तत्र अमुकस्मिन्हेतौ स्थानसंज्ञक इति दिविध ... कृदितो बोधनादनात्मस्थानसमिति ... नवेदितिरीते:

२ श्रवणेऽपि दृढतरत्वेन २

ग्रहस्यानुपयोगात्तदिदं शास्त्रमनर्थकमिति अनर्थक्यज्ञानेनोपेक्षाबुद्धौ दृढतरसंस्कारानुत्पादात्तवृद्धिरेचीत्यत्रैव संबंधि वृद्धिपदं श्रोत्रेऽपि संस्कारस्यानुद्बोधादादैचामनुपस्थित्यावृद्धिपदार्थजिज्ञासायां वृद्धिरादैजिति सूत्रमुपतिष्ठते। अस्मिन्पक्षे विधिदेश एव सार्थक्यज्ञानात् दृढतरसंस्कारस्तत्रैवात्मनि उत्पद्यते यथोद्देशवादिभिरादैजिति शास्त्रवाक्यार्थबोधानंतरं यद्यपिदानीं फलं न दृश्यते तथापीदं शास्त्रं महद्भिः प्रणीतमनर्थकं न भवति किं तु भविष्यति किंचदनेन प्रयोजनमिति सार्थक्यबुद्ध्या संदेशएव दृढतरसंस्कारउत्पद्यते तथा च वृद्धिरेचीत्यत्र वृद्धिपदश्रवणे वा न आदैचामुपस्थितिर्भवतीति न विधिदेशे पुनः संज्ञाशास्त्रं शास्त्र उपतिष्ठते तथा च संज्ञाप्रदेशे अपेक्षाबुद्धिश्चेत्यौति कार्यकालपक्षः अपेक्षाबुद्धिश्चेतिययोदेशपक्षइति फलितं एतेन अभिप्रेत भविष्यति किंचदनेन प्रयोजनमिति वैयर्थ्यदैनोत्तं वाक्यार्थबोध इति औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यंत घटितेन शास्त्रे निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युपतिष्ठते औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यंतार्थोपश्लिष्टस्य कार्यं अव्यवहितपूर्वसंबंधि बोध्यमिति। वाक्यार्थबोधेन्यानरत्यर्थः सप्तमीनिर्देशादिके ते। औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यंतर्थि पश्लिष्टस्य कार्यमव्यवहितपूर्वसंबंधि घटितं शास्त्रं किमिति प्रश्नः॥ तथा च शास्त्रस्य सा

स
र्ण

४ अस्याशयं इदानीमेव वाचामसंदुष्यथाथुन ... निपत्त्यपेक्ष इति इदं पारमर्षं शास्त्रं न कदापि निष्फलमिति ज्ञानमात्रेण संदुष्यन्

४ येन भाष्यग्रहणशीलः प्रतिपन्नाबोधान दपेक्ष इत्यर्थः अनेन यथोद्देशपक्षाधिकारी अपेक्षाबुद्धिमानित्यर्थः।

अत इति संज्ञाविषये परिभाषाविषये चरकारीति नसंभवतीति भावः।

र्थक्यत्तानादुपेक्षाबुद्धिरेवत्तंभतिरिति परिभाषाविषये कार्यकालपक्षे अपेक्षाबुद्धिर्वीजमिति वक्तुं न्याय्यते इति भावः संज्ञाविषये तु बुद्धिपदद्यावच्छेदेन आदेशवाचकत्वबोधनात्तत्र जिज्ञासा न भवतीति तत्रोपेक्षाबुद्धिनैरर्थक्यासंभवति। लौकिकोपम्बेविकधिकरणसप्तम्यंतघटितेगंगायां घोष इति वाक्ये अप्रवर्तये परिभाषाविषये सामान्यतः सप्तम्यंतपदघटितमात्रेऽयमुपतिष्ठते इति वक्तुं न शक्यते। सकलतत्सिद्धीति अत्र सकलत्वं संगतं। यथोद्देशपरिभाषादेशे सकलविध्युपस्थितेर्मानाभावात्। कार्यकालपक्षस्य निरालंबनत्वापत्तेश्च कतिपयविध्युपस्थित्यापि ज्ञायानंतत्वेन सकलविध्युपतेरनुपयोगाच्च। सकलतत्सिद्धीति अत्रापि पर्वरीत्या सकलत्वस्यासंगतिर्बोध्या। गुणभेदमिति परिभाषाविधेयार्थमित्यर्थः नुन। परिभाषाविषये यथोद्देशपक्षे अपेक्षाबुद्धिर्वीजं कार्यकालपक्षे तूपेक्षाबुद्धिर्वीजमिति न संभवतीति चेन्न तर्हि किं वीजमित्यत आह विशेष इति अयं भावः जिज्ञासानंतरं परिभाषादेशे यानि विधिशास्त्राणि नोपस्थाप्यंत इति कल्प्यते साधारणमिति अविशेषेण भाष्यप्रवृत्तेरिति भावः। सर्वविधीति पर्ववदेव सर्वत्वस्यासंगतिर्बोध्या आत्मभेदमिति परिभाषाविधेयार्थमित्यर्थः प्रधानानीति

१ अन्यत्र तु यथालक्ष्यं व्यवस्था बोध्या विशेष इत्येतदंतं यदुक्तं तदेवेत्यर्थः इत्यदेवेति परिभाषाविषयत्वारभ्य ननु अधिकारशब्देन

२ कथं परिभाषाग्रहणं इत्याह अधिकारशब्देनत्यादिना पारार्थ्यादिति तथा च परार्थत्व सादृश्यम् अधिकारशब्दस्य परिभाषायां

५॥

[illegible] अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यत्र तु परैणैव उदर्दिति सूत्रेण तपरकरणात् नाधिकृतसंज्ञाब्दने इत्यस्मात् चुरादिण्यंतात् लुङि चङि अचीकृतदित्यत्र दीर्घऋकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं तत्र यदि पूर्वेण ग्रहणे तु ऋकारस्याणत्वात् ग्राहकत्वस्य प्रवृत्त्या दीर्घादेरग्रहणेन तपरकरणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव न च तपरसूत्रेण त्कारग्रहणार्थं तत्र स्थानेंतरतमपरिभाषया ऋकारस्थानेन स्यचारणेन तद्ग्रहणे फलाभावात्। न चैवं ज्ञापितेपि भाव्यमानत्वात्सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यं तपरत्वाभावे आदेशांतरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतया। पूर्वबोध्यत्वाभावेनाविधेयत्वात् कृतेतु तपरत्वे भाव्यमानत्वापि सन्देतन्। दृष्टोपदेशस्त्र अचश्चेत्येवमसिध्यमित्यणग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वेणाकेण इत्यत्र ह्रस्वश्रुत्योपस्थितस्याच श्चेत्यस्यावधायपूर्वेणैव अणभिन्नानामप्यचां ह्रस्वार्थं परेण चेत्तु केरसेव ब्रूयादित् अणोप्रगृह्यस्येत्यत्रापि पूर्वेणैव न पदांताः परेणः संतिइति भाष्यात् परेणासंभवात्। ननु चायमेखि कुर्त हर्त इति तथासत्य चोप्रगृह्यस्येत्येव ब्रूयात् यद्वा अप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात् पर्युदासादेवेष्टसिद्धेः प्रसज्यप्रति

प॰ व्या॰ ११

षेधे अचोऽत्र ग्रहणस्येति भाष्योक्त्यागमस्य चाकुस्वादेरनभिधानमेव इणनुपरेणैव अचिश्नुधात्विति सूत्रेण्यो
रितिगुरुनिर्देशात् अन्यथेणोयणित्येव वदेदिति सूक्ष्ममिति दिक्॥१॥ संज्ञापरिभाषाणां सर्वशास्त्रोपकारकत्वादादौ त
द्व्याकरणोद्देशं वक्तुमादौ पूर्वसंगतिमाह। तत्रेति शास्त्रे इत्यर्थः पाणिनितंत्रे इति यावत् अल
क्षणमित्यनेन तस्य सर्वमुपस्थितत्वादिति भावः ननु तत्रेति पदमधिकमिति चेन्न तस्य दाभावेऽस्य ग्रंथीयव्या
ख्यास्यमानपरिभाषाविषये एव पक्षद्वयमिति संभाव्येत ननु तस्मिन्निती दोषनिवारणार्थं पाणिनीयशा
स्त्रे पक्षद्वयमिति बोधनार्थं तत्पदसार्थक्यात् अथवा संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्यनेन न संज्ञापरि
भाषात्वावच्छेदकावच्छेदेन पक्षद्वयं किंतु शास्त्रे तथा च शास्त्रे एतत्पक्षद्वयस्याश्रयणं तत्र कुत्रचिदेकः
पक्षः कुत्रचिदुभयमिति बोधनार्थं तत्र पदमिति ज्ञेयं संज्ञापरिभाषेति इतरेतरद्वंद्वः ननु जातिरप्राणिनामि
ति नियमात्कथं इतरेतरयोग इति चेन्न जातिप्राधान्य एवतस्य प्रवृत्तेः इह तु व्यक्तिप्राधान्याच्चार्थ इति उभयंभ
वतीति बोध्यं विषय इति एतत्पक्षद्वयस्याश्रयणं यस्मिंस्तस्मिन्नित्यर्थः संज्ञापरिभाषमिति समाहारद्वंद्वः

अन्नतिकम्येति अनत्यक्त्वेत्यर्थः स्यवं वक्तावाहुर्नत्तरनि दोषः प्रत्यक्षमाख्यातं उपदेशः गुणे आपरांउद्देशः इत्युपदे
शोपदेशयोरन्यतरकचिदुद्देशउद्देश्यपदस्य भावघञ्त्तत्वाच्चोपदेशोति। उपदिष्टोमे गोरुदिष्टोमे नुवाक इत्यादौ
सांकर्यदर्शनादिति भावः॥ अधिकरणसाधन इति अधिकरणं साधनं यस्येत्यर्थः यद्यप्युच्चारणस्य शब्द
रूपत्वया तदधिकरणं गगनं सुसंप्रसिद्धं तथापि तस्यात्रोपाधिकभेदाभावेन पूर्वापरव्यवहारनियामक
त्वाभावादिहाधिकरणं स्वोच्चारणकालएव विवक्षितः तथाचोपदेशकालएवोद्दिश्येरर्थः अयमिति उद्देश
शब्दः ननुदेशानतिक्रमे विध्युपकाराभावात्प्रसक्त्या कार्यानिर्वाहो इत्यत आह। यत्रेति एवं न विधिदेशव्या
वृत्तिः वाक्यार्थबोधेनेति अस्यगृहीतशक्त्यागृहीतपरिभाषार्थेन चेत्युभयत्रान्वयः। संज्ञास्थले आ
ह। गृहीतशक्त्येति अत्र समासः कर्मधारयः वृधिरादैजित्यादौ वृधिपदस्यादैचेन सह गादात्म्यदर्शनात्
वृधिपदस्यादैच्रूपोऽर्थः यतो वृधिपदस्यादैच्रूपोऽर्थो इत्यत्र शक्तिर्गृह्यते वृधिपदमादैच्स्थले शक्तिमि
तितत्स्मरणेनेत्यर्थः परिभाषास्थले आह गृहीतपरिभाषार्थेनेति अत्रापि कर्मधारय एव वाक्यार्थ

बोधेनेत्यत्रापि संबध्यते परिभाषाशास्त्रस्य वाक्यार्थबोधोत्तरं सत्समीति दर्शनादिलिंगेनेकोयणचीत्यादौ स्मरण
मिति कृत्वा पुनः स्मरणपूर्वकं परिभाषार्थो गृह्यते सएव गृहीतपरिभाषार्थस्तेनेत्यर्थः सर्वत्रेति अष्टाध्याया
मित्यर्थः ननु योसौ देशो यत्र वाक्यार्थबोधः प्रसिद्धदेशस्तत्र न संभवतीत्यत आह। देशश्चोच्चारणेति चस्त्व
र्थे देशशब्देनाष्टाध्याय्याभागविशेषो गृह्यते ननु कुरुपंचालादिः तेनाष्टाध्याय्यां यतः पूर्वं यस्मिन्निति नोच्चा
रितं तत्पूर्वकाल एव न तु वाक्यार्थ इत्यर्थः नन्विदानीं विधिवाक्यार्थाभावेन फलाभावात् संज्ञापरिभाषयोरपि वा
क्यार्थाभावप्रसक्तेत्येतत्स लक्ष्यसंगतिरत आह। तत्रादिति संज्ञापरिभाषावाक्यार्थे इत्यर्थः अनेनेति संज्ञासूत्र
निरूपणे हि परिभाषासूत्रदर्शनयद्गणेनेत्यर्थः मात्रपदेन विशेषज्ञानव्यावृत्तिः सामान्यज्ञानेनैव संतोषेण
तु पक्षे विशेषतानजिज्ञासेति भावः। यथाश्रुतग्राहीचासौ प्रतिपत्ता च यथाश्रुतग्राहि प्रतिपत्ता संतुष्यश्चा
सौ यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्ता च संतुष्ययथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्रपेक्षमिति यथाश्रुतग्राही मंदाधिकारी प्रति
पत्ता निश्चयवान् इदं तत्त्वमिति तत्र हि न परकरणेनाधी [illegible]

६

देदित्यस्योपस्थितौ नतद्रष्टयापुनस्त्यसिद्धत्वात् ईश्वरस्यत्रिपाद्यां वृत्तेनाद्विधित्वेन स्थानिवत्वाभावाच्च प्रगृह्या
प्रयत्या। नुनासिकत्वापत्तिमाशंक्य यथोद्देशपक्षमाश्रित्य प्रगृह्यसंज्ञां प्रति पुनस्त्यासिद्धत्वानुज्ञानस्यापि पुन
स्यासिद्धत्वेन पुनः संज्ञायां नानानु। सिकत्वं संज्ञाप्रवृत्तौ कार्यस्यैव नियामकत्वाद्यदा यदा कार्यं तदा तदा तत्प्र
वृत्त्यभ्युपगमात् लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायस्य सेसः सुटीति ज्ञापकसिद्धस्य धर्मिग्राहकमानेन संज्ञानिरूपविष
यत्वाच्चेत्याशयवकमुक्तं। तथाचैतन्मते यथोद्देशे संज्ञापरिभाषयोः स्वदेशे लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबो
धस्तदुत्तरं विधिप्रदेशे वाक्यार्थयोः स्मरणेन सत्लक्ष्यसंस्कारः कार्यकालेतु विनैव स्वदेशे वाक्यार्थं त
त्र तत्र विधिप्रदेशे तत्तदुपस्थितपदैकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारको वाक्यार्थबोध इति फलितं उत्तमाधि
कारिणो विशेषजिज्ञासायां यथोद्देशपक्षेपि परिभाषाविषये किंचिद्धकुमुपक्रमते केचिदिति भाष्यतत्त्व
विद इत्यर्थः। परिभाषाविषय इति।। संज्ञाविषये यथोद्देशप्राचीननव्यमतयोः समत्वमेवेति भावः। बोध
इति आत्मनेसतीति शेषः सकृत्तत्राहि द्वैधीति सकृत्स सम्यंतपदघटितविधिशास्त्रोपस्थितावित्यर्थः

संस्कारायेति सप्तम्यन्तादिपदघटितविधिशास्त्रनिश्चयात्मकवाक्यार्थबोधायेत्यर्थः संस्कारो निश्चयात्मक
वाक्यार्थबोधः स चोपकारकसहकारेणैव भवतीति कदाचिदुपकार्यस्योपकारकदेशसन्निधानेन साधनीयः क
दाचिदुपकारस्यैवोपकार्यदेशसन्निधानेनेति पक्षद्वयेपि संस्कारउचित इति बोध्यम्। यद्वास्य संस्कारो लक्ष्य
संस्कारः स च तत्तद्विधिसंबंधिपरिभाषाभिः सहैकवाक्यत्वेएव संभवति केवलवाक्यार्थस्योपस्थितिसंपा
दनेन कृतार्थस्य लक्ष्यासंस्कारकत्वमेव न तत्संस्कारायेत्यस्य तेन तत्तत्सप्तम्यन्तादिपदघटितविधिसंबंधिलक्ष्य
संस्कारायेत्यर्थः॥ एवं च संस्कारशब्दस्यापूर्वार्थकत्वेनेति बोध्यम्। गुणभेदं अप्रधानभेदं परिभाषाभेदमित्य
र्थः॥ आवश्यकपरिभाषाभेदं प्रकल्प्येति यावत्। एकवाक्यतयैवेति पदैकवाक्यतयैवेत्यर्थः नियमो निवृत्ता

वृत्तिः ननु यथोद्देशेपि पदैकवाक्यतायां को भेदः कार्यकालपक्षात् न चैवं तत्रस्वदेशे एकवाक्यतापरत्रविधि
देशे इति भेदः पूज्याभावाद् किञ्चित्करोयं भेदोऽत आह कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामपीति त्रैपादिकेन विधि
ना संस्काराय परिभाषोपस्थानात् अदृश्यपि त्वाचेनाकर्षणादर्शनात् अपि सपादसप्ताध्यायीसमुच्चायकः
तथा च कार्यकालपक्षे सर्वैकवाक्यतया यथोद्देशे तु त्रिपादिभिन्नेनैवेति भेदः वाक्यार्थबोधस्तु स्वदेशे उभयथा

प्यस्त्येवेति भावः॥ तथा च सपादसप्ताध्याय्यां पक्षद्वयेपीष्टसिद्धिस्त्रिपाद्यां तु कार्यकालएवेति बोध्यम्। गृहीत
परिभाषार्थेनतु नतिर्वाहो वक्ष्यमाणपूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्॥ तथा च परिभाषाणां पदैक
वाक्यतयैवेष्टसाधकत्वमिति ध्वनितं संज्ञाविषये तत्र सूत्रे भाष्ये संदेहस्याकारणात्तत्र जातज्ञाप्यग्रहणेनेष्ट
सिद्धुभ्यमगमाहात्म्येक वाक्यतयैवेति विवेक इति दिक्। परिभाषाणां पक्षद्वयेपि पदैकवाक्यत्वेउपपद्यं भव
मभिप्रेत्याह। एतदेवेति पक्षद्वयेपि पदैकवाक्यतयैव नियम इत्येतदेवेत्यर्थः न महाब्धोनिश्चयार्थः त्रिप्रकार
इति तत्रैव सूत्रमूलेएव कश्चिदेकदेशस्थ इत्यादिना ज्ञः अपरो यथा रज्ज्वायसा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते जनेन तद्व
दनुकृष्यते चकारेण योगे उपतिष्ठत इति तृतीयः परिभाषाशास्त्रं स्वविषयकबुद्ध्युपस्थित्या सर्वत्र शास्त्रोपकारक
मिति कश्चिदेकदेशस्थ इति भाष्यतात्पर्यमित्यर्थः ननु प्रत्वकृत्स्नमिति न्यायेनेदं कार्यकालसंबंध्येव कुतो नेत्याह
तच्चेति उक्तरीत्या यथोद्देशेपि पदैकवाक्यतासंभवे विनिगमनाविरहाच्चाह पक्षद्वयेपीति प्रदेशविधिशा
स्त्रं इतोस्माज्ज्ञाप्यात् सर्वशास्त्राभिज्वलनं च एकवाक्यतया संस्कारकत्वमिति भावः। चिंत्यमिदं संस्कारमात्र

स्येवज्वलनन्यायार्थत्वे बाधकाभावेनैकवाक्यतये तिनिर्देशमात्राभावात् स्वदेशे गृहीतवाक्यार्थबोधस्य तत्रवि
भीरस्मिन्निमात्रेण तत्संस्कारप्रभिन्नायेनैव एकदेशस्थरम्युक्तरूपपत्तेश्च नहि तत्रापि कार्यकालपक्षे परिभाषाणां
स्वदेशे वाक्यार्थाभावः बाधकाभावात् गुणेन प्रधानाकर्षणायुक्तत्वाच्च तस्मात् कार्यकाल इव यथोद्देशेपि स्वदे
शे विधेयैकवाक्यताविनैव वाक्यार्थबोधः तस्य च प्रदेशे स्मृतिमात्रं नैकवाक्यता कार्यकालपक्षे तु प्रदेश एकवा
क्यतेति ध्येयं नन्वसिद्धत्वस्योभयत्राविशेषेपि कार्यकालपक्षे एकत्रिपाद्यां सर्वतोद्विबीजमिति चेन्न संस्कार्या
यांक्षयैव परिभाषाप्रवृत्तेः यथोद्देशेतु संस्कारकाकांक्षयैवेति भाष्यनियमात् न तूभयोः पक्षयोः भेदाभावा
द्दूषितिरसंगतेत्यत आह तत्रैतावानिति आत्मभेदं परिभाषाभेदं यद्वा आत्मनेभेदं आत्मार्थं भेदं स्व

स्यार्थं नैर्विधिशास्त्रैः विधिशास्त्राणामितरदेशगमनेनैकवाक्यतैव्युपष्टंभयतीतदुक्तमिति अथानीति
विधिशास्त्राणि तन्नोदितस्तेन तत्र योगपद्यं निरस्तं ननु कार्यकाले विधिप्रदेशे परिभाषागतोपरत्वविचारो भज्येते
त्यत आह अन्ये त्विति अत्र उक्तभाष्ये लिंगसिद्धेर्थे न्यायमप्याह यथेति तन्नदेशीयत्वेति यथा कान्यकुब्ज

॥॥ नां कान्यां स्थितावपि नैकाशीस्थत्वव्यवहारस्तद्वदित्यर्थः ननु यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्युक्ते निषेधे तदुपादानमसं
गतमत आह निषेधवाक्यानामपीति अपिनाउक्तपरिग्रहः केचित्तु वाक्याद्यादितिभावः निषेध्येति निषेध्योद्देशलक्षणो
त्तयोर्यैविशेषाविधिविशेषाः सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादयस्त्वर्थः निषेधवाक्यानामित्यस्य परिभाषात्वेनव्यवह
रइसत्रान्वयः इतिहेतो [illegible] हेतोरित्यर्थः भाष्यइति तत्र हि क्ङितीति परसप्तम्यामव्यवहितेचितस्तु मिसादौ क्ङितिगुण
निषेधः स्यात् ननु भिन्नंच्छिन्नं च्छिन्द्मि सादौव्यवहिते किंचरो रवीतीत्यादौ यङ्लुकः प्रत्ययलक्षणेन ङित्त्वा गुणनिषे
धश्च स्यात् न च नलुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधः श्नंमः अंगाधिकारस्थकार्यस्यैव नलुमता तस्य निषेधात् नचेदं
क्ङितिचेति सूत्रमंगाधिकारस्थमतो वार्त्तिककाराण्णिवार्णिकमारब्धं तन्निमित्तग्रहणमिति तत्र कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र
कार्यं तत्रोपस्थितमिदं इयष्टमिति भाष्य कार्यकालपक्षे क्ङितिचेतिनिषेधस्यापि सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगु
णविधायकशास्त्रैकवाक्यतयांगाधिकारस्थत्वेन तत्प्रत्ययाकारस्यान्तं भिन्नंछिन्द्मीतितद्धितोक्तः क्ङित्त्वेन परसप्तम्यानपेक्ष
वर्णव्यवधानेपि निषेधप्रवृत्त्यासिद्धमत्र इत्युक्तं ननु निषेधशास्त्रस्य च विधिशास्त्रस्य च परस्परविरोधात्कथमेक
वाक्यता तत आह तत्रेति निषेधसूत्रे इत्यर्थः एकवाक्यतेति विधिनिषेधयोरित्यर्थः स्यादिः पर्युदासन्यायेनेति।

अनेन पदैकवाक्यतास्ति चेत्ता सा च क्ङिति चभिन्नसार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुण इत्यादिरूपा ज्ञाता न्द्वी नञ्समस्ते नञि प्रायेण निषेध
एव तदर्थ इति इदं समगतमिति अरुचेराह। प्रसज्येति तेन विधिना सहितं चात्र स्ववाक्यार्थबोधाय विहितार्थस्य संबंधे त
न विधिनिषेधयोरेकवाक्यत्वासंभवात् पदैकवाक्यत्वासंभवादित्यर्थः वाक्यैकवाक्यतया वाक्यार्थ इति यावत् एवं य
थोद्देशे कार्यकालेच परिभाषास्थले निर्णयमुक्त्वा संज्ञास्थले तमाह संज्ञेति न प्रधिर्गति संज्ञाशास्त्रार्थबोधं विनावि
धिवाक्यार्थबोधस्याप्यसंभवेनाकांक्षितत्वात्स्वदेशे वाक्यार्थ तथा च तद्देशे वाक्यार्थबोधजनकत्वस्य तद्देशस्थ
त्वे तंत्रत्वेन तदभावेन तदभाव इति भावः सहैवेति यावैकवाक्यतया ननु पदैकवाक्यतया अन्यतरवध्याद्विपदा
नां वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ।उपस्थापकतानुत्पत्तिः उपस्थितमिदं द्रष्टव्यमीदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमित्यादिभाष्यविरोधा
त् एवकारउक्तनिषेधानुवादकेदाद्यर्थबोधकः उक्तेर्थे प्रमाणं प्रयोजनं चाभिदधाति अत एवेति स्वदेशे वाक्यार्थबो
१ धाभावादेवेत्यर्थः प्रदेशीयवाक्यार्थस्यैव लक्ष्यसंस्कारकत्वादेवेति वा ननु साधसिद्धमिति असिद्धत्वे प्रगृह्यत्वा
दप्रगृह्यस्येति निषेधाप्रवृत्त्याऽनुनासिकः स्यादिति भाव इति प्रयोजनं स्फुटं ननु स्वदेशे वाक्यार्थाभावे प्रोध्यायीपा
ठस्यापरत्वाभावासंभवात् तन्मात्रेण पूर्वग्रहणेन ग्रहणादिसिद्धं तदुर्वारमत आह। असिद्धत्वस्येत्यस्य ग्रहणादित्यं त
न नमु साधसिद्धमित्यस्य पूर्वग्रहणेन ग्रहणादित्यत्रान्वयः अग्रहणादित्यत्रादसो मादित्यस्येति शेषः अग्रहणादि

ति स्वदेशे वाक्यार्थाभावेन पूर्वग्रहणेन ग्रहणयोग्यताभावादिति भावः मिश्रास्तु तद्देशस्थस्येत्यादेर्विवरणं तद्देश
स्थ स्थ स्याणाप्रगृह्यस्येध सेत्तद्देशस्थस्थस्य अदसो मादित्यस्येति शेषः पूर्वग्रहणेन अदसो सेरिति सूत्रैकवाक्य
तापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्येकदेशाभ्यन्तरपूर्वग्रहणेनेत्याहुः स्वदेशे वाक्यार्थबोधाभावस्य प्रयोजनान्तरं च पूर्वक्त्तुल्य
न्यायेनाभिधास्यन्नभिदधाति एवं तद्दीति तद्बोधोत्तरमेव विधिदेशीयवाक्यार्थबोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसंधानं
चेति चकारेण कार्यज्ञानं ग्राह्यं तत्र सपरत्वं विधिदेशीयपरत्वं संभवति प्रयोजनान्तरं प्रमाणं चोपदिशति अत एवे
ति प्रदेशस्थपरत्वस्य तद्बीजत्वादेवेत्यर्थः अनुनासिकपर्युदासेन संज्ञायाः कृतार्थत्वात्सरत्वादाय्यादयः प्राप्ता
स्तत्प्रतिबंधः प्रयोजनं स्वदेशे वाक्यार्थबोधे प्याय्यादीनां परत्वस्य दुर्वारतया तदप्राप्तसंगतिरिति प्रमाणं च स्फु
टं एवं चैवकारेण पूर्वपाठस्य परत्वादिप्रयोजनताभावो बोधितः संज्ञाविषये एतद्विशेषं वदन्ता परिभाषायां
पाठकृतपरत्वमेव नियामकमिति व्यवहृत्य तृणामित्यादिना प्रतिपादितमेव भाष्य इति तत्राम् इत्यादौ अनुना
सिकपर्युदासेन कृतार्थायाः प्रगृह्यसंज्ञायाः अमी ईशा इत्यादौ मीत्यादेरसिद्धत्वात्सरत्वादायादयः प्राप्नुवं

त्तिनेषां प्रतिबंधार्थं प्लुतप्रगृह्या इत्येनदेकवाक्यतापन्नप्रगृह्यसंज्ञाऽयादिभ्यः परैवेत्युक्तं कार्यकालनयेनैवोध्यं नच
प्रगृह्यसंज्ञायाः परत्वकथनं अनुचितं आयादीनां वर्णद्वयसापेक्षत्वेन बहिरंगत्वादिति वाच्यं संज्ञाशास्त्रस्यापि
विधिनिमित्तनिमित्तकत्वमिति स्वीकारेण प्लुतप्रगृह्या इत्येनदेकवाक्यतापन्नसंज्ञायाः अचीतिसप्तम्यंतनि
मित्तायाः आयादीनां च समत्वात् वस्तुतस्तु भाष्ये परैवेत्यस्योक्तत्वादनवकाशत्वादित्यर्थः प्लुतप्रगृह्या इत्येत
देकवाक्यतापन्नप्रगृह्यसंज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र प्रगृह्यपदसामर्थ्याच्च अन्यथा हरी एता
वित्यादावपि यणादेः प्राप्तत्वात् तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। नचायादीनां प्रगृह्यसंज्ञायाश्च युगपत्प्रवृत्तिरेव
दुर्लभा सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतायां त्रिपादिस्थकार्यप्रवृत्तेरयादीनां पूर्वमेव प्रवृत्तेः।
प्रगृह्यसंज्ञायास्तु तत्तोत्तरमिति वाच्यं एतद्भाष्यप्रामाण्येन त्रिपादीस्थकार्यप्रतिबंधकस्यैव सपादसप्ताध्या
यीस्थकार्यस्य पूर्वप्रवृत्तेः स्वीकारादित्यादिक्॥ नन्वेवमाकडारीयभपदसंज्ञादीनामपि स्वदेशत्यागेनाल्लोपो
न इत्येतदेकवाक्यतापन्नभसंज्ञाप्रतिनलोपैकवाक्यतापन्नपदसंज्ञाया असिद्धत्वाड्डुत्रस्यादावल्लोपे

त्तरं नलोपोपिस्यात् अत आह। आकडारेति। नच नलोपः सुप्स्वरेति नियमात् नलोपैकवाक्यतापन्नपदसं
ज्ञाया भत्वदृष्ट्यानासिद्धत्वमिति वाच्यं नलोपस्यासिद्धत्वाभावेपि तदेकवाक्यतापन्नपदसंज्ञाया असिद्धत्वे
बाधकाभावात् किंचासिद्धत्वाभावेपि परत्वादेव नलोपापत्तेः। वस्तुतः भसंज्ञापदत्वकार्यप्रतिबंधरूपेणा
स्त्रीयेपि कार्ये भवतीति न पदांतसूत्रभाष्यप्रामाण्यादिति स्वनैव शब्देंदुशेखरे उक्तत्वेन पदसंज्ञाशास्त्रेपि भसं
ज्ञोपस्थानात् कार्यकालेपि न दोष इत्याहुः। पदसंज्ञा च भसंज्ञासमानावधिकत्वादिष्वित्यनेन विहितैव
गृह्यते नतु सुप्तिङंतमित्यनेन विहितपदसंज्ञापि तेन तद्विषये तु कार्यकालोस्त्येव। अत एव रामावित्या
दावितिवक्ष्यमाणग्रंथः संगच्छते भपदादीत्यत्रादिना पादानादिसंज्ञापरामर्शः। यथोद्देशपक्ष एवेतिए
वकारेण कार्यकालव्यवच्छेदः प्रमाणं त्वत्राकडाराधिकारे पाठ एवेतासां एकसंज्ञार्थमिहाधिकारे पाठः अ
न्यथा तद्विषये कार्यकालाश्रयणे तु भसंज्ञाया अल्लोपोन इत्यत्रोपस्थित्या पदसंज्ञाया नलोपः प्रातिपदिकस्य
त्रोपस्थित्या चोभयोर्भिन्नदेशस्थत्वेन विरोधाभावाद्बाधकत्वाप्राप्त्यानत्र पाठवैयर्थ्यं स्पष्टमेव नात्यधि

नहीति सूत्रं प्रमाणं नस्य तिराज इत्यादिसिद्ध्यर्थं तत्र भसंज्ञाप्रयुक्तो लोपे पदसंज्ञाप्रयुक्तं नलोपे च रूपसिद्धौ
तद्वैय्यर्थ्यं स्पष्टमेव न च मे भाविनो पस्यं मे भाव इत्यादौ इकारलोपार्थं तदिति वाच्यं यस्येति लोपेन सिद्धेः
न च नलोपे सिद्धः सुबादिविधावेव तन्नियमात् वस्तुतस्तु आत्मनि इत्यादौ न संयोगाद्वमन्तादिति नि
षेधेनाल्लोपो न इत्यस्य आभात्या न स्त्रीभिन्न इत्यस्य चारितार्थ्यात् नः स्वरेबोरेवेति ज्ञापकं सूत्रपादं नाधिकृतम्।
भवत्यर्थं कार्यकालात् ठञि आन्हिकमित्यत्र न स्त्रीभिन्न इति टिलोपे आसे अह्नः टिलोपश्च ह्रस्वोरेवेति नियमे
न टिलोपबाधनार्थं कार्यकालाश्रयणेनानु नलोपः प्रातिगिन नलोपे यस्येति चेत्यलोपे चाह्निकमित्येव भवती

११

ति भाषितेऽपि तत्त्वं न इति न्यायेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव राज्ञः कृचेत्यादिनिर्देशोऽपि प्रमाणं अत एवापा
दानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते गां दोग्धि पयः इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञेति भाष्यं संगच्छते कार्यकालत्वे तु क
र्मसंज्ञाया अपादानसंज्ञापेक्षया परत्वेऽपि द्वितीयाविधेः कृवाक्यस्थापन्नापेक्षया पंचमीविधेः कृवाक्यगा

पन्नायाः परत्वात्पंचम्येव स्यादिति भाष्यासंगतिः स्यात् अकथितं चेति सूत्रं चापादानत्वाविवक्षायां
चरितार्थं यथोद्देशपक्षे दोदेव सुन्वेत्यादि सिद्धिः अन्यथा भसंज्ञाप्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्या भावाद् इत्वाभावे
पदत्वे इको ऽसवर्णे इति प्रकृतिभावः स्यात् न चाकृगधिकारस्थसंज्ञासु कार्यकालपक्षस्वीकारेवाच
यतीति वागीत्यत्र पदत्वे कुत्वे णिलोपस्य स्थानिवत्त्वासदंतत्वाभावात्कुत्वं न स्यात् सिद्धांते तु पदसंज्ञा
याः कार्यकालपक्षाश्रयणे कुत्वे कर्तव्ये न अपन्नायां संज्ञायां पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधात्स्था
निवत्त्वाभावः कौलुसं न स्थानिवदित्याश्रयणेनात्र निर्यातेऽपि पटुशब्दाण्णिचि टिलोपे तस्य कौलु
सत्त्वाभावान्नद्भवत्यास्थानिवत्त्वासदंतानापन्नोजस्त्वं न स्यादिति चेन्न यत्र हि तदधिकारीय समा
नाधिकरण संज्ञाद्वय संप्रसक्तिस्तत्रैव यथोद्देशपक्षाश्रयणात् अत्र हि भाकडारसूत्रमेव मानं न
स्यादि संज्ञाद्वयसंभवस्तावेव प्रवृत्तिरितिदिक्। तत्रत्येति स्वदेनास्थेत्यर्थः नन्वेवं पदादिसंज्ञाद्वया

त्रिपभा अस्ति भ नब्राजभ्यांमित्यादौ नलोपेकर्तव्ये पदसंज्ञायाअभावान्नलोपान्नापत्तिरतआह पदादि

पदानामिति तत्र स्वदेशे एवकारेण विधिप्रदेशे गृहीतनिरासः अपिः सपादसप्ताध्यायीसमुच्चायकः

ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रस्थ भसंज्ञायाः कार्यकालत्वपरंभाष्यं हेयकदेशयुक्तिरिति भावः। तत्रज्ञापकग्रह

णेणनिर्वाहे भाष्यसंमतिमाह अतएवेति संज्ञाशास्त्राणामुपस्थितस्थभावेपितत्रिपाद्यां ज्ञापकग्रह

णेणनिर्वाहादेवेत्यर्थः। एवकारेण संज्ञाव्यावृत्तिः आशंक्य यथोद्देशेनेदसिद्धत्वादितिभावः अन्य

थाशंकासमाधानयोः संज्ञायामपितुल्यत्वेनविशिष्यपरिभाषायामेवतदुक्त्यसंगतत्वंस्पष्टमेवेतिभावः

आहुरित्यस्यक्वचिदित्यनेनान्वयः अन्येतुसंज्ञाशास्त्रस्यकार्यकालपक्षेस्वदेशेवाक्यार्थबोधकत्वंनयु

क्तं पदपदार्थोपस्थित्यासामग्र्याःसत्वात् अत्सांकाक्षयातत्प्रतिबंधकत्वमप्रामाणिकं संज्ञापरिभाषयोः

कार्यकालपक्षे स्वदेशेवाक्यार्थबोधकत्वंनयुक्तं पदापदार्थोपस्थित्यासामग्र्याः सत्वात् असांकांक्ष

यातत्प्रतिबंधकत्वमप्रामाणिकं संज्ञापरिभाषयोः कार्यकालपक्षे स्वदेशास्थतापिविधिदेशस्थतात अतएवक्ङिति चेति

सूत्रेभाष्ये कार्यकालपक्षेतस्यांगाधिकारस्थतोक्ता तत्रविप्रदेशस्थत्वेनपौर्वापर्यमुखंविरोधप्रतिसंधानादेरुत्ते

वासंभवात् तदभावेपाठक्रममपितेनायादिभ्यः परेवपरत्वसंज्ञेत्यादिभाष्यस्यतस्मिन्निति सूत्रस्थवक्ष्यमाणभा

ष्यस्यचानासंगतिः भादिसंज्ञाविषयेयथोद्देशपक्ष एवेत्यपिनयुक्तं भस्येत्युपस्थितमिदंभवतियचिभमितिष्य

ङः संप्रसारणमितिसूत्रस्थभाष्यासंगतेः ज्ञापकशास्त्रग्रहणेत्यापिनतुल्यमुत्पत्तिग्रहीतपरिभाषार्थेनत्रिपा

दिकार्यसंस्कारापत्तेः। षष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषायापिशास्त्रीयदृष्ट्यत्वेनसंज्ञाशास्त्रसमत्वात्तथात्वइति

तस्यास्त्रिपाद्यांप्रवृत्त्युपपत्तौ तदभावापादनपरेणपूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थभाष्येणसहविरोधापत्ते

श्चेत्याहुः यथोद्देशपक्षस्यदुर्बलत्वशंकांविघटयंस्तत्रप्रमाणमाह यथोद्देशपक्षइति भाष्यइति तत्राप

गीइसत्रकार्यकालपक्षेप्रगृह्यसंज्ञायाअणोप्रगृह्यस्येत्यनेनदेशस्थतयाप्युतंप्रत्यसिद्धतयातस्मिन्नोत्ति

त्वमात्रत्वाभावेन संज्ञाप्रवृत्तिरित्यनुनासिकः स्यादित्याशंक्य यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति समाहितं
एवं प्रथमपरिभाषार्थमुक्त्वा द्वितीयार्थं वक्तुमारभते कार्यकालमित्यस्य चेति चस्त्वर्थे अथवार्थे वा ननु कार्यमेव
कालो यस्येत्यर्थक कार्यकालपदेन परिभाषायाः विधिदेशस्थत्वं प्रतीयत इत्याशंक्याह कार्येण कालस्य
तइति कल गतावितितु धातुरिदित्वं तस्येदं नन्वचेतनस्य शास्त्रस्याकांक्षाभावात् कथं तत्र गतिरध्यासिः किं
च पुरुषेच्छामात्रेणोपस्थितौ सर्वेषां तासां सर्वत्रोपस्थितिः कुतो न किं चासिद्धेतास्मिन्कथं तदुपस्थिति
रत आह कार्येणेति स्वसंस्कारायस्ववनीति स्वस्मिन्विधित्वारोपितः स्थितिर्यस्य न तु लिङ्गं चिह्नं प्रो

पश्लेषि कार्याधिकरणसप्तमीनिर्देशादिरूपं तेन चिह्निता याः परिभाषास्ताः सामित्यर्थः आक्षेपद्वारेति अनु
षंगइत्यर्थः कार्येणेत्यस्य तद्विभाय कांक्षयेत्यर्थः अचेतनत्वेपि आरोपितचेतनत्वेनैव स्ववतीति लिं
गचिह्नितपरिभाषाणामाक्षेपइत्यत्र प्रमाणमाह अनवेति कार्यकालपक्षे कार्येण परिभाषोपस्था

नादेवेत्यर्थः एतेन कथमसिद्धे तदुपस्थितिरिति तृतीयदोषारोपि स्पष्टीकृतो वेदितव्यः ननु त्रिपाद्यां परिभाषा
णामिति संज्ञाशास्त्रस्य रूपजीव्यत्वादुपजीव्यमंतरा विधेर्वाक्यार्थाभावेन स्वदेशेज्ञानतारतम्यग्रहणेवत्रिपाद्यां
व्यवहारस्योक्तत्वादितिभावः इदं त्रिपादिस्थं तत्र सपादसप्ताध्यायीस्थेपरिभाषाशास्त्रे ननु परिभा
षाशास्त्रं तु उत्तरत्रिपाद्यां सिद्धमित्यर्थः तावतापीति एतावताभवत्कथनेनापीत्यर्थः असिद्धिरित्यभिप्रा
यकइति संस्कार्यदृष्ट्यासंस्कार्यकस्यासिद्धत्वेपि संस्कारकदृष्ट्यासंस्कार्यस्यासिद्धत्वेन संस्कारासंभवइति
तदाशयः कार्यकालमिति संस्कार्यदृष्ट्यासंस्कारकस्यदर्शनमात्रेणापि वाचन्यायेन संस्कारसंभवइति
तदाशयः तथा च कार्यस्य संस्कारकत्वात्सपरिभाषापेक्षा परिभाषायाः संस्कारकत्वेन विध्यपेक्षा तत्र सपाद
सप्ताध्याय्यामुभयाकांक्षयासंबंधः त्रिपाद्यां तु तदीयाकांक्षयैवेति विशेषः एवं च पक्षद्वयसाधारण उभया
कांक्षयैव संबंध इत्याशयकः पूर्वपक्षः कार्यकालाश्रयणे नान्यतराकांक्षयापि संबंध इत्युत्तराशयः तथाच
परिभाषाणां कार्यार्थत्वात्कार्यकालत्वमेव युक्तमिति सिद्धं परिभाषाविषयेनादेशेनेत्यत्रास्थत्वं वारयतीति

पूर्वोक्तां व्यवस्थामजानन्नाशंकते नचेति अधिकं वक्ष्यमाणं इत्यंशं केतिन पौनरुक्त्यमिति दोषः आदिनाऽऽकडारीयत्वादि परि
ग्रहः परत्वादिति एतच्च कैयटाभिप्रायं कैयटसंमत्यापरिभाषाणां नहि ता कैयट इति तन्त्रक्रीय संमतविप्र
तिषेध एवं च कैवेषु सूत्रेषु विप्रतिषेध इति भाष्यप्रतीकं यथोद्देशे परिभायोः पौर्वापर्यं न चेत् कार्यकालतायामिति हि
तेनोक्तं पाठ्यकृतेति परिभाषास्थाद्वेऽतिन दोषः परिभाषाणामत्र पक्षेपि स्वदेशेऽर्थबोधोऽस्त्येवेति भावः विधिवा
क्येनैकवाक्यत्वादन्यत्र गतौ स्वदेशत्यागात् पाठकृतपरत्वसंभव इत्यत आह नहीति इत्येतावतेति कार्य
काल इतिशब्देनैवेत्यर्थः ननु पाठकृतपरत्वं स्वदेशीयत्वं वा प्रदेशेष्विति इयं विषयसप्तमी ननु तद्देशापरि
ग्रहः यथोद्देशे विधिशास्त्राणां रहैकोपस्थितेः स्वबुद्धीति स्वपदेन परिभाषाशास्त्रं तद्बुद्धिर्विशिष्टवाक्या
र्थबोधः तज्जननं निष्पत्तिस्तेनेत्यर्थः अविशेषात् विधिवाक्यैकवाक्यतायाः पक्षद्वयेप्यविशेषादित्यर्थः तथा
च परिभाषाणां तद्देशेन स्वदेशत्यागे विधिशास्त्राणामपि यथोद्देशे स्वदेशत्यागः स्यादिति तेषां परत्वं व्याहन्ये
त स्मान्नमदेशैकवाक्यत्वेन स्वदेशत्याग इति भंजूषायां तरेणानुवदति नहि तत्पक्षे इति तत्पक्षे कार्यकाल

पक्षेऽपि नाय यथोद्देशपक्षे आधेशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य १ अंशे विधिशास्त्रस्येत्यर्थः एवं चाचेतनत्वाच्छा
स्त्राणां स्वदेशत्यागसंभवस्तद्देशगमनं तन्नुषंगमात्रमेवेति भावः ननु शास्त्राणां स्वतस्तदभावेपि व्याख्यात
कपुरुषबोधस्य स्वदेशत्यागस्तत्पुरुषाणां यद्देशे विशिष्टबोधस्तद्देशीयत्वं ननु स्वदेशीयत्वमिति तदाह
नास्मदादिबुद्धिजननेनेति प्रदेश एव वाक्यैकवाक्यतयेत्यर्थः तद्देशे वाक्यार्थबोध एव स्वदेशत्यागे हेतुः
ननु तद्देशैकवाक्यता तत्र हेतुः तथा सति आमि सर्वनाम्नः सुडित्यनेन तस्मिन्निति निर्दिष्टे तस्मादित्युत
रस्येत्यनयोरेकवाक्यतया तद्देशीयत्वेन स्वीयदेशीयत्वाभावादुभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो बलीयान्परत्वा
दिति तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यासंगतिः स्यात् इदं च परिभाषास्थले संज्ञास्थले त्वायादिभ्य परेवत्र
ग्रध संज्ञे सूत्रभाष्यबलात्स्वदेशत्यागः स्वीक्रियत एवेति भावः अत्रार्थे भाष्यसंमतिमाह अत एवेति स्व
देशत्यागाभावादेवेत्यर्थः तन्त्यागे एकदेशस्थतानस्यादिति भावः स्वोक्तार्थे कैय्यटोक्तिमुपष्टंभयति अ
त एवेति स्वदेशत्यागाभावादेवेत्यर्थः ननु कैय्यटसंमतिस्वीकारे इकोगुणेति सूत्रीयकैय्यटविरोधाद्धि

परीतापत्तिरत आह द्वैगुण्येनेति चिंत्यमेवेति तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् स्वग्रंथविरोधाच्चेति भा
वः स्वग्रंथश्च तस्मिन्निति सूत्रभाष्यव्याख्यानं विपक्षे बाधकमप्याह अन्यथेति तत्र स्वबुद्धिजननमात्रे
ण तद्देशीयस्थत्वेनेत्यर्थः न स्यादिति तथा च विप्रतिषेधशास्त्रासंगतिरेव स्यादिति भावः ननु विप्र
तिषेधशास्त्रासंगतिभयात्प्रयोगरूपोद्देशेन ग्रहणमस्त्वत आह। किंचेति सूत्रस्थेति प्राधान्येनो
क्तेत्यादिनोक्तेष्वित्यर्थः तेषामिति तेषामपीत्यर्थः नन्विष्टापत्तिरत आह। एवं चेति तेषामपि पर
त्वस्य व्याहननेनेत्यर्थः उच्छिद्येतेति तस्मात्परिभाषाणां स्वदेशस्योगेन भवति परंतु च परत्वे स्वदेशी
यत्वं प्रयोजकं असिद्धत्वेऽपि उपस्थितदेशीयत्वमिति विवेकः प्रमाणं त्वत्रोक्तमिति शिवं॥ अत्रायं मत्तनि
ष्कर्षः यथोद्देशपक्षे संज्ञाशास्त्राणां विधिशास्त्रैकवाक्यतां विनैव स्वदेशे वाक्यार्थः तत्र ज्ञाततत्सि
हेणैव पादसमाध्यायीस्थविधेस्त्रिपादीस्थविधेश्चोपकारकत्वमिति संज्ञाशास्त्राणामेतत्पक्षस्वीका

रफलं त्वचीउद्दित्त्वानुनासिकप्रतिबंधरूपमुक्तमेव प्राक्। अमीत्यादो अम्मन्नन्तवद्भौसु नाश्रयप्र वा

कृतिभावाप्रसक्त्या प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावसिद्धिश्च यथोद्देशपक्षे परिभाषाशास्त्राणां तु सपादीस्थवि
धीनां अपकर्षणेन स्वदेशे एव तैः एकवाक्यतया वाक्यार्थः न च संज्ञाशास्त्रवत्परिभाषाणामपि यथोद्दे
शपक्षे गृहीतपरिभाषार्थेन त्रिपादीस्थविधिसंस्कारकत्वमस्त्विति वाच्यं तस्यासिद्धत्वात्परिभाषाशा
स्त्रमंतरापि त्रिपादीस्थशास्त्रवाक्यार्थबोधसंभवात् संज्ञानां तूपजीव्यत्वात् अंतरा त्रिपादीस्थ
विधीनां वाक्यार्थबोधासंभवात् स्यादुक्षयाग्रहीतत्वात्त्रिपादिस्थविधिसंस्कारकत्वस्वीकार इति भा
वः। परिभाषाणां यथोद्देशपक्षस्वीकारफलं तु अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य तथा विप्रतिषेधसूत्र
स्थस्य तथा सिद्धं बहिरंगमित्यस्य च त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या राज्ञस्त्यादौ श्चुत्वादिसिद्धिः अन्यथा तु शा
स्त्रैकवाक्यत्वापत्त्या सिद्धपरिभाषया उच्छ्वोपस्यासिद्धत्वेन श्चुत्वाप्रवृत्तिः स्यात् कार्यकालपक्षे संज्ञाशा
णां स्वदेशे वाक्यार्थं विनैव विधिदेशे एव तैः सह वाक्यैकवाक्यतया वाक्यार्थः अत एव विधिदेशदेशी
यत्वं कार्यकाले संज्ञाशास्त्राणां एतत्पक्षफलं तु अमः आसाते इत्यादावयादिभ्यः परत्वाद्गुणः सं

त्वयाप्रतिभावसिद्धिः कार्यकालमतं गौणमेवेत्यत्र आसान्नेइत्यादौपरत्वादाद्यादवोर्द्वाराश्युः अदसो
मादितिसूत्रेचानुनासिकनिवृत्याचरितार्थं परिभाषाविषयेतु अस्मिन्पक्षे परिभाषाणां स्वदेशे
वस्थानामेव वाक्यार्थः तत्तद्विधिदेशे विधिस्थलिंगेनोपस्थितानां तासां तैः सहपदैकवाक्यतया
वाक्यार्थः आसांतु स्वदेशस्थत्वेन न तु विधिदेशस्थतया आसामेतत्पक्षस्वीकारफलं त्रिपाद्यां
प्रवृत्तिरूपमित्युक्तमेवप्राक् । अत्राचांमते यथोद्देशे केवलस्यैव परिभाषाशास्त्रस्य स्वदेशे वा
क्यार्थः न तु विधिभिरेकवाक्यतया प्रधानेन गुणापकर्षणेपि गुणेन प्रधानापकर्षणस्यायुक्तत्वात् न
हि भस देशो राजागच्छतीति किंतु राजसन्निधौ भृत्य एवेतिन्यायात् कथं चेदायहेत्येकस्योपस्थानेन
तत्तच्छास्त्रे सर्वेषामुपस्थाने प्रमाणाभावात् नहीकोयणचीत्यस्य क्वचिदुदाहरणे प्रभेयावंसुदाह
रणान्युदाह्रियंते न त्स्यात्वापकर्षो न चैकवाक्यता तद्वाक्यार्थस्मरणेनैव सिधकांउस्थ विधिशास्त्रो
पकारकत्वं कार्यकार्यकालेतु संज्ञाशास्त्रवत्परिभाषाणामपि स्वदेशेवाक्यार्थबिनैव प्रदेशे देशे

तैः सहपदैकवाक्यता अत एव आसां विधिदेशीयत्वमस्मिन्पक्षे एकदेशस्थ इति भाष्यं तु यथोद्देशपक्षाभिप्रायक
मिति भावः नन्वेवं तर्हि कार्यकालपक्षेप्यमोत्वदित्यादिमलयं थासंगतिरिति चेन्न तत्र संस्कारकाकांक्षायां प्रति
षेधसूत्रवलदेकवक्यस्याएवोपस्थानात् अत्र पक्षे संज्ञाशास्त्रस्यापि प्रदेशे विधिभिः सहपदैकवाक्यता
नत्वैकवाक्यादिपदानर्थक्यं तु न उपस्थापकतया चरितार्थत्वात् तत्र पाठकृतं परत्वं परिभाषासु संज्ञासु
तूपस्थितिकृतं नदिमदुत्वं तदन्यमतरीत्या न तु स्वमतरीत्या अत एव केचित्सूत्रे अन्यथापरेतित्येव
। बोधतू अत एव परिभाषाणामिव संज्ञानामपि कार्यकाले पाठकृतपरत्वमेव नियामकं परेवप्रत्ययसं
ज्ञेत्यत्र संज्ञापदेन तात्पर्यग्रहणेति भावो लक्ष्यत इत्याद्यानभिज्ञस्योपेन्द्रभः कथमितिरुकदेशस्तु नरंवा
र्यकालमित्यादीति एवंच न तद्विरोध इत्येकरूपता संज्ञापरिभाषयोः सिद्धा एवंच संज्ञाशास्त्रस्यापि का
र्यकालपक्षे वाक्यार्थबोधः स्वदेशे यथोद्देशवत्तदपदार्थोपस्थितेनो वाक्यार्थबोधे प्रतिबंधकाभावात् लक्ष्य
संस्कारकत्वमपि तुल्यं अत एव भाष्ये संज्ञापरिभाषयोरविशेषेणैकदेशत्वमुक्तं कश्चित्परिभाषारूप इति
कैय्यटोक्तं न युक्तं परार्थत्वेन परिभाषाणामिव संज्ञानामपि तुल्यत्वात् एवं चाकडारादेकारस्थभपदादि

संज्ञासूत्रस्येच्छामवतारएवस्वंचसंज्ञापरिभाषयोरैकरूप्यमेवफलितमिस्येतदध्वनयन्नुक्तमलम्भिति वस्तुतस्सं
ज्ञासूत्रकार्यकालत्तस्यप्रयोजनाभावःत्रिपाधाम्भिवसर्वत्रैकत्वानन्द्वाक्रियहेणैवनिर्वाहात् भयादिभिभ्यःपरेवत्र
गत्वसंज्ञेतिभाष्यसंगतिस्तुक्तैवेतिभावः।नन्वेवंतर्हियथोद्देशंसंज्ञापरिभाषंकार्यकालापरिभाषेत्सेवकृया
दिति तत्संवधिरादेजित्यादौगुरुणाबोधितस्यार्थस्यमत्जेवभिरित्यादौविस्मृतस्यपुनर्बोधनमात्रेणापिसं
ज्ञायांकार्यकालोपीनैपारितिदिक्॥ संज्ञात्रस्तावाद्विशेषभतेत्संज्ञाविषयिणीपरिभाषांवक्तुमुपक्रमतेइ
त्संज्ञकाइति इत्संज्ञायोग्याइत्यर्थः अनुबंधत्वंचेत्संज्ञाप्रयुक्तस्यलोपान्यकार्यजनकत्वं अवयवेत्यस्यप्र
कृत्यादीत्यादिः संदेहइति तत्रतेषांयदिप्रकृत्यवयवत्वंस्त्रीत्रियगेतदादीचांमाऽइतिसानुबंधकस्याप्र
भत्तस्यनिर्देशासंगतिः मेडित्यवस्थायांऽकारसत्वेआदेचउपदेशाइत्यात्वाप्राप्तेः किंचावदातंमुखमि
त्यत्रदैपःपकारसत्वेऽनेजंतत्वादात्वाप्राप्त्याऽदाघितिप्रतिषेधानापत्तेश्च किंचोपदेशेजनुनासि

कइत्यत्रोपदेशग्रहणस्यवैय्यर्थ्यापत्तेः तद्धभ्यभ्योऽटितइत्यादावाऽनेनुनासिकइत्यनेनविहितस्यानुनासिक

स्येत्त्वनिवत्यर्थंसत्यांचतस्यांआदित्श्चेत्यनेनेटूनिषेधःस्यादित्युपदेशग्रहणंकर्तव्यमितिभाष्यकृतातत्प्रयोजनंदत्तं
अवयवत्वेस्त्रीवारेत्वद्धधातोराऽजेऽनवयवत्वेनैतद्भाष्यासंगतिःस्पष्टैवेत्येवमवयवत्वेसंदेहः अनुबंधविनिर्मुक्त
स्यवाचकत्वस्त्रीवारेतुत्रितन्त्वोदित्यादौवृद्धौविहितनुपपन्नःस्यात्तत्रादङ्ग्यस्यवृद्धत्तस्येत्स्यवयवषष्ठ्यर्थोप
रतात् प्रकृतेवयवत्वसंबंधातिरिक्तसंबंधस्यषष्ठ्यर्थत्वासंभवाच्च किंचधूञादौअनुबंधविशिष्टाद्विभातिनि
।निर्देशादर्शनमप्यसंगतंस्यादित्येवमनवयवत्वेसंदेहः एवंसंदेहादाह अनेकांताइति अनवयवाइति एकांतश
ब्दस्यावयववाचित्वादितिभावः अनवयवत्वंयुक्तिरेकमुखेनोपपादयति योहीति तत्रबोध्ये अयंतुअनुबंध
त्वावच्छिन्नस्तुनतथानावयवः तदर्थेति तत्सूदितार्थेइत्यर्थः विधेयेइति अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोप
स्थितिरितिभावः ननुपस्थाप्येऽनवयवत्वंसाध्यतेउतोपस्थापके नाद्यःउपस्थाप्येऽनुबंधस्यासत्त्वेनाव
यवानवयवत्वशंकानुदयात् किंचहलंत्यमित्यत्रलक्षणायानिर्बीजत्वापत्तेश्च नांत्योपि उपस्थापक

सनशब्दादौ सनादिशब्दावयवतकारादेरनवयवत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् घञादिशब्दस्थटकारादिवत् किंच विधे
येवदाप्यदर्शनादिहेतोरसंगत्यापत्तेश्च नहि शरीरावयवस्य हस्तादेर्दंडादावदर्शनेनावयवत्वं शक्यते वक्तुमि
ति चेन्न आयोश्यामादावुपस्थापकेदृष्टस्यावयवत्वस्योपस्थाप्येपि दर्शनत्ववत्प्रकृते तदभावेन तस्योपस्थापक
त्वनवयवत्वमित्याशयात् यथान्यत्र जराया जरसित्यादौ स्वरूपावच्छिन्नस्य वाचकत्वाबाध्यत्वासंभवति तथात्र द
ते स्वरूपावच्छिन्नस्य वाच्यत्वाभावदर्शनात् स्वस्य रूपावच्छिन्नस्य वाचकत्वापि नास्तीति भावः नन्वनवयव
त्वेऽवयवावयवीभावरूपसंबंधाभावेन सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन च बहुव्रीहेरनुपपत्तिरित्याह। शिच्छिदिति
विशिष्टाद्विभक्तिलुप्तो सोत्र अवयवत्वारोपेणेति शिदादिपदं इत्संज्ञकशकारादिर्यस्य समीपे तद्बोधपरं प्र
माणं तत्राऽप्र्योअटिनइसत्राआदिनश्चेस्येतस्य वत्याउपदेशेजित्युपदेशग्रहणप्रयोजनदानपरंभाष्य
१६॥ ज्ञेयं समीपवर्तिन्यवयवत्वारोपमंगीकृत्यैवादिनश्चेत्येतस्य वृत्तिः स्वीकृताभाष्यकृतेतिभावः सामीप्यं

चस्योच्चारणाव्यवहितोच्चारणविषयत्वं नन्वेवंणिदित्यादावपि तथात्वेन वुञ्छणकेत्यादौ णकारस्यच्छ
कणवदुभयसमीपवर्तित्वसंभवात् छयत्वप्रसयस्यापिणित्वेन च्छस्य कटत्व चत्व औ आत्र्यवकइसनिष्ठ
मापधत्तेत्यत आह। वुञ्छण्कठेत्यादाविति पूर्वस्यैवेति पूर्वस्यैवेत्यत्र पूर्वसंबंधिन एवेत्यर्थः आदि
शब्देन ञ्णमुञ्ञावित्यादौ परस्यैवेत्यस्य संग्रहः व्याख्यानतइति यद्युपदेशप्रयुक्तयस्येत्संज्ञा तत्प्रयुक्तं
कार्यं तस्यैवेति प्रत्यासत्तिरूपादित्यर्थः एतच्च ज्ञापकस्याप्युपलक्षणं ज्ञापकं चात्र प्रमाणेद्वयसज्मात्रच् दघ्न
जित्सत्तद्वयसचश्चित्त्वेनैव दघ्नच्श्चित्वे सिद्धे दघ्नच्श्चित्करणमेव एवं तव्यत्तव्यानीयर इत्यत्र तव्यग्रहण
मपिज्ञेयं पूर्वस्यैवेत्यत्र पूर्वसंबंधिन एवेत्यर्थः आदिशब्देन ञ्णमुञ्ञावित्यादौ। नन्वेवमपि हलंत
मित्यत्रापि तच्छब्दस्यावयववाचकत्वेनाऽइउण्इत्यादौ णादीनां अंत्यावयवत्वाभावात् कथं तस्मिन् इत्संज्ञा नाप
त्तिरिति मत्त एव कुतोऽत आह। हलंत्यमित्यत्रेति परसमीपेति कर्मधारयः तथोपदेशस्य परसमी
पवर्तिनो हल इत्संज्ञेत्यर्थः एवमादिशब्देन जिरुञ्व इत्यत्र आदिशब्दः पूर्वसमीपबोधक इत्यप्यवधेयं एवंचा

ऽनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव वाचकत्वमिति सिद्धं अत एव वर्णस्य सार्थकत्वविहितत्वादेशस्य सवर्णदिशत्वं
न नानुबंधमित्यादिवक्ष्यमाणपरिभाषात्रयस्यानारंभेण लाघवमपि अस्मिन्पक्षेऽस्तीति ज्ञेयं ननु यथ
पि अस्मिन्पक्षे त्रिसूत्रीणां वचनरूपाणां परिभाषाणामनारंभरूपं लाघवं तथाप्यर्थवत्त्वेऽविभक्त्यसत्तिः सौ
त्री अनर्थकविशिष्टाच्च तस्माद्विभक्त्युत्पत्तिः सौत्री शिविदित्यादौ समीपवर्तिन्यवयवत्वारोपः अंतशब्दः
परसमीपबोधकत्वं इत्यानेकगौरवमस्त्यादृढत्वेऽसिद्धांतमाह वस्तुतस्त्विति एकं जातीति वाचकत्वसंनिवे
षः ननु तदभावसाधकहेतोरुक्तत्वात्कथं तत्समर्थत आह शास्त्रेऽस्मिन्निति तत्रेति वाचकत्वाभिमतानामित्वादे
त्यर्थः अन्यत्रेति वाच्येऽर्थे ओप गवादिशब्दघटकावयवसमस्तरूपेऽतियावत् एतेन विधेयेऽनुपलंभे
पिऽसत्त्वाभावः सूचितः एवं चानुबंधावयवा अवयवावयविसंबंधितेऽपि नान्यत्रार्थरीतत्वावच्छिन्नशा
स्त्रवादिसनुमानस्मिन्नपि पक्षेसंभवतीति प्रासुक्तस्यानवयवसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वं च बोधितं
एवं हेत्वंतरेणाप्यवयवत्वं सिद्धयतीत्याह अनवयववोहीति एकजातीयसंबंधेन संयोगसंबंधेन नैव

नयमिति यथा वृक्षादिः संयोगसंबंधेन गृहेऽनुपलभ्यते न तु तत्रैव वृक्षादिषु संयोगसंबंधेनैवोपलभ्यतेऽतः वृक्षादे
रुऽगृहे रक्षानवयवत्वं तथानानुबंधानामनवयवत्वं तेषां अनेकाधिकरणे एकजातीयसंबंधेनोपलभ्यमान
त्वाभावात् अपि तत्ववयवत्वं सूत्रेस्वघटकसमुदायत्वादिवृत्तिसंबंधेन लक्ष्ये स्वघटकसमुदायोपस्थाप्यत्व
संबंधेन स्वप्रतियोगिकाभावत्वसंबंधेन चोपलभ्यमानत्वादितिभावः न च लोपेन लुप्यमानस्यानुबंधस्य तत्रास
त्त्वात्कथमुपलब्धिविषयत्वमिति वाच्यं लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानविषयत्वाभावेपि घटाभाववत्त्वलमिस्यच
भूतलत्वसमभावावच्छेदेन प्रकारतयाभासमानस्य घटस्य लौकिकसंनिकर्षजन्यज्ञानविषयत्ववत्तस्य तद्दृष्टिप
त्वबाधकाभावात् तथा चानुबंधाः वाचकावयवाः वाचकत्वेन संबंधेनोपलभ्यंते तेन संबंधेनान्यत्रवाप्यनुप
लभ्यमानत्वावच्छिन्नत्वाग्रावादिसनुमानेनावयवत्वमेवव्याप्यमिति भावः एतेनापि पूर्वोक्तस्यानवयवसा
धकहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वं बोधितं एतावता प्रबंधेन प्रागुक्तहेतोरुपष्टंभसाध्यावयवत्वेसाधकांतरमप्याह
एवं हीति यतोऽवयवास्तेऽइत्यर्थः न्यायतः औचित्येनाऽऽरोपविनेतियावत् अंत्यशब्दइति प्राथमिकत्वानि

ग्रहणेनैव हलन्त्यं सूत्रे अनन्यत्राव्यवबोधोपपत्तौ लक्षणाकल्पनं गौरवग्रस्तमिति भावः नन्वनयोः पक्षयोर्विनिगमना
विरहात्सर्वोक्तगतिरेव गृह्यतेऽत आह किंचेति तत्पक्षस्वीकारे आदिशब्दस्यावयवबोधकत्वं हलादिः शेष
इत्यादौ दृष्टं अनुबंधस्य तथात्वे णादिभस्यावयवणादेरित्त्वानापत्तौ चुटू इत्यादिग्रहणस्य प्राणानसंगत्यापत्तिभावः ननु
यदि णत्वयोरित्त्वं न स्यात्तर्हि तदा द्वयोरसरूपत्वादेव विकल्पे सिद्धेऽपि शाब्दधेतिसूत्रविहितस्य प्रायकं ददाति
दधात्योरिति सूत्रे विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यादेव णयोरित्संज्ञा भविष्यतीत्यरुचेराह कादेरिति वस्तुत
स्तु कादेरित्यपपाठ एव णादेरिति शब्देंदुशेखरे रुद्रिविरोधापत्तेः अंसंशाद्ववत् भादिशब्दपि लक्षणैवोपपत्तेरल
मात्र किंच हलन्त्यमिति तच्छास्त्रविषये अनुबंधादिनिर्णयोपस्थितेरप्रमाणिकत्वेन विधेयकदाप्यदर्शनादित्स
नेकांतसाधकत्वेनोक्तत्वाभावेन णादेरेकांतत्वमेव नचिन्तरयातुपपत्तेस्तत्रापि लक्षणांवदाम इति चेन्नत्राह।
दम्भश्चेति एवंच दम्भ च प्रत्यये चकारोच्चारणमेकांतत्वपक्षे ज्ञापकमपीति ज्ञेयं यदुपदेशाश्रयुक्तेसेनदपेक्षया
एकांतत्वज्ञापकस्ययुक्तत्वादिति भावः इदं चेति प्रागुक्तं सर्वं चेत्यर्थः तदेवाह तत्र हीति एकांतत्वानेकांतत्वे

न्यूनतरमिदमुक्तं तत्र भाष्ये इत्यर्थः इतिदिगिति लक्षणारोपाद्यभावप्रयुक्तलाघवेन उपदेशेऽजनुनासिक इत्यत्रोपदे
शग्रहणावरणरूपलाघवेन च पूर्वोक्तहेतुनेकांतत्वस्यैव सिद्धेरिति भावः नचनानुबंधकृतमनेकान्तमित्यादिवच
नत्रयस्य करणमस्मिन्पक्षे गौरवमिति वाच्यं अनेकविषयकशाब्दजनकमनोव्यापाररूपगौरवापेक्षयावचनत्रयवि
षयकवर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवादरस्यन्याय्यत्वात् एकांतत्वस्यैव न्यायसिद्धत्वादिति भावः किंचैतद्व
नत्रयमपि न कर्तव्यं अनुबंधानां अविद्यमानवद्भावदर्शकेनैव वचनेनोपपत्तेरित्यतीवलाघवमिति दिक् अवयव
त्वपक्षे भाष्याद्युक्तदोषत्रयं तदुद्धरीत्यैव तत्क्रमेणोद्धर्तुं पूर्वसंगतिमाह नन्वेकांतत्वेऽपीति शिद्ग्रहणं व्यर्थमिति नचि
त्संज्ञालोपयोरंतरंगत्वेनात्र पक्षेऽप्यनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेरौत्सर्गादोषकानेकान्तत्वं येन सर्वादेशः स्यादिति
चेन्न शकारोच्चारणसामर्थ्येन सूत्रेनिर्दिष्टोयोऽनेकाल् इत्यनेकाल्त्वं शिदितिसूत्रार्थात् नचैवं तासस्त्योर्लोपरस्मा
दौ सर्वादेशत्वापत्तिः ॥१॥ ननु यदि णत्वयोरित्त्वं न स्यात्तर्हि तदा द्वयोरसरूपत्वादेव विकल्पे सिद्धेऽपि शाब्दधेतिसूत्र
विहितस्य प्रायकं ददातिदधात्योरिति सूत्रे विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यादेव णयोरित्संज्ञा

भविष्यतीत्यरुचेराह। वस्तुतस्तु कादेरित्यपाठस्वणादेरितिशब्देन्दुशेखरविरोधापत्तेः। अंतशब्दवत्
आदिशब्देपि लक्षणयैवोपपत्तेरनुचाच्च। किंच हलंत्यमित्येतच्छास्त्रविषये ऽनुबंधविनिर्मुक्तोपस्थितेरप्रमाणि
कत्वेन विधेयेव दाप्यदर्शनादित्यनेनांत साधकत्वं हेतोस्तत्राभावेन णादेरवांतवर्तित्वं दिग्गितं॥१५॥ नेरितिवा
च्यं आनुपूर्व्यवच्छिन्नविधेयताकोयमादेशः स सर्वस्येति तदर्थात् प्रमाणं तत्रेघ्वसोरिति सूत्रे लोपग्रहणं नहि
लोपो यीत्यतो लोप इत्यनुवर्तमाने पुनर्लोपग्रहणं सर्वादेशार्थं सामान्यातः सूत्रेयोः नेकान्द्रस्यार्थेन्तु अनुवृत्तेनैव
वसर्वादेशत्वसिध्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। किंच विधीयमानो यो ऽनेकाल् इत्यर्थे तु शकारोच्चारणसामर्थ्यादेव भूत
पूर्वानेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वसिद्धेः लोपो यीत्यत्र पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात् घ्वसोरिति लोपस्य सर्वा
देशत्वसिद्धेः तदर्थमपि शिद्ग्रहणं असंजातविरोधन्यायेनोत्तरत्रैवाच्छोत्यपरिभाषाबाधसंभवात् एतद्दू
पक्रमिति। ननु शाप्यितेपि आज्ञादौ शकारोच्चारणसामर्थ्यादनेकाल्त्वारोपादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ग्रहणस्य स्वांश

चारितार्थ्याभावइति चेन्न विभाषा ङिश्योः शि सर्वनामस्थानमित्यादौ विशेषणार्थतया जसः शी जश्शसोः शिरित्यत्रस्य
शित्वस्य चारितार्थ्येन तत्र शकारोच्चारणविरहेण शित्वादेव सर्वादेशत्वस्य वक्तव्यतया औङादावेव तत्परिभाषाबा
धापेक्षया सर्वादेशाऽऽवन्तङ्इति स्वांशेचारितार्थ्यसंभवात्॥ किंचोच्चारणसामर्थ्यादिनेकाल्त्वारोपः परिभाषाबाधश्चे
त्युक्तनाद्वयीरनदपेक्षयाल्लाघवादित्संज्ञाशास्त्रस्यैव बाधापत्तेः। तेनार्वणस्त्र सावित्यादेर्नेति। न च त्वज्रूरूपादि
दिन्यासेन सिद्धेरियं व्यर्थेति वाच्यं। अनेकत्रज्वद्वारपाठे गौरवात्। अनेकत्रङ्कारपाठे गौरवात्। अत्र केचित् भाष्यमा
मानोप्युकार इति परिभाषया शासस्य लघोदीर्घ इति शास्त्रस्य वारणाय दिवउत्। अत् स्मृदृत्वर इत्यादित परकरण
स्यावश्यकत्वेन तत्र सर्वादेशत्ववारणायास्यावश्यकत्वात्। वस्तुतो दिव उदित्यादेरनेकाल्त्वमेव तत्सिद्धं सर्वादेश
त्वप्राप्तिः तथाहि। उदित्येव उकारस्य संज्ञा तया प्रत्यापि तउकारस्तु विधीयते तथा च संज्ञाया लोपवदनेकाल
त्वेपि संज्ञिनोऽनेकाल्त्वाभाव एव एवं चानित्स्वरिकमिति सूत्रभाष्यवार्तिकग्रंथोऽभ्युपेत्यवाद इति। एवं तिन्नप
रिभाषया दिव उदित्यादिप्रयोजनमिति सुहृदयैराकलनीयं। किंच शिद्ग्रहणेन नानुबंधेति परिभाषाज्ञा

प्यते किंच त्वनुबंधघटितनिमित्तकार्याति रिक्तकार्ये कर्तव्येऽनुबंधानामविधमानत्वं अल्व्यवहारविषयत्वं वा ज्ञाप्यते तेन प्रदीव्येत्यादावनल्विधाविति निषेधाप्रवृत्त्या स्थानिवद्भावेन क्त्वा ल्यबादेशे ल्युकिङिति निगुणनिषेधः अत एव तन्व्यपीति चरितार्थं अन्यथा अनल्विधाविति निषेधेनैव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या क्त्वा निर्देशाभावे नईशाप्रवृत्तौ तद्व्यर्थं स्पष्टमेव नचैवं प्रपठ्येत्यादौ वल्यादिलक्षण इट् स्यादिति निर्वाच्यं अनुबंधकार्ये अनल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तये नुबंधानां अल्त्वव्यवहाराभावज्ञापनात् अत्रानुबंधनिमित्तकार्याभावा त् यद्वा तत्र ककारस्यानिर्देशेपि तस्य वल्त्वस्याप्यत्वे तद्व्याप्यधर्मवत्त्वात् वल्त्वव्यवहाराभावाभावात् शिति दित्यादौ तु उच्चारणसामर्थ्यान्न दोषः नन्वेवं तर्हि ङिः सिधु ङित्यादौ हल्ङ्यादि लोपानापत्तिरिति चेन्न साधु शब्दानुशासनं कुर्वता भगवता पाणिनिना सुब्लोपं कुर्वतैवोच्चारितमिति ङः सिधुङित्य दोषादिति दिक् तत्रानुबं धपदं अनुबंधयोग्यपरं ज्ञेयं तदभिप्रायेण परिभाषायामनेकाल्त्वमपि वाच्यं तथा चैतत्परिभाषात्रयं तत्र त्वं ति सणामपिएकस्मिन् अर्थे नामर्यादितिभावः जादिविषयेतिति जसः श्रीस्यस्य सुपामिति सूत्र

॥श्रीगणेशायनमः॥ उत्तरपदत्वेइति॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति वा र्तिकं। उत्तरस्य पदत्वे उत्तरपदत्वे। उत्तरपदशब्दपरोऽत्रोत्तरशब्दः। पदैकदेशालो पात्। एवं चोत्तरपदस्य पदत्वव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं नेत्यर्थः। परमवाचा। परमवाचे। परमगोदुहा। श्वलिहा। अत्रोत्तरपदस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणप्र तिषेधात् कुत्वघत्वढत्वादीनि न। अपदादिविधाविति किं। दधि सेचौ दधि सेचः। अत्रोत्तरपदस्य षत्वे सात्पदाद्योरिति। निषेधः सिद्धो भवति। नच माष कुंभवापेनेत्यत्र कुंभशब्द व्यवायेन यः पदव्यवायेनेति निषेधः स न स्यात्। कुंभशब्दस्योत्तरपदत्वेचेति पदत्वनिषेधादिति वाच्यं। अपदादिविधावि तिपर्युदासादुत्तरपदस्य कार्यित्वे एव प्रवृत्तिस्वीकारात् \ नच पूर्वदंडि प्रिय इत्यत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियशब्देत द्धितार्थे ति समासे दंडिनित्यस्य नलोपात्मककार्याधिकरणतया प्रत्ययलक्षणनिषेधे सति नलोपो न स्यादिति वा च्यं। उत्तरपदशब्देन मध्यमपदत्वानाक्रांतस्यैवोत्तरपदं ग्रहणात्। नचैवं माषकुंभवा

पेनेत्यत्र कुंभशब्दस्य मध्यमपदत्वाक्रान्ततया निषेधाविषयतया पदव्यवायेपीति निषेध
सिद्धौ कार्यित्वनिषेध[illegible]वो व्यर्थ इति वाच्यं। प्रत्यासत्त्या तत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रां त्वा र
तस्य ग्रहणात्। तथा च माषस्य कुंभो माषकुंभः माषकुंभस्य वापः इति षष्ठीतत्पुरुष पूर्वपद
कुं पदक षष्ठीतत्पुरुषे कुंभशब्दस्य तत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्ततया तस्य प्रत्यपद
क्षणेन पदस्य सिद्ध्यर्थं कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्। न चैवमपि पूर्वदंडिप्रि
मुइत्यत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषे तत्समासीयोत्तरपदत्वं दंडिनित्यस्य तत्समा
सीयमध्यमपदत्वानाक्रान्ततया तन्निषेधाप्रवृत्तिरिति वाच्यं। तत्समासप्रयोजककार्थीभा
वप्रयोज्यसमासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वस्यार्थस्वीकारात्। प्रकृते चोभयसमासप्रयो
जककार्थीभावस्यैकत्वेन दंडिनित्यस्य विवक्षितमध्यमपदत्वमस्त्येव॥ न चैवं पर
मवाचेत्यादौ वागादिशब्दस्यैतत्समासीयमध्यमपदाप्रसिद्ध्या विशिष्टार्थप्रसिद्धिरि
तिप्रक्रान्तप्रयोजनस्यैवासिद्धिरिति वाच्यं। यत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वस्य
तत्समासीयमध्यमपदाव्यवहितपूर्ववर्तित्वविशिष्टपदत्वानाक्रान्तत्वस्यार्थात्॥

स्य।
अतद्धितवृत्त्यंशस्याख्यानाय पदव्यवायेइत्यर्थस्यावश्यकत्वेन च कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वादन्यथा
वापशब्दस्य पदत्वाभावेन माषकुंभवापेनेत्यत्र निषेधो न स्यात्। न चैवं सति मरमद्दंडिनावित्यादौ
ङमुड्ह्रस्वादिति वाच्यं। अजादिपदस्येति व्याख्यानात्। न च सुगण्णीशावित्यादौ ङमुडागमो न
प्राप्नोति। ईशशब्दस्य मध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वात्कार्यित्वाच्चेति वाच्यं। पूर्वोक्तयत्पदान्तत्व
निमित्तकविधावित्युपादानेनैतत्संग्रहात्। न चैवं मध्यमपदत्वे तत्समासीयत्वविशेषणं
व्यर्थं। कुंभशब्दस्य वापशब्दस्य च पदत्वमनायासेन सिध्यति। पदव्यवायेति निषेधस्य पदान्त
निमित्तकविधित्वाभावादिति वाच्यं। दधिसेचिशयः दधिसेचिवासः इत्यादौ शमवासवा
सीति सप्तम्या अलुकि सेचशब्दस्य पदान्तत्वनिमित्तकत्वाभावार्थं प्रत्यासत्त्या तत्समासी त्स
यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्। अत एव गोधुग्मानेत्यस्य सिद्धिः न च पदव्यवाये इत्यर्थे वाप
शब्दस्य पदत्वसिध्यर्थं कार्यित्वनिवेश इति यदुक्तं तत्पदव्यवाये इत्यत्र पदशब्दस्य पदत्वयो
ग्यपरत्वेनाप्यन्यथासिद्धमिति वाच्यं। शास्त्रान्तरसंकेतितेनार्थपदशब्दस्य तादृशार्थलक्षणा
स्वीकारेपि स्वशास्त्रसंकेतितपदशब्दस्य लक्षणानौचित्यात्

संज्ञाविषये एवं भट्टोजिदीक्षितैरपि भाष्यपाठक्रमपरत्वमेव नियामकं । इति व्यवहर्तृणामित्यादिना प्रदर्शितमेव
भाष्य इति तत्राम् इत्यादावनुनासिकपर्युदासेन वद्धृतार्थयोः संज्ञायाः परत्वादयादीनां भात्वमात्रनिबंधार्थमयंदिभ्यः प
रे एव ग्रहणं संज्ञे तुल्यं कार्यकालत्वेपि बोध्यं नन्वेवं भावृजरीयपदसंज्ञाया अपि स्वदेशगमनेन त्रिपाधामेव नलोपप्र
धायकं कार्यकाले वाक्यार्थबोधात् तस्याभसंज्ञानियामकत्वाभावेन राजन्पादावुभयसंज्ञासमावेशेऽस्तु पनलोपयोर
पत्तिरत आह प्रकृतेरिति यथोद्देशपक्षे एवेति एवकारेण कार्यकालव्यवच्छेदः प्रमाणं तत्रापादानमुक्ताणिकारव्या
णि बाधं गतमिति बोध्यं तत्र कार्यकार्यकालत्वे आत्रांक्वासमाधानयोरक्षरेण न तत्पक्षस्यैव तत्र बोधनात् प्रियतत्परिताद्दक्षिणा
स्यादिति न्यायेन यथोद्देशपक्षाभ्युपगमेनैव प्राग्दीव्यतोऽण् राज्ञः वृचश्चयुवमघोनामतद्धिते ऽस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णां
नद्योधोवसुस्त्रं सुध्वंस्वनडुहांदः ससजुषोरुरित्यादिना सूत्रादिनिर्देशश्चेति बोध्यं नन्वेवं पदसंज्ञादृष्ट्यात्रिपाधा
असिद्धतया नलोपे पदत्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तिरित्यत आह । पदादिपदानामिति तत्र स्वदेशे भव्यवहार इति अत्र प्र
विष्यसनेन किंचित्प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेणैव संज्ञास्वीकारः एवं च नलोपस्यासिद्धत्वेन प्रयोजनासन्निधानेपि
पदत्वप्रवृत्त्या राजभ्यामित्यादौ नलोपसिद्धिः दत्तोदत्ते त्यादौ विधिस्पष्टकृता संसैन्निधानेपि पदत्वबाधमात्रफलिकाभ
संज्ञा च भवत्येवेति बोध्यं अतएव कृत्यराजभ्यां च भवत्यष्टकृच्छोब्रह्मस्तिभ्यां वर्चस इत्यादिनिर्देशः संगच्छते॥

अत एव अष्टम्यष्टमयोर्युतरिति युसः सित्वं सार्थकमिति तथा हंस्युरित्यादौ भाधिकारीय कार्यापत्तेर्विधिस्पष्टप्रयोजनत्वा
संनिधानेन भसंज्ञायाः प्रवृत्त्या स्वादिष्विति सनेन सूत्रेण तेनवापद तस्य सिद्धत्वात् तद्धैय्यर्थ्यं स्पष्टमेव अव्ययानां भ
मात्रे तस्य बहिष्टिलोपविधाने आग्रहे भवतष्ठक्छसाविति सित्वं ज्ञापकमिति दिक् जागरादि ग्रहणेन निर्वाहित्वा
व्यसम्भवं निमाह एवेति संज्ञाशास्त्राणामुपस्थित्यभावेऽपि विधायकानां ग्रहणेन निर्वाहादेव समाहितमिति परि
भाषाविषय एव यथोद्देशत्वं कार्याः कार्यकालेन समाधानस्य चकरणाल्लभ्यन्यायेन संज्ञायामपि तद्दोषविस्तारादकरणे
न इत्यर्थः मेव ध्वनितमिति तत्त्वं यथोद्देशपक्षस्य समूलत्वसूचनायाह यथोद्देशपक्ष इति भाष्य इति तत्राशीर इत्यत्र कार्य
काल पक्षे भगद्य संज्ञायाः अणोऽप्रगृह्यस्येत्येतेन देशस्थतया प्लुतप्रगृह्याः सिद्धतया तस्मिन्निति माचत्वाभावेन संज्ञाः प्रवृत्ति
रित्यनुनासिकत्वं स्यादिति ताज्ञां क्ष्मय यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति समाहितमिति अथ प्रथमापरिभाषां व्याख्याय द्वितीयां
कमनीयतां व्याख्यानुमाह कार्यकालमित्यस्य चेति च स्त्वर्थे घ अर्थे वा वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् तदर्थमाह
कार्येणेति तद्विधायकेनेत्यर्थः विनापीत्युत्तरपदलोपो बोध्यः कालमित्यत्र कालगतावितिहलन्तं कृतिङ्चुरादिण्यन्तात्
लवेलोपदेशस्य धातुनामनेकार्थत्वाद्व्याप्तिः वर्तते लिधातुरन्तरं वेति आख्यानउच्चारणपर्यायोपदेशार्थ
स्यार्थकस्य वा ग्रहणेन तत्र केम पिधञ्ज संबन्धमनुवर्तिष्यत इत्यादावादिविवधः अवन्तस्य माणिपदिकत्वात्क्लीब
त्वं अत्रार्थे प्राप्तिः फलितार्थः ननु वेतनानां तरादेयानामचेतनानां चान्यत्र प्रापणमुचितमनयोः सूत्रपयो धत्वा

४ तत्समानीयशब्दान्तरकल्पनं

आत्लोकस्थोः ध कारस्थं न पत्रपनीअंध
कारस्थस्तुपत्रपनीति

भावेन कथं संनिधाप्तिः किंचाचेतनानेष्वाकांक्षाभावेन तद्देशेन तत्प्राप्तिरुचितापुरुषेच्छमात्रेणोपस्थितौ सर्वासां
तासां सर्वत्रोपस्थितिः कुतो नेत्यत आह कार्येण स्वरूपनीति स्वस्वस्मिन् विधिशास्त्रे वर्तितिस्थितिर्यस्य तत् लिंग
चिन्हं अोपश्लेषिकाधिकरणसप्तमीनिर्देशादिरूपं तेन चिन्हितायाः परिभाषायास्तासामित्यर्थः इदं उपलक्षणं सं
ज्ञानामपि आक्षेप इति अनुषंग इत्यर्थः कार्येणेत्यस्य तद्विधायकाकांक्षयेत्यर्थः तत्र चाकांक्षा विरोधित्वाभि
क्षावासयतीत्यादौ प्रयोजककर्तृत्वं तथा च यत्र यस्याकांक्षा तत्र तस्योपस्थितिः तत्र सपादसप्ताध्याय्यामुभयाकांक्षा
उपकारकतया संज्ञादीनां विधिशास्त्रेष्वाकांक्षा उपकार्यतया विधीनां संज्ञादिष्विति त्रैपादिकेष्वपि तु आलोकान्धका
रन्यायेन त्रैपादिकाकांक्षयैव सपादसप्ताध्यायीस्थवचनानुषंग इति व्यवस्थेति न सर्वासां सर्वत्रानुषंगः
स्व व्यक्ति लिंगे त्वाधून्याच एवं चाचेतनानामपि प्रापणं न प्रतिबंधकं ता अनुषक्तानां विधीनां संस्कारतया लक्ष्य सं
स्कारकत्वेन स्फुटकृतार्थत्वेऽपि स्वदेशस्थानामुपस्थितिसाधनत्वेनैव कृतार्थता वध्यादिपदानामुपस्थापकतया
कृतार्थत्वानंगीकारस्तु भाष्यविरोधात् प्रकृते तु प्रतिबंधभाष्यानुपलंभात्साधकभाष्योपलंभाच्च न दोष इति बोध्यं
परिभाषाविषये कार्यकाले परत्वादिबोधनेनापि कृतार्थता अत एव कार्यकालपक्षेऽपि कृतार्थतां रामैरित्यादिसिद्धिः
सर्वदेशत्वेन परत्वादादेः परस्येत्यस्य बाधनात् ज्म्नोः स्वादिति सूत्रस्थ भाष्यसंगतिश्चेति दिक् अथ सं
ज्ञाविषये कार्यकालतायाभायादिभ्यः परैव प्रगृह्य संज्ञेत्यस्य भाष्यस्योपष्टंभकत्वात्परिभाषाविषयत्वदु

प॰टी॰
उमा॰

शं प १ भ कुमार अत एवेति वार्तिकपक्षे तदाक्षेपादेवेत्यर्थः । तत्र त्रिपाद्यामिदं त्रिपादिस्थं तत्र सपादसप्ता
ध्यायीस्थे संज्ञापरिभाषे ननु सपादसप्ताध्यायीस्थे संज्ञापरिभाषे इदं त्रिपाद्यां त्रिपादिस्थविधिमवि
शेष्य कृत्वेवान्वावतारत्राभवतु तथनेनेत्यर्थः । असिद्धिरिष्टासिद्धेरसिद्धत्वाद्वा पूर्वत्रेत्यनेन पूर्वत्र तद्वाक्या
र्थबोधसत्त्वेन पूर्वत्रेत्यनेन न तत्कृत इत्युपदर्शितत्वात् त्रिपाद्यामसिद्धत्वेन तत्र तदुपस्थितिः दुर्लभेति भावः ।
प्रश्न इति सिद्धांति वक्ष्यमाणकार्यकालपक्षं तत्पक्षे स्वदेशे वाक्यार्थसिद्धेऽपि पूर्वत्रेत्यनेन न तदग्रहणं चाज्ञानतः
एवकारेणेति पूर्वत्र शेषः परत्रोत्तरमिति शेषः उपस्थितमिति उपस्थितेरनुषंगरूपाक्षेपः सर्वत्रैवमेवबो
ध्यं एतच्चाष्यनेवैतत्पक्षे उपस्थितिकृतमेव पूर्वत्वं पूर्वत्रेत्यत्र गृह्यत इत्युक्तं अत्र पक्षे व्यवायिपीतिज्ञापकमप्युक्तं
नन्वत्र पूर्वत्वबाधप्रतिषेधपरमितरत्र परत्वमाश्रितं कृतमेव गृह्यते तथा चत्रे यादिवत् पंचमीसप्तमीनिर्देशास्तु
क्ते न संबंधिपरिभाषाद्वयपरत्वमेव स्थानापत्तिरित्यत्र आह नचेत्यादि नाइत्यादाविति आदिनाउः सोत्स्यादि संग्रहः
परत्वादिति एतत्स्वकृताभिप्रायं येन्यूद्यसंमत्या परिभाषानुतद्दिर्गतावैयर्थ्यं इति तत्रनियमादिनाप्रगुणवर्धीभवतीवि
प्रतिषेधेनेति त्रिकोष्टीयवार्तिकेनैव युक्तो विप्रतिषेधोग्विप्रतिषेधपरमितं सुध्यते पूर्वश्चायं योग इत्युक्तेऽर्थेवाचिप्र
त्राद्भूमाश्रित्य समाहितं भाष्ये तत्रनेयं युक्तिरिति प्रतीयमुपादाय कैश्चित् नकार्यकालेपरिभाषाद्वयस्याप्येकदेशस्थत्वा

भिप्रायेणोक्तं यथोद्देशपक्षे परिभाषयोः पौर्वापर्यं नास्तु कार्यकालतायामिति पाठकृतपरत्वेति परिभाषाविषय
एवेदं संज्ञायां तूपस्थितिकृतमेव गतत्वं अयादिभ्यः परैव भगवद्ध संशोलिभाष्यादिस्तूलंमूले ननु कार्यकालत्वेन
त्र गतो स्वदेशत्यागात्कपाठकृतपरत्वमसंभवस्तत आह नहीति आक्षेपपदेनोक्तमप्यर्थं दृढ यति युक्तेरि
बोध्यं तत्स्वदेशीयत्वं पाठकृतपरत्वं वा ननु विधिशास्त्रेण सहैकवाक्यतया तादृत्रपक्षेऽपि कथं स्वदेशस्थिति
रित्यत आह पक्षद्वयेऽपीति प्रदेशेष्विति इयं विषयसप्तमी ननु देशपरिग्रहयथोद्देशपक्षे विधिशास्त्रा
णामिहैवोपस्थितेः स्वबुद्धीति स्वपदेन परिभाषाशास्त्रं तद्विधिर्विशिष्टवाक्यार्थबोधस्तज्जननं निष्पत्तिरि
त्यर्थः अयं भावः प्रदेशाविषयकविशिष्टवाक्यार्थबोधसिद्धेरविशिष्टे वपक्षद्वये तथा च तद्देशेन स्वदेशत्या
गे विधिशास्त्राणामपि यथोद्देशे स्वदेशत्यागः स्यादिति तेषाम्परत्वं व्याहन्येत तस्मान्न प्रदेशैकवाक्यतेन देशा
त्यागइति तदेव भंग्यंतरेणानुवदति नहीति तत्पक्षेऽपि कार्यकालपक्षेऽपिना यथोद्देशपक्षे आये शास्त्रस्य
परिभाषाशास्त्रस्यांशे विधिशास्त्रस्येत्यर्थः एवं चाचेतनत्वादपि शास्त्राणां स्वदेशत्यागासंभवस्तद्देशा
गमनं तु अनुषंगमात्रमेवेति भावः ननु शास्त्राणां स्वतस्तदभावेऽपि व्याख्यायकपुरुषबोधसिध्या स्वदेशत्यागः
तमुरुषोणां यथोद्देशे विशिष्टबोधस्तद्देशीयत्वं ननु स्वदेशीयत्वमिति तदाह नाप्यस्मदादीति भवतीति उक्तं

प.टी.

उम॥

युक्तेरितिशेषः अत्रार्थे भाष्यसंमतिमाह अतएवेति स्वदेशत्यागाभावादेव नत्यागरूपदेशस्थतानस्यादिति
भावः स्वोक्तार्थे कैय्यटोक्तिमुपष्टंभयति अत एवेति स्वदेशत्यागाभावादेव ननु कैय्यटसंमतिस्वीकारे रवेणु
णेति सूत्रीयकैय्यटविरोधाद्विपरीतापत्तिरत आह रवेणुणेतिचिंत्य एवेति उक्तभाष्यविरोधात्स्वपरग्रंथ
विरोधादितिभावः प्रकारांतरेण कैय्यटोक्तिं खंडयति अथ चेत्य १ तिरवेणुणेति सूत्रीयकैय्यटीयमताभ्युप
गमे प्रयोगार्थत्वेन तत्साधनप्रयोजनत्वेन एकदेशस्थत्वेनेति तत्साधनसमये तत्रोभयोर्वाक्यार्थबोधेन तत्वं।
नस्यादिति तथा च परत्वं कथं वोच्छिद्येतेति बोध्यं ननु विप्रतिषेधसूत्रारंभात्पूर्वं विप्रतिषेधवर्तित्वारंभो
च्चनप्रयोगार्थत्वेन स्वदेशत्यागोऽभ्युपेयत इत्यत आह किंचेति तेषामपीति शेषः नन्विष्टापत्तिरत आह
एवं च तेषामपि परत्वमाह ननं चेत्यर्थः।उच्छिद्येतेति तस्मात्संज्ञातिरिक्तेषु स्वदेशत्यागेन भवति परत्वं त्र
परत्वे स्वदेशीयत्वं प्रयोजकमसि सहत्वउपस्थितिदेशीयत्वमितिविवेकः प्रमाणं तत्रोक्तमेवेति शिवं अत्रमि
तितदर्थस्तु तावत्प्रभपदसत्तादिविषये यथोद्देशपक्षार्थ्यवाक्यसंज्ञापरिभाषं यत्रकार्यं तत्रोपस्थमिदं दृष्टमं
यत्रिभमितीतिभाष्यविरोधेपरिहारः अंगांशे प्रत्ययस्याश्रितावाकांक्षत्वेपि तरिहारेण तान्कारं हि विरोष
म

३१॥

यिष्याम इत्युक्त्यान्यत्रान्वयकरणादिगुरुतरयत्नाश्रयणेनांत्यबाधइति प्रत्याख्यानस्यैकदेशयुक्तितया तस्यापि त
त्वमेव परं एतदंशे एकदेशयुक्तित्वेपि यत्र यथा द्विपदं तत्रादेशानुपस्थितिरिति संज्ञाविषये परिभाषावदुपस्थाप
कतापक्षखंडने प्रामाण्यं नास्तीत्याह स्पष्टं सर्वांशेन सांगीकारे प्रमाणाभावात् प्राचीननये परिभाषाप्रत्याख्यान
स्यसंमततया तन्मते एकतस्यैकदेशयुक्तित्वाभावेन तद्देशउपष्टंभकत्वोचितमात् किंचात एवोपस्थितमिदं द्वयं
ष्ट १ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति भाष्यांतरमुपन्यस्तं एकदेशविकृतन्यायावतरणे रामादित्यादौ कार्यकालप
क्षे पदत्वाभावाशंकापरवक्ष्यमाणमूलग्रंथस्तु सम्यगेव प्रपदेत्यत्र प्रसाहचर्येण पदपदेन स्यादिष्विति विहि
तपदत्तस्यैवग्रहणात् भाचामनुरोधात् परत्रोपस्थापककार्यकालत्वाभावेपि यद्वा कार्यस्यकालत्वाच्च संज्ञाप्रव
त्तिरितिनादृशकार्यकालत्वग्रहेपनिबंधकाभावाच्च प्रवृत्तेपरकार्यकालत्वेन अतएव यथोद्देशे प्यग्रीरतीत्यादौ प्लु
तस्यासिद्धतयापवर्वं प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्तु तेनस्यासिद्धत्वतयात्रिमात्रएव द्विमात्रबुध्यापुनः प्रगृह्यतया प्लुत
वत्वेपि प्रकृतिभावसिद्धिरितिसर्वे रूपं वस्तुतस्तु प्राचीनोक्तिविपरीतोनस्यभिवेशो न त्यागेशस्य स्वरूपोलक्ष
स्थितमिदमापाततरमणीयमेवतथाहि नहि सेवकरसमुनि स्वे खाभांतरासंभ्याजार्धमागमद मोपयिकंरुणातुरे
धेनप्रधानावीनवलत्तुल्यफलत्वेतु सत्तेरां नहि गस्थित्स्थि त्यादिषु सप्तमी निर्देशादिघटितविधीनामुपस्थाने

प॰टी॰
उमा॰।

नत्रयानासानुपस्थाने लक्ष्यासिद्धिरूपफलभेदोदृश्यते सेवत्वेच्छयास्य पृहेग स्सदृशसम्प्रांजलरंबस्यनकथानु
गुढमन्वथैव सम्प्रादृसनूमनिसेवत्वानाभागमनेनसदृशसेवांतरबस्यनेनविवादरगितत्रविधीनामागमनंवि
धिष्वचेतननसेनानुषंगोवासंभाव्येतलक्षणेवेलक्षणाकांक्षानुरोधेनापिनोपस्थितिर्युक्तानहिलक्षणेनपदकारा
नुवर्त्ताः पदकारैर्लक्षणंनामेतिन्यायात्सापवृत्तिस्त्रोक्तन्यायविरुद्धफलविशेषश्चन्याकांक्षायास्सतांनिषिद्धा
चरणवत्तेषामप्यनौचित्यात्कथंचिदाग्रहेणविध्युपस्थापनावश्यकत्वेतस्याप्येतस्यसन्निहितस्योपस्थापने
नात्रांकाशांतोसर्वेषामुपस्थापनेप्रमाणाभावात्विनिगमकस्यसाध्यमिति स्योक्तत्वान्नाहि रहोपिनाधः सामा
न्यपक्षपातस्तुफलप्रामाण्यश्चन्यगौरवपराहतः सर्वोपस्थापनेनगुणभेदेनविशिष्टबोधेनतसंस्फुटमेवन
हीष्टोयणचीसस्फिकिमुदाहरणमितितन्निभेयाबंबमुदाहरणान्युदाहियंतेलक्ष्यस्यसहशानत्त्वासंभवेपिनोपा
दानं नहियावदुपादानासंभवस्थलेसंभवतामप्यनुपादानमितिष्वपिधूतं कार्यकालेसंज्ञादिवधथोद्देशपदेशो
पस्थानेभाष्यानुपलंभश्च यस्मुतगदुपलंभश्चबहुगणेतिसूत्रेयथैवतर्हर्थोत्तकरणाद्वान्तोकृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमेसंप्रत्ययोभवतिएवमिहापि प्रानोतिजानातिप्रसौबहुव्रादीनामियंसंज्ञाकतेतिभाष्येउक्तं अत्रज्ञानंस्म
रणंभसोकृतेस्तुनेः नत्वाश्वप्रायकथोद्देशएवसंगतिः ननुभवतुकेतन्नकार्यकालस्थेवेनिवाङ्कितिचेत्तिसत्रस्थके

४॥

यदग्रंथस्तुस्वरूपव्याप्तियथैवपराप्तियेतिन्यायेनफलसूक्तएवर्द्धिं(
(त्र) विध्युक्तरूढत्वानयानिषेधानांप्रावस्यान्तरोपस्थितावपिशतरत्रविधीनांउपस्थानमुचितमेव तत्रविधीनीप्राधा
न्यत्वेएवस्तुभावविधायकनयानिषेधस्यगुणत्वेतुपरिभाषाद्ववदारोपितमेवसूक्तंकिंच, कार्यग्रहणमपिव्यर्थमथ)
(कालक) त्रयोगेभिन्नादिषूपधार्थंतन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तोपधार्थेनतावनार्थोभातेरितिवर्तनेधातुं कृत
रचेनविशेषयिष्यामइत्युक्तोथवाकार्यकालं संज्ञापरिभाषंयत्रकार्यंतत्रद्रष्टव्यंपुगंतलघूपधस्यगुणोभवतीत्युपस्थि
तमिदंभवतिकिंतेनेत्युक्तंभाष्येतत्रयथोद्देशपक्षस्यरूपस्वापेणैवस्थितत्वाद्भवद्वीत्यादिशेषमानेपस्तुनिषेधानिवृत्ति
त्याकांक्षायांतत्तद्विधीनामुपस्थित्यापूर्ववद्दोषवारणासक्तविशेषोपादानंतस्यासंगतमेवस्यात् किंचविशेषप्रति
पत्तुः संज्ञादिविषयेविध्याकांक्षयातदुपस्थितौविधिविषयेचाकांक्षयासंज्ञाद्युपस्थितावन्योन्याश्रयापत्तिः
विधीनांप्राधान्यात्तदाकांक्षयासंज्ञादीनामेवोपस्थितेरुचितमनेनयथोद्देशपक्षविलयापत्तिश्च प्रथमत्यागेप्रानाभा
वरसस्येवतत्रनाश्रयणात्तदभ्युपगमेनसंज्ञादिसमीहयाविधीनामेवोपस्थानेनतद्देशएवलक्ष्यसंस्कारे
पुनर्विधिदेशेफलाभावेनाधानादिवस्नुनः संस्कारानौचित्येनचकार्यकालपक्षस्यैवविलयापत्तिरिति। एवंतं
तस्यत्रैपादिकार्थत्वेतदितरत्रशासनात्तदुपादानपरभाष्याद्यसंगतिर्दुर्वारैव किंचैवंकार्यकालंसंज्ञापरिभाषंयत्र

प.टी.
उमा.॥

शास्त्रमिति वा ब्रूयात् किंचैतन्न्याये परिभाषासु यथोद्देशपक्षस्य प्रयोजनाभावः कार्यकालत्वेऽपि अवयवतृष्णामिति न्या
येन पाठकृतपरत्वेन दोषाभावात् संज्ञासु कार्यकालत्वे प्रयोजनाभावः त्रिपाद्यामिव सर्वत्रैवका तत्रालिङ्गदै
वनिर्वाहात् अयादिभ्यः परे वेत्यत्रांतरंगत्वादिरूपोपायांतरस्य वक्ष्यमाणत्वात् अंतरंगबाध इति परिभाषाप्रत्याख्या
नार्थं तल्लक्ष्यस्य भङ्गा सं १ यां स्वयमेव निराकृतत्वात् तथा च यथोद्देशं संज्ञा कार्यकालं परिभाषेत्येव ब्रूयात् किंच
परिभाषाविषये सर्वत्र पदैकवाक्यत्वेऽपि संनिधिमेव इको गुणवृद्धी तस्मिन्निति सादौ सर्वविधीनामुपस्थितौ संज्ञा
वद्गुणादिपदानामनन्वयापत्तेः गुणश्रुत्या उपस्थितिमती कुपरिभाषा पदैकवाक्यतयान्वयवसंतरंगास्थानषष्ठीत
निर्णयोत्तरमुपस्थितिमत्त्वां स १ परिभाषावाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयवती बहिरंगगतिशब्दरत्नग्रंथविरोधापत्ते
श्च किंच संज्ञापरिभाषयोः कार्यकालत्वसमत्वेऽपि अवयवतृष्णामिति न्यायः परिभाषाविषय एव पदपदार्थोप
स्थितौ वाक्यार्थबोधे कारणाभावरलापि तत्रैव न संज्ञायां पाठकृतं परत्वं परिभाषासु संज्ञासूपस्थितिकृतं तत् य
थोद्देशे त्रिपाद्यां गृहीतशास्त्रनिर्वाहः परिगृह्यते ननु परिगृहीत परिभाषार्थे त्रिपाद्यां कार्यकालपरिभाष
णां ननु संज्ञानां तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्योपरिभारः परिभाषाविषये विप्रतिषेधे परमिति परपदेन पठित
ग्रहे पूर्वत्रेति सूत्रस्थभाष्योपरिभारः पूर्वत्रपदेनाक्षिप्तानामेव परिभाषाणां ग्रहे संज्ञानां स्वदेशे वा क्यार्था
भावे अदसोमादिति सूत्रस्थभाष्योपरिभारः संज्ञानां कार्यकालत्वाभावे त्रिपाद्यां पूर्वत्रेति सूत्रस्थभाष्यो

६॥

लिंगवदुपस्थितये लिंगज्ञानावश्यकत्वे तथा गद्धानस्य कार्या वा १ र्थज्ञानाधीनत्वादिति बोध्यं

परिभाष इति वैषम्यं सत्यपि तदभावसंभवे तदभावसंभवति कथं व्यवहतृष्णामिति न्यायो यथा संज्ञासु नाश्रीयते त
था परिभाषास्वपि न्यायसिद्धार्थस्यासार्वत्रिकत्वात् तथा च सूत्रद्वये आक्षिप्तानामेवोभयीनां ग्रहणं फलं अदाभ्या
मित्यादौ धुत्वं लक्ष्यासंस्कारकवाक्यार्थबोध उभयत्रापि पदपदार्थोपस्थितौ तद्बोधावश्यकत्वात् फलं चोपस्थिति
सहकारित्वं विशेषतदभावेन तद्भावस्तु उभयत्रापि रामे रक्षा विस्तादोऽपरत्वात्सवदिशतात् यथोद्देशपक्षाश्रय
णात् व्यवस्थितपक्षयोरन्यतरपक्षेण सिद्धोपपक्षांतरेण दूषणदानस्यासर्वसंमतत्वात् बाध्यसामान्यचिंतयोभ
यापवादत्वाद्वा एवं चायादिभ्यः परे वेति भाष्यं यथाश्रुतमेव रक्षेयं तस्मिन्निति सूत्रस्थ १ भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः पंच
म्या अकृतार्थत्वेनापवादत्वात् अत एव तत्र सूत्रे भाष्ये अथ यत्रोभयनिर्देशः तत्र किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवत्युताहो स्वित्परस्येत्या
शंक्योभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो भविष्यति विप्रतिषेधादिति समाधाय तास्यनुदात्तेत् वहोऽत्वोपोगात् णिलु रुदादिभ्यः
सार्वधातुके आने मुक् ईदासः आमि सर्वनाम्नो घेर्ङिः स्याण्नद्या याडापोऽङ्मो ह्रस्वाद्दचिङमुण्नित्यं इत्येतानि प्रयोग
नान्युपन्यस्य विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तोऽयं विप्रतिषेधः सर्वत्रैवात्र कृतसामर्थ्यात्सप्तमी अक
त सामर्थ्यात्पंचमी तिरुत्वात् पंचमी भविष्यतीत्युक्तं पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थभाष्यात्तु पदलक्षणतया संज्ञाविषय
कमपि बोध्यं तत्र ह्येवं भाष्यं यदि सपादसप्ताध्याय्यामयं पादोनाध्यायोऽसिद्ध इत्युच्यते यत्र इह सप्तमीनिर्देशः
पंचमीनिर्देशः षष्ठीनिर्देशश्चाचंते ते न प्रसिद्धाः स्युः तत्र को दोषः सखोऽशसि ह्रस्वादंगात् संयोगांतस्य लोप

प. टी.
उमा.

इत्येतेषां निर्देशानामसिद्धत्वात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी स्थानेयोगा इत्येताः परिभाषा न प्रवृत्ते-
रन् नैष दोषः यथा मीदं तत्रासिद्धं तथा इहासिद्धं कथं कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रैवावस्थितं द्रष्टव्यं ॥ इको ऽसलि
हस्वादंगात्तस्य लोप उपस्थितमिदं भवति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी स्थानेयोगेति नि-
त्यादिपदानुपादानेन व्याप्तिविशेषोपादानेन च सूत्रस्वरूपं हान्दोनौ नुट् उदस्थास्तंभोः पूर्वस्येत्यादिष्वन्तोत्तरस्यार्थं
न्तोदावित्यौ आदेः परस्येत्यस्य सामर्थ्यापादनाय त्वपवृत्तेन च परिभाषाणां तरोपलक्षणाय त्वपवृत्तेन कार्यकालमिति पारि-
भाषोपात्त संज्ञापरिभाषस्यैवोपलक्षणं बोध्यं ॥ अत्र विशिष्यानिर्दिष्टानामेवोपादानं तु पूर्वत्रेत्यनंतर वर्णितं उदा-
त्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्येति स्वरविधिसूत्रे तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र निर्दिष्ट पदनिर्देशार्थं तस्मिन्नित्येत-
त्स्याः षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्याश्चैव प्रयोजनसत्त्वात् उदात्तादिसंज्ञानां तु स्थानित्वकृतस्य शब्देंदुशेखर एवाभि-
हितत्वाच्छास्त्रानपेक्षणाधण्रसत्राश्रयणासिद्धत्वेन निर्वाहात्तदनुपादानं अत एव प्राथम्येप्येतत्परिभाषात्र-
य प्राग्वर्तिपरिभाषामनुपादानं किं चोक्तस्थले ऽव्याप्तिपरिहाराय परिभाषामात्र यह स्य नवाप्यावत्पवृत्तयायर
हेत्यादिस्थाने तर्हि तस्यासिद्धत्वात् परिभाषानप्रवृत्त्यैरन्नित्येव वदेत् तस्मान्मदुक्त एव भावः न स्वरविधिमपहा
य सत्त्वे सत्त्वीसादीनां उपादानं तु तत्परिभाषाविषयत्वयास्वरदोषापेक्षयावर्णदोषस्य सर्वानुभवविषयत्वया

६॥

स्फुटतरत्वात् ॥ संज्ञाविषये जागर्त्यात्यर्थे ऽणा निर्वाहादनुपादानमित्याशये तु परिभाषाविषये गृहीतपरिभाषार्थेन
निर्वाहात्संदेहानवसर एव भाष्ययामाण्येनैव तत्र निर्वाहो नात्रेति कल्पनं तु युक्तिवैधुर्यान्मुमेस्वमस्तीति बोध्यं
न्यायोदाहरणमेव ननु उभयत्रापि तथैव निर्वाहे कथं भाष्योक्ति संभवति चेदुच्यते संज्ञायां कार्यस्यैव नियामकत्वाधथोद्देशेपि कार्य विशेषपुरस्कारेणैव तस्या ... वक्तव्यतया अभीरणीसादाविव कार्यविशेषानुसं-
धानस्यावश्यकत्वात्तस्यचैत्रैपादिकत्वया ऽसिद्धत्वे तदप्रवृत्तिरेवेति तदर्थं कार्यकालत्वोक्तिरेव परंतु गृहीतपरि-
भाषार्थ एवात्मोपायकरन्यायेन निर्वाहः आसः परं पूर्वत्रेति वैषयिकाधिकरणसत्त्वं तत्प्रवृत्तिकृतत्वं ते नाधि-
ताकांक्षया पूर्वशास्त्रविषयत्वाने परमासिद्धमिति पूर्वत्रेत्यस्य वाक्यार्थे तदेन च्छकिर्यत्कं तदेतदर्थमनिपा-
दकमित्युक्ति ताकांक्षयैव तद्विगदिसिद्धत्वं स्यादेव उथिताकांक्षये सुलेरम रमादो समधादाधत्वे न मुख्यासिद्धत्वं अ-
त एवैतत्ई दित्यादौ चरितार्थ्यं तेन न चेदमेवबाध्यमित्यपि बोध्यं अत एव तरवांतरंगपरिभाषायांसमाप्यायीस्येव
हिरंगेजाते ऽतरंगे त्रैपादिके कर्तव्ये पूर्वत्रेत्यनेन त्रैपादिकांतरंगासिद्धत्वेन तन्निरूपितबहिरंगत्वाभावेन तत्परि-
भाषाया ऽप्रवृत्तिबाधामप्रवृत्तिं वक्ष्यति स्वायमेवेत्साकूलयंतु कुशल्लिनः मन्येवं स्वादिष्विसस्यापि त्रैपाधामुपास्थि-
ते राबत्त्रपवृत्तयाभत्वप्रतिबंधत्वाभावेन तत्वे राकूरत्वादो नलोपापत्तिरितिचेन्न उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इ-
ति न्यायेन भसंज्ञायो ऽपि तत्रोपस्थानात् फलं तु पदत्वप्रतिबंधेन नलोपाभावः कार्यकालनयात्रैपादिक

प॰टी॰।
उमा॰॥

शेष्यात्कजरीयत्वं भत्त पूर्वंगता व्यवहर्तॄणामिति न्यायाच्च अपवादस्थलेऽसत्यपि सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति
न्यायेन तद्बाधः प्रौढ्याच्च अत एव तदुपस्थितेः श्वारित्यार्थं भसंज्ञायां च न साक्षादभेदोद्देश्यत्वकार्य्यफलाय होदन
उभादो जभ्वापत्तेः छस सिद्धा चात्र ज्ञापकमिति पूर्वं किं चा [illegible] लोके बाधकार न्यायेनोपस्थिता पदसंज्ञाय
चिभमिति शास्त्रं प्रवृत्तिरुक्तिस्यापवादत्वात् या भकल्प्य चापादवा १ विषयमिति न्यायेन तद्विषयपरिहारेण प
दसंज्ञाप्रवृत्तेः राजदत्तादौ तद्विषयसत्त्व या पदसंज्ञाया अप्रवृत्तिः स्पष्टैव किं चानुपंगाभ्युपगमेन पूर्वोक्त
भाष्यप्रामाण्येन परत्वे असिद्धत्वे चानुपपत्तस्यैवयइष्य पवादत्वेन दयत्वे मानाभावेन स्वदेशीयापवादत्वेन
बिंबप्रतिबिंबन्यायेन बिंबबाधे प्रतिबिंबाबाधस्य प्रसिद्धत्वात् तद्बाधः सिद्धः किंच भसंज्ञायां प्रातिपदिकपरिभा
षासहकारेण भपदोद्देश्यकत्वकार्यस्यैव पूर्वत्वौचित्येन तत्रैव तत्प्रवृत्त्या दत्तोधात्रेत्यादौ दोषाच्छसः सिद्धेन भ
त्वविषयपरिहारेण पदत्वप्रवृत्तिकल्पनान्न दोषः सर्वथा प्रातिपदिकपरिभाषाधकल्पनापेक्षया पदसंज्ञास
र्वोच स्यैव न्याय्यत्वात् अत एव भवतष्ठगित्यादि निर्देशाः संगच्छंते रदंच विशेषप्रतिपत्तिरुत्पाप्यावत्तपदं
अन्यथा भसंज्ञा देशो भाधिकारीयत्वशास्त्राणामुपस्थितत्वात्तैः सहास्यालक्ष्यसंस्कारकत्वात्स्यैकवाक्यत्वस्वी
कारे प्रोक्तप्रयोगे दोषः स्पष्ट एव प्रातिपदिकपरिभाषाभाषायाः सहकारितया स्वीकारे परंपरा राजश्रेत्वा

८॥

दिसिद्धिरेव फलमिति दिक् यद्वा संज्ञापरिभाषयोः कार्यकालत्वे परत्वे सिद्धत्वे वा वैषम्याभावः रथं पदपदार्थोप
स्थितो वाक्यार्थबोधस्याप्रतिबद्धतया सर्वसूत्राणां स्वदेशे वाक्यार्थबोधेन कार्य्याविज्ञानात्पाठक्रममेव परत्वम
यादिभ्यः परेव प्रगृह्यसंज्ञेत्यत्रैतावन्मात्रमेव सिद्धांति प्रतिपादितं परमेतत्सर्वोक्तरवार्त्तिभाष्यमेकदेशयुक्तिः
तदर्थश्च परे वोत्कृष्टैवनत्वं च संज्ञाया अंतरंगत्वं उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद इति न्यायेनापवादप्रति
प्रवृत्तिभावरूपकार्यप्रवर्त्तकत्वं कृते चारितार्थ्याभावेन तदुदाहरणानामभावात् परिभाषायामपवादशब्दो बाध
कपरस्तथा च प्रगृह्यसंज्ञापेक्षया यादीनां प्राक्प्रवृत्तौ प्रकृतिभावविधौ प्रगृह्यपदवैयर्थ्येन साक्षाद
पवादविधायकत्वं च एतत्प्रगृह्यपदेनेदूदेदिति सूत्र एव तद्ग्रहणेनादसो मादित्यत्र मादुग्रहणेन चायाध
पेक्षया प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रबलत्वं च अदसो मादित्वस्यानुनासिकमात्रप्रतिबंधार्थत्वे इदसोऽनेनैव तत्र व
देरुक्तिसर्वैरुक्तत्वात् एकार स्यानण्त्वात्तत्र तदभाष्यात्तद्वैयर्थ्यं बोध्यं सर्वैतत्प्रकार संग्रहायैव स्पष्टम
ध्यंतरंगत्वं विहाय परे वेत्युक्तं भाष्यकृता उपस्थितिकृतपरत्वे परत्वेव प्रयात् चि प्रतिषेधशास्त्र प्रवर्त्तना
न्मात्रस्यैवोपयोगात् प्रगृह्यसंज्ञापदेन तत्प्रयुक्तकार्यग्रहेऽपि तद्वैयर्थ्यमिवोक्तयुक्तेः किंच प्रगृह्यसंज्ञा
पदेन प्रतिकृतिभावग्रहे परे वेति स्त्रीलिंगनिर्देशासंगतिः लिंगानुगविशिष्टार्थस्य विशेष्यत्वे सर्वत्रा

प॰टी॰
उमा॰॥

मनर्थकं संज्ञातायाः सोऽप्येवं प्रतिपादितः लिंगस्य सौष्ठवात् वाक्यलक्षणात्तु चिंतावत् कथंचिदाग्रहेण तदभ्युप
गमे वा प्रगृह्यसंज्ञायाः पूर्वत्रेन परपदैकवाक्यतैवासंगताकल्पनेति प्रभृतिपदाध्याहारेण कल्पनं तु तत्कथ
श्चिदात्मभिरेव श्रद्धेयमिति भावः असिद्धत्वे वैयर्थ्याभावस्तु पूर्वत्रेत्यत्रोपस्थितिकृतपूर्वत्वस्यैव ग्रहणात्स
च प्रतिपादित एव संज्ञापरिभाषाविषये अत एवेदूदेदिति सूत्रे भाष्ये तपरनिर्देशेन प्लुतेषु प्रगृह्याभावमा
शंक्याप्लुतासिद्धत्वेन समाधाय प्लुतप्रयुक्तप्रकृतिभावविधानेन स्वरसंधिषु प्लुतासिद्धत्वमाश्रित्य एव
पक्षं दूषयित्वा संज्ञाप्रकरणसिद्धत्वेन समाधाय प्रतिपादितं संज्ञाविधौ चासिद्धः कथं कार्यकालं संज्ञापरिभा
षं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं प्रगृह्यः प्रकृत्यैवं भविष्यतीत्यनुपस्थितमिदं भवती द्रूदेदिति वचनं प्र
गृह्यमितीतिरुपस्थिता संज्ञापि स्वरसंधिप्रकरणस्थेति भावः तत्र पाठकृतपूर्वत्वग्रहे सिद्धः प्लुतः स्वर
संधिष्वसिद्धत्वेन पूर्वत्रपदेन प्लुतासिद्धत्वे स्वरसंधिप्रकरणाग्रहणाबोधनेन तदभावेऽपि स्वदेशीयस्याग्रह
णेन तद्दुर्वारमेव स्यादिति बोध्यं अनेन स्वदेशे वाक्यार्थभावबाधने तु संज्ञाविषये वाक्यार्थबोधे कृत्पवृ
र्यकारभावपरित्यागेनापूर्वप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पने गौरवं स्पष्टमेव अदाग्धामित्यादिसिद्धये
परिभाषाविषयेऽनुपदोक्तप्रकारस्यावश्यकतया तेनैव संज्ञाविषयेऽपि निर्वाहे प्रामाणिकगौरवसत्त्व

२॥

स्य स्वरूपपराहतत्वमेवेति सुधियो विभावयंतुतरां तस्मात् निखिलदूषणगणनिरावरणाद्विधीनामुपस्थाने तद्वा
रणात्तदुपस्थापनं तु देशेऽपि पदरचिंतायमानमेव शिष्यादिसंतोषस्तु भविष्यत्येतस्य प्रयोजनं प्रदेशाद्देशान्तरे
आदायसि सद्धुर्वाद्वाक्यादेव गठछुंघने नरवे नर्तनराशावा नेषां स्वधर्मविध्वंसकमूर्खवर्तो धोतितं वेति प्राची
न समीचीनमार्गएव प्रेक्षावद्भिः स्वर्गशर्मसमशर्मसाधकः एवं च विधीनामुपस्थापनाभावात् अन्योन्याश्रयोन बा
धकयोर्विनिश्चयाशंकापक्षयोः कार्याधीनतया पदार्थहीनत्वादप्रगृहीतपरिभाषार्थेन च व्याप्त्यासिद्धिस्तत्र यथोद्दे
शपक्ष एव यत्र तु तदभ्युपगमने लक्ष्यसाधनं आपत्तिस्तत्र कार्यकालत्वेति सामान्यविशेषविवक्षावद्लक्ष्यानुरोधे
नैव व्यवस्थेति नेच्छामात्रस्य नियामकत्वमिति कार्यपदं परिभाषायां सार्थकं विधेरुपस्थानाभावेन संज्ञापरि
भाषापदमपि सार्थकं अग्नी इती साधथमपादानमुत्तराणि बाधंतेऽत्र स्थर्थं च संज्ञा यथोद्देशत्वमंत्र बाधंते प
रिभाषाप्रत्याख्यानाय च संज्ञायां कार्यकालत्वं त्रिपाद्यर्थं तु भयत्रापि कार्यकालत्वं रामैरित्यादिसिद्ध्यै परिभाषा
यां यथोद्देशत्वं कथंचिन्निर्वाहेऽस्त्वन्यत्र द्वयोरपि प्रयोजनं द्वयसत्त्वाद्यथोद्देशं संज्ञाकार्यकालपक्षे परिभाषोक्त
पि नवकल्पमेवेष्यपादानमुत्तराणीति भाष्यं यथोद्देश एव कार्यकालेऽपि पाठकृतपरत्वं तदा तत्रापि कथ्यिदे
कदेशस्थ इति षष्ठीस्थानेति सूत्रभाष्यमपि कथ्चित् संज्ञापरिभाषारूपाधिकारे यथोद्देशे नियमाहितत्वा

न्निद्वारा निर्जयाहि न स्वार्थद्वारा वा लक्ष्यसंस्कारकविधिवाक्यार्थबोधकतया सर्वोपकारकः कार्यकालेत्यव्यवहर्तव्यत्व
देशीयत्वव्यवहारापरिहारेण कचिद्वाक्यैकवाक्यतया क्वचित्स्वदेशवाक्यतयाच सर्वाभिज्ञा लक्ष्मसार्थकबोधयथो
देशेनुव्यकार्थकमेव अयथोद्देशपदेशे वाक्यैकवाक्यतैव स्वच्छद्द्येय कार्यकाले संज्ञाविषयेप्रतिपदोक्तभाष्यद्वय
स्यैकदेशपुनरिता वध्यादिपदानां चोपस्थापकतानदापदैकवाक्यतोऽभ्यथात्तु वाक्यैकवाक्यतापरिभाषाविषयेतु
कार्यकालेपदोपस्थापकवचनेन पदैकवाक्यता वाक्यार्थबोधोत्तरस्थानषष्ठीत्यादिनिर्णयोत्तरोपस्थितिर्मतोभिः
वाक्यैकवाक्यतोक्तशब्दरत्नग्रंथस्वारस्यात् अनुषंगाभ्युपगमेतु पदैकवाक्यतैव शब्दरत्नग्रंथस्वन्मानुरोधीति
विवेकः कश्चित्परिभाषारूपइति कैय्यटग्रंथस्तु प्रकृताभिप्रायकः संज्ञोपलक्षकदत्वलं अथस्वरूपपरिचाय
गौणमुख्यपक्षद्वयं विधाय पाणिनीयव्याकरणकारणवर्णसमाम्नायसमुपकारकाय पूर्वव्वर्जिदित्वद्वया
त्मायपरिभाषाघटकपदार्थव्याख्यार्थप्रसायपदसंबंधाभिधायपदघटकपरिभाषां तदव्यापकप्राचीननयन्न
न नास्थापनाय समवतारयतीत्संकतुबंधाइति इदं प्राचीनरीत्या नन्वगउच्चारणार्थनामित्संज्ञायोऽभावात्लोपान्न
प्रत्त्वसेवानुबंधव्यवहारात् अनुबध्यंते संबध्यंतेनेनत्वसूत्रार्थमित्यनुबंधाइतिव्युत्पत्तेः कर्माणिघञ् लोपमात्रप्र
कृतव्यवहारेतु नेदापत्तिः परिभाषा अनुबंधत्वावच्छेदेन तेषामपि पक्षप्रापत्वोऽनेकांतत्वादिरूपसाध्यारोपैः

कार्यदंतमेषांउपरिच्छेदकत्वद्वैपृत्यो पैत्यापत्तेः यंस्वायत्स्वमनेइत्ताशंप्रयुक्तत्वोन्यथा फलकत्वं अनुबंधत्वसिध्यर्थं
तएवतस्यलोपइतिसूत्रे भाष्ये कार्यं करिष्यतीत्यनुबंधोभासन्यतइत्युक्तं इतीत्संज्ञाकरणस्य तस्यैतासार्थत्वलक्षणाबोध्य
वस्तुतस्तु कुर्त्वाः यथा विसत्रविधेयेपि कारकापकारयोर्निवृत्तोल्लक्षणेव कारणमिति सर्वत्रोच्चारणार्थानांलक्ष
णयैवनिवृत्तिसिद्धावित्संज्ञाया लोपान्यफलत्वसेवप्रवक्तिरिति गूढाकूतंन सर्वत्रोच्चारणादानुनासिकत्वप्र
तिज्ञाभावकल्प्यना प्रयुक्तमहल्लाघवं सिद्धं एवंच एतत्त्रागता लक्षणांगीकारेपि सर्वत्र न कल्पनेमानाभावो गौर
वंचेतिन वक्तव्यं अनुनासिकत्वकल्पनापेक्षया गौरवेणैतत्प्रौरवस्पतिमानात्वाशास्त्रयद्वा व्यापारजन्यसेत्संज्ञा
फलप्रांतिजन्यचस्याधिकतरत्वात् एवंच कचिदपिलक्षणाश्रयणेन गौरवाधिक्यं शांक्यं अदकयोगेडिता
भावेपूर्वसवर्णदीर्घवारणायानुनासिकोपधत्वादितिभाष्यानुपमानाच्चेतित्तास्त्रसंभ्मत्वोपमार्थैव तु श्रीहरि
एतयाप्रकृतेतथैवाभ्युपगमादुच्चारणार्थोपधत्वादित्येवार्थः तचेत्संज्ञकोपधत्वादित्यनुक्तिवचनममतेतदनु
क्तिरित्यविशेषः स्वबुद्धिस्थोपाभावाकारादेशवत्सपक्षतयेदं भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तिरितितत्वं तस्यलोपइतिसूत्रेऽनुबं
धानांएकांतत्वेसर्वादेशेचदोषाभवतीतिद्विवेऔत् सर्वादेशः प्राप्नोतीतिभाष्यंतदप्येकदेशस्युक्तिः तत्कारेत्वयोनां
तसंभावनामात्रेणानुबंधत्वाभ्युपगमेन प्रकृतत्वात् वस्तुतः कार्यांतराभावेन कार्यं करिष्यतीत्यनुबंधोऽस
ज्यतइति पूर्वभाष्येण विरुद्धत्वात् तत्स्फुरमेवेतितत्वंतत्रत्यसंरावदत्वमपिभ्रांत्येवेति विवेचनीयं कृतिभिः॥

प॰ टी॰
उमा॰ ।।

एवं च तद्वर्णस्थितत्वादेरुपलक्षणं अत एव स्वयमपि भाष्योदाहृतमपहायोपलक्षितमेवोदाहरिष्यते तत्रानुबंधे
तिपरिभाषायां किं चात्र तकारस्यैते इति तत्सामर्थ्याद् अभ्यस्यापि टेर्लोपः स्यादिति तत्सामर्थ्यादिप्रत्ययते स्वरितत्व
प्रतिरिति दिक् । तित्स्वरितमिति सूत्रे धूश्याविति साधूदाहरणं ति इति प्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकस्य ननु तत्सूत्रस्थ
भाष्योक्तं न भाव्यमानोप्युकार इति परिभाषाज्ञापनार्थं तेन तकारस्योच्चारणार्थत्वाभावात् वस्तुतो वार्तिकमप्येत
दर्थमेवेति उदाहरणान्तरं वृत्तं तु ऋतउदित्याश्रित्य संपादनीय मुदित्तेन प्रत्याख्यानं त्वप्यत ऋतरक्षार्थमिति तदुदाह
रणं तु भयोन्नतांतरसंभावनैयैव प्रदर्शितम् एवं चादेशीय तकाराणामुदित्यादिस्थतकारभिन्नानामुच्चारणार्थत्वेपि
नविरोधः वस्तुतो भाव्यमानोप्युकार इति परिभाषाज्ञापकं चैवदेः पूर्वेरिति तत्परिभाषायां वक्ष्यते वेरप्रक्तस्ये
ति सूत्रे ऽनुनासिकपरस्य वेर्ग्रहणमिति भाष्यं तत्प्रत्ययेहणं स्वंजनाय प्रवृत्तं तस्योपपत्तिरुच्चारणार्थत्वे त्वस्या
न संभवतीति वर्णग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तानर्थकस्याग्रवृत्तार्थं निरूरणापत्तानदर्थं यत्नांतरस्याव
श्यकतया तस्य त्याख्यानार्थीयमेवयत्नः कृतः प्रथमतः प्रथमस्य दर्विजागृभ्योः प्रतिषेध इति वार्तिकस्यापि
राकरणार्थोनेत्संज्ञार्थः किं च ह्रस्वादाविकारनिवृत्तये ऽनुनासिकत्वस्य स्वाभाविकतया तदित्संज्ञकस्य यत्लो
परत्वस्य थद्धिर्यादावपासे रपत्तप्रहणस्य वार्तिकस्य चोक्तिसंभवतत्वाभाव इति कृत्रिम एवानुनासिकत्वगुणो

१०।।

ऽप्यापत्तिवारणार्थ इति बोध्यं अत एव नादृशानुनासिकत्वाभ्युपगते इवि दिद्व्यादौ वकारलोपावारणात् तदर्थम
र्थवतो ग्रहणमित्युक्ता वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तमभिप्रायेणाद्वितीयं यत्नांतरं वस्यावानुनासिकत्वात्तिर्धं अथवाव
कस्यैरावेदं अनुनासिकस्य ग्रहणमित्युक्तं वकारस्यैवेत्ये वकारेणकारेतदभावः प्रतिपादितः तन्निवृत्तये इत्सं
ज्ञार्थं तस्यापि तदावऋपकस्यैवकारस्यापीति वदद्दित्यं तेनैव भाष्येणोच्चारणार्थानां विनापी त्संज्ञां लक्षणेव निवृ
त्तिः सूचिता अत्रे वकारोप्यर्थ इत्तद्दोषवारवा येत्ति शेष इति व्याख्यानं भौठ्या मुखमस्तीति न्यायोदाहरणमेवेति
बोध्यं अत एव वायुरनाकाविति सूत्रे ऽभहंयुरित्यादौ भाति भाक्म्यानुनासिकपरयोर्ग्रहणमित्यभिप्राय तत्रेत्सं
ज्ञादिप्रयुक्तदोषानभिधायपकारककारयोरेवेदम् अनुनासिकयोर्ग्रहणमित्युक्तं अत्राप्यवकारेण तदित्स्य रा तद
भावएव बोधितः परतंत्रविशिष्टादेशो नासिधो लक्षणानाश्रयणमुचितमेव ह्लसावत्त्विपक्ष्येवेति भार्गिवाः इदि
तोनुम्धातोरिति सूत्रभाष्ये धातोरित्स्याभावे ऽभेत्तादित्वादोदोषमुद्भाव्य नेतदस्ति प्रयोजनं यश्चात्र कार्येणाप्यनेऽकारेणा
पि तच्छब्दं कर्तुमिति कथितं तु लक्षणेलक्षणार्थमेवज्ञास्त्रप्रज्ञापनानेषां तदुच्चारणार्थत्वेलक्ष्यानुरोधाप
त्तानस्याश्च सूत्रावयवस्वंजनेऽप्याप्यगया निर्विवादापायांतरमेव प्रदर्शितमिति गदा कृतं द्वितीयवर्णोच्चारणे
सहयतासंपादनमप्यत्रामेव तत्पुनरंतरेणाच मयाति भाष्या तथा चऌहलंतमिति सूत्रप्रत्यर्थिस्तु नादृशेवच

नार्हेवाचामपितादृशसाहित्यसंपादनमुच्चारणमेववाच्यंतिरइत्युच्चारणार्थत्वसत्वाल्लक्षणेवोच्चितांचिंत्यानुवादवि
षयेत्तुदलंतमितिसत्त्रभाष्योक्तरीत्यानेषांव्यवसितासंत्त्वाभावेनफलाभावेनुचेत्संज्ञाशास्त्राभवत्वेरुच्चारणार्थव
र्णसहितसमुदायस्यरत्वाद्दृहितेलक्षणेतित्रभवताप्रतिपादितत्वात्प्रथमसत्त्वेहयवरट्त्वादावेवतथासत्त्वात्तुवो
रित्सत्रनविधानित्सस्यव्यभिचारादर्शनिरतीयत्वापत्तेश्चसर्वत्रतादृशस्थलेलक्षणेवप्रवाचितिर्णतमितिरित्यादौवि
धावेवभाष्यातिदेशिकृधातुत्वारोपःसौत्रत्वात्संप्रसारणाधभावइतिक्वचित्स्वयंपरिहारन्यायानुरोधेनशास्त्र
बाधकत्वनापेक्षयातादृशन्यायबाधएवज्यायानुक्तोवधेतिनिर्देशात्स्तुशासानेक्जःशचेत्तिवदस्तेर्भरित्सत्रभव
दत्तिरिकृपुस्तवृकुस्त्विसर्गोलभ्यतरएवेतियत्किंचिदेतत्एवंचोच्चारणातिरिक्तएवेत्संज्ञास्वीकारादित्संकृतत्त्वम
नुबंधत्वमित्येवत्लक्षणमनवधमेवतदितिबोध्यंअत्रकेशापिदोषोसादनुबंधःस्यात्प्रकृत्यादिषुनश्वरइति
प्रकृत्यादिषुप्रवृत्तिप्रसंगयादेशागमेषुनश्वरेभागःनुबंधइतियोजनाअतएवोच्चरितप्रध्वंसिनोनुबंधाइत्यपियु
क्ताःतथाचानुबंधशब्दयोगार्थतावच्छेदकःसंबंधःप्रतीतःसोत्रतरुवृक्षवत्संयोगउततरुत्वादवत्समवायःता
धावकृमत्वार्होइत्मयोरेवसंयोगात्वर्णस्यसेचगुणत्वात्नापिद्वितीयोऽवयवावियवितोःसमवायात्वर्णस्यच
वर्णान्तरानवयवत्वात्तथाचसंबंधसंशयादवयवत्वानवयवत्वयोःसंशयइत्याहसंदेहइतिप्रत्येणनिर्णयासंभवा
दनुमानेनसंभावयतिअनुबंधाइत्यादिनाअनेकांतपदार्थमाहअनवयवाइतिअवयववृत्तेनैकांतशब्देनत

नञ्समासादितिभावःअप्पंतरेणावयवभेदमुद्भावयतियोहीतिअवयवःशारवादिःनत्तुच्छेदनात्तदनुपलंभइ
त्याहकदाचिच्छेदनात्प्रागित्यर्थःतत्रावयविरवेतिअनेनतन्नियमप्रतिपादनादच्छिन्नत्वेसत्यवस्वरूपमवयवि
निप्रतीतत्वेअवयवत्वमितिसिद्धंएवंचशारवादिर्व्यतिरेकदृष्टांतोद्रष्टव्यइत्यभिप्रायःअयमित्यादिअनु
बंधत्वावच्छिन्नःतथाऽवयवःतदर्थभक्तइतितस्यानुबंधस्यार्थप्रयोजनंभक्तेपात्तेलोकिकप्रयोगस्थइतियाव
त्यद्वातस्यार्थोयस्मिन्लोकिकप्रयोगस्तत्रतंवाभूतेप्राप्तइत्यर्थःयद्वातस्यार्थोयत्रलोकिकप्रयोगस्थेसततदर्थभ
क्तस्वरूपंयस्येतिबहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहिःभक्तशब्दश्चात्रस्वरूपपर्यायःअदर्शनादप्रतीतेरित्यर्थःएवंचात्र
अनुबंधःपक्षःअनवयवत्वंसाध्यंलोकिकप्रयोगस्थविधेयाधिकरणकप्रसक्तभावोहेतुःयन्नैवंतन्नैवमि
तिकेवलव्यतिरेकिदृष्टांतःनन्वप्रतीतिवत्तदभावस्यापिचेततप्रवृत्तित्वमेवप्रतियोग्यधिकरणस्यैवाभावा
धिकरणत्वात्तथाचहेतोःपक्षवृत्तित्वाभावेनसाध्यव्याप्यहेतुमत्त्वरूपपक्षधर्मताज्ञानरूपपरामर्शाज्ञानज
न्यानुमानप्रतिघातइतिचेन्नदैशिककालिकसंबंधानिरिक्तसंबंधेनपक्षेहेतुमत्वापेक्षयास्वप्रतियोगिप्रतीति
विषयतास्वसंबंधेनतत्समत्वहृत्त्वात्ज्ञापकान्यत्रवक्ष्यमाणपरिभाषानयज्ञापकान्येवउदाहरणान्यपिता
न्येवतानिवचनान्येतत्सूचितार्थभक्तान्येवेतिलाघवमनुसंधेयंअथात्रानुबंधत्वप्रयोजकःसंबंधःस्वस
दृशवर्णाव्यवहितत्वावधिकत्वेनिरान्यतरकालाधिकरणोच्चारणविषयत्वंअतएवभाष्येएकांतानु

परि॰ टी॰
उमा॰

बंधाप्रतिव्याख्यायन्त्रासरूपविधौ दोषो भवति द्रुमण्यण्र्भावोनुपसर्गेवृकविषये अणपि प्राप्नोति सर्वादि
रोच दोषो भवति दिव भौत् सर्वादेरा: प्राप्नोति दाप्रतिषेधे पृथक्करणनिर्देशः कर्तव्यः अदाप्दैपाविति किंतु
वारणं न सिध्यस्तनवारांतत्वात् ननु चाते वतेभविष्यति तस्मात्तं न प्राप्नोति किंवा रथमनेनं तत्वादिति दूषणान्त
भिधायोक्तमस्तु तर्हि नैवांतारति नन्वचनवयवत्वमोपदेशिक उच्यते चेद्दिधयेवृद्वाप्यदर्शनादिति हेतुरसंभव
दुक्तिकृः प्रायोगिकं चेद्धत्तं त्वमिमादो लक्षणेऽस्ति तादृशीतिचेन्न उभयत्रापि तदभावो भ्युपगमात् सनादौ सकृ
रादेरवयवस्योपस्थाप्योपस्थापकयोरुभयोरप्यवयवत्वेन दृष्टत्वादन्यत्रादर्शनेन तदभावस्यैवानुमानादिति
भावः ननु शिदादावत्रावयवावयविभावषष्ठ्यर्थत्वाभावेन तदर्थे बहुव्रीहिधनापत्तिरित्यत आह शिदित्यादि सा
मीप्याद्यर्थस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावादाह समीपइति गत्वं च स्वोच्चारणकालाव्यवहितपूर्वोत्तरान्यतरत्वाव्यधिक
रणोच्चारणविषयत्वं अवयवत्वारोपेणेति गृहसमन्तात्कदृश्यामत्राब्दादेवषष्ठपंगीकारात् यामस्य कूपइति प्रयोग
सिद्धिः ननु सामीप्यमात्रेण तत्वारोपाच्छस्तादिव्यवहारांगीकारे कुत्र च्छ्वादि विधिविहितवृणित्वापत्तिरत आ
हवुक्तिति पूर्वस्येति तद्बोधस्येत्थस्य व्याख्यानत इति तच्चेदं प्रचाश्रितं तेन चेदं बोध्यते यस्य यत्र युक्ते तत्सं
तस्य तत्कार्यकारित्वमिति मध्यपातनुबंधस्य पूर्वकार्यकारित्वमिति तु नवतु मंस्यणि त्यचरत्सत्रस्योणित्वा
पत्तेः अत्र पूर्वमयुक्तत्संसर्गे तस्य न तत्कार्यकारित्वमि) सत्रस्यः कर्तरि इति चेति प्रमरोत्तवत्पाठ्यत्र तस्या

१२॥

दिति निर्देश्य गभकः च्छ एवेत्सत्र णकारस्य परत्र युक्ते तत्र कत उच्चारणसंभवः सोत्रत्वाश्रयणं तु सत्वांगतौ अयु
क्तमिति बोध्यं अत एव भाष्ये यथनेकांतो वक्ति विशेषा न सिध्यंति किंतु णिनीति कार्याणि न सिध्यंति किंहि तस्ये इत्य
ति येनेत्युक्तं स्यात् एवं च धर्मनं गराः अनंतर इति चेत्पूर्वपरस्यारित्युक्तं प्राप्नोति वुत्रच्छणासिध्यंतु व्यवसितपाय
त् इतरथा सेवां तेपि संदेहः स्यात् तत्र न तावत् किमयं पूर्वस्याहो स्वित्परस्येति संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदे
हेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति पूर्वस्येति व्याख्यास्याम इति उक्तं ननु भाष्ये
श्रुतानंतर्येण ठ्यात्तदर्थे समासस्य चोक्तत्वात् समीपे वयवत्वारोपात्तथा प्रमाणं कृश्येति चेन्न इदं कुस्मात् भवति
गावोस्य संतानं तु रागो वास्य संततिसमीपइति असामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षं न समर्थं भवतीति मतुपूर्व
त्र भाष्येणानंतरादिपरादिपदप्रयोगे तान्निरूपितावध्यवधिमद्भावसंबंधे षष्ठ्याः स्वीकारोप्यानंतर्यादिरूपसंब
धस्य तदर्थत्वाभावेन तदभासो तदर्थप्रतिपत्तये विरोधेनैवोपपत्तौ विरोधस्याप्याप्यत्वात् परिभाषापरभाष्यस्य
प्यारोपाभिप्रायकत्वादितिदिक् न च नेवांगत्वेनावयवादिवोवांत्पदघटितत्वं समितादित्वात्स्वाप्रवृत्तौ तत्र
नुबंधस्वरूपव्याघातात् परिभाषायात्वात् च्छ्रास्त्राणामपि व्याघातो वाक्यार्थबाधासंभवात् नहि पूर्वमवयवस्य
परत्वेत्संज्ञामात्रेण तदभावो युक्तिसहस्रमत आह हलंसमिति अथस्यसिध्यांतमाह वस्तुतस्त्विति ननु पूर्वत्रापि

रीतहेतोरुक्तत्वात्सप्रतिपक्षन्यायेनकथंतात्तिर्यिरत आह शास्त्रेत्तत्रेति शास्त्रेसूत्रउपदेशइतियावत् तत्रविधे
यबोधकाणादिरित्यर्थः अन्यत्रलोकेकप्रयोगइत्यर्थः तथाचभाष्यं एवंतर्हिलोपस्त्वेः तत्रस्थोपि सानुपलभ्यते
तद्यथावृक्षस्थशाखायांवृक्षैकदेशत्वान्नोपलभ्यतेइति अयंभावः यथावृक्षावयवः शाखायाश्छेदनात्पृथक्त्वावृक्षेउपलभ्य
तेनतदुत्तरंतत्रैवनोपलभ्यते तथानुबंधेपीत्संज्ञालोपाभ्यांप्राक्सूत्रउपलभ्यतेलक्ष्येनेति तथाचावयवानांकदाचिदव
यविनिष्पत्तिरपेक्षितोनतुप्रयोगएवेतिनियमेप्रमाणमस्तिप्रायोगिकासंभव औपदेशिकप्रदस्योचितत्वात् तदुक्तं
घसंज्ञासूत्रेभाष्ये इहहिव्याकरणेसर्वेष्वेवसानुबंधकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमितिरूपनिर्ग्रहश्च श
ब्दस्य नांतरेणलौकिकंप्रयोगं तस्मिंश्चलौकिकेप्रयोगेसानुबंधकानांप्रयोगोनास्तीतिकृत्वाद्वितीयः प्रयोगउपास्य
तेकोसौउपदेशोनामेति तथाचवाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेनतस्यैवतत्रोपलंभात्तत्वरूपासिद्धिरेवपूर्वोक्तोहेतु
रितिनसत्प्रतिपक्षन्यायविषयतेति तथाचायंप्रयोगः अनुबंधाएकांता अवयविनिस्वभावबोधकयत्तानुष्ठानेन
चिनोपलंभात्तदनुष्ठानेनुपलंभाच्छ खादिवदिति देशंतरेणापिएकांतत्वंप्रभिदधाति अनवयवाइतिएकत्वा
नीयसंबंधेनसंयोगसंबंधेनोपलभ्यते तदभावादवयवत्वेनिश्चयः तथाचायंप्रयोगः अनुबंधायमवयवः
संयोगसंबंधेनानुपलभ्यमानत्वात् अनवयववृत्तिधर्मानाधिकरणत्वाद्वाशाखादिवदिति तथाचकथंचित्स्वावृत्प
रिभाषोत्थानुमितिस्त्वभ्युपगमेपि सांप्रतिकप्रयोगेणापिसत्प्रतिपक्षतेतिवाच्यं अथावयवत्वसाधकानुमितिमभि

धायतदर्थेसाधकमभिदधातिएवंतीति अवयवत्वेहिशिंदित्वादावितिशेषः व्यापकतइति औचित्यादित्यर्थः तत्सं
चत्वाघवात् तच्चारोपाभावादितिविवेकः तदेवस्फुटमभिदधाति अंतत्वादिति अंतत्राब्दलक्षणाप्रयुक्तगौरवंसू
चयित्वादिशब्देपिलक्षणाप्रयुक्तगौरवंबोधयितुंअभिदधातिकिंचेति दधिपयस्याचामादिरित्यादावादिपदस्या
वयवार्थस्तदर्शनेनादिर्जिदुज्वरत्वादावपितस्यप्रतीत्याभावप्रतिपादितरीत्योक्तंशोदेरपवर्णस्यानवयवत्वा
तदप्राप्तोलक्ष्यासिद्धिः शास्त्रानर्थक्यंच तद्रूत्वेनलक्षणाभ्युपगमेगौरवंस्फुटमेवेति तदिदैवज्ञापकंभवितुमर्ह
तीतिभावः णशावक्रमयादोवृंदारति अत्रणादेरितिपाठः वृदेरितिपाठस्तुप्रतिलोमक्रमेणतदादित्वंवैचित्र्य
यविवक्षितंअष्टाध्यायाः क्रमोवाविवक्षितः तत्रेयुपधत्वात्प्रीवृरःकः विभाषाप्राधेट्दशात्राः स्वस्थानितक
संतेभ्योणइत्यतिक्रमः णशावेतिपाठोव्याख्या व्याख्याः प्रतिलोमक्रममादायतस्यप्त्नोपइतिसूत्रेनानुबंधकृतमसारू
प्यमितिपरिभाषायांणबाधकश्चास्येत्संज्ञाभावे सरूपतयाविकल्पसिध्यावेयर्थ्येतिविज्ञापनंणस्येत्संज्ञेतिबोध
नेपिकस्यनस्यादित्युक्तंवाददेरितिबाध्यंज्ञापकांतरंप्रतिपादयितुंअभिदधातिदध्रचइति एतस्यज्ञापकांतरकृत्स्न
नापेक्ष्यायुक्तियुक्तलघुभूतेनलक्षणात्प्राप्तवेवोचितेतिभावः स्वोक्तार्थेभाष्यसंमतिंप्रतिपादयतिइदंचेतिवच
नंतथासुविकदंचेत्यर्थः भाष्येस्पष्टमितिंतत्राहिउभयमिदंअनुबंधेषूक्तंएकांताअनेकांताइतिकिमत्रन्यायं
एकांताइत्येवन्याय्यंकुत एतदत्रहेतुर्भपदिष्टोयच्चनामसहेतुकंतच्छ्योन्यमितितदेकदेशामाहैकांताइति भाष्य

स्येतस्यायंभावः अनुबंधानामेकांतत्वेद्वयोरेकावयवेन संभवतीतिव्याख्यानेनान्यतरावयवत्वं निर्णीयते अनेकां
तत्वेतु सामीप्यादिविवक्षायां तस्याभ्युपगमात्तस्य युगपदुभयसंबंधित्वसंभवाद्विरोधाभावाद्विरूपत्वादित्या
दिप्रकारकज्ञानस्यैव संदेहतयातदभावेव्याख्यानतइतिपरिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्तेः सूत्रविहितत्वेपि
तापत्तायत्र इत्यादौ व्याप्तेदभ्रच प्रकारस्यमर्थतापत्तेश्चेतितदाहदिग्गितिवस्तुतस्तुदृश्यत्वनुबंधा
अनेकांताइत्यस्यैवन्याय्यत्वं अतएवभाष्येपश्चादनेकांताइतिपक्षोपन्यासः कृतः प्रायः पूर्वोपमर्दनैवोत्तरोपन्या
सात् पूर्वपूर्वोपमर्दनेनोत्तरोत्तरोपन्यासइतिन्यायात् तदेकांतत्वेहलि संभवाभावो युक्तिविरोधोगौरवंच तथाहि
तेषां स्वघटितसमुदायावयवत्वं उतस्वघटितघटकवर्णावयवत्वं नाद्यः यत्रकार्यंलक्ष्यतेतत्रतादृशसमुदाया
वेनाणादौकार्यासिद्धेः स्थानिवत्वेनानुमानिकस्थान्यादेशाभावे वशिष्टमात्रेण समुदायत्वं अशास्त्रीयत्व
त् अदा आप्यां स्थानषष्ठ्यनिर्देशात् सत्वेएवस्थानित्वेनयः संमतोनतत्रादेशप्रसक्तिर्यत्रतत्प्रसक्तिर्यत्रतत्प्र
सक्तिर्लक्ष्येनतत्रस्थानीतिभेदेनस्थान्यादेशभावाभावाच्चएकदेशविकृतन्यायस्तुनादृत्यःपरिमाणत्वादर्थवि
कारसत्वाच्चवक्तुमशक्यः किंचनतत्रसंज्ञाप्रसक्तिरुच्चारणविषयांत्यादियहणात्तेनन्यायेनणित्वादिकुतादि
दृष्टुशक्यं विकृतावयवविनिबंधनत्वात् उपदेशग्रहणप्रसाख्यानेपिफलभेदप्रत्याख्यानासंभवेनतस्यैवग्रहणौ
चित्यात् भवतूर्ध्वगतिरपिवक्तुमशक्याल्लक्ष्येयस्यकदाप्यभवत्पूर्वत्वात् अतिदेशेनतत्रस्यद्वाप्यनुल्लेखाच्च

अनिदिष्टसमुदाये

वाच्यवाचकयोरुपस्थाप्योपस्थापकयोरैक्यमनुत्तमिसपि न चारुतस्याप्यारोपपर्यवसानात् तेनानवयवत्व
स्यैवसिद्धत्वादितिदिक् नांत्योवर्णस्यवर्णान्तरानवयवत्वात् आगमादिवदेतधकृत्वात्स्वाभावाच्च तस्यापितत्व
दृष्टबोधनत्वपर्यवसानेनानवयवत्वस्यैवसिद्धत्वाच्च शास्त्रप्रामाण्येनारोपाभ्युपगमेतस्यैवस्फुटत्वाच्च तत्प्रामा
ण्येन स्वभावसिद्धानवयवत्वकल्पनस्यैवौचित्याच्च सर्वत्रानर्थक्येनतथाकल्पनेगौरवप्रसंगापाताच्चेतिदिक् वि

अनवयव
रुत्स्थे

यदरविंदभवभवत्पूर्वगतावपिसर्वमिदमनुसंधेयं युक्तिविरोधश्च तदवयवत्वसाधकयुक्तिबाधः पक्षांतरसा
धकयुक्तिबाधश्च तथाहिच्छेदनाभावेतत्सद्भावप्रयुक्तोपलंभानुपलंभाभ्यामेकांतत्वसाधनेपंकजस्यपंकावयव
त्वापत्तिः एवंचैतद्दृष्टांतेनैतत्सेतुनैवविपरीतप्रयोगापत्तिः एकजातीयसंबंधत्वेतुक्वोपलंभावस्यावयवभावेह
तुतायां पृथिव्यांगंधस्यतत्संबंधेनानुपलंभात्तस्यापिद्रव्यावयवत्वापत्तिश्च तस्यद्रव्यमात्रविषयत्वेवर्णस्यगु
णत्वेनतत्रतदुपादानानौचित्यंच उभयोरैक्यत्वेगुणत्वेवेत्युक्तौ तैस्ततोदर्यमित्यादावतिव्याप्तिश्च किंचानेकांत
साधकयुक्त्याएकांतसाधकयुक्तेः सत्प्रतिपक्षस्यफलवत्वस्वावयविनिस्वोपलंभेसति स्वस्यावयवत्वादृशायत्र
स्वफलवत्त्वमनुपलंभत्वान्नानवयवत्वेतिनिर्णयादनुबंधा अनेकांताः स्वयंफलवत्वविधेयत्वनुपलंभात् इदम
वचनदर्थभक्तविधेयत्वमनेनोक्तं अनुबंधानांच स्वफलवत्प्रयोगेनुपलंभः स्वफलाभावत्वतिसोत्रप्रयोगानु

पत्वं भवतीत्याह शास्त्रयोगेण सत्वमिति पक्षत्वापि स्फुटमेवेति दिक्॥ आधेयं पदयोर्लक्षणापि नव्याख्यातस्तदर्थे रित्यस्थिरेवप्र
लीनेः तदुक्तं अर्थं स्वरूपनाशेन नस्त्रीशेषेतिवृत्तिषु॥ सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा॥ चतुर्ष्वर्थेषु
मधावी आदिशब्दं प्रकाशायेदिति ननु तादृशप्रकारेण समीपमात्रबोधेप्यंत समीपादेर्विधिर्विभ्रान्तमितिचेन्नाह
त्वं समिति सत्त्वोत्तरमादिरित्युज्ज्वदत्त आदिग्रहणादं त्वादि समीपएव शास्त्रंगीकारात् अन्यथा अवयवेशक्तेन
भाचग्रहापत्तेः दधच भ्वकारस्तु यस्यहलो यत्प्रकृते त्त्संतानस्य गलुार्यवृारित्वमिति ज्ञापनार्थं तेन उगित्सादेन
दोषः त्वुणिन्प चइत्यत्र पूर्वसाहचर्यस्यांतरंगत्वात्सर्वोत्तरयोर्हल्त्वं तत्प्रकृतान्तसाहचर्यांच्चणकारस्यादित्वप्र
युक्तेत्संज्ञया न त्वार्यधारित्वमेवउपदेशग्रहणस्यस्पष्टार्थत्वात् आङः इत्येवं सिद्धेऽनुनासिकग्रहणेन ज्ञापयन्तेः
शिदादौ बहुव्रीहौ स्वोपप्लवे षिषधिकरण सप्तम्यर्थेणाव स्वसंस्यस्मिन्निति तादृशेऽर्थे मत्वर्थभावस्तु मत्वर्थेनेह स्व
स्वामिभावस्येव प्रतीतेर्वृत्ति विग्रहयोः समानार्थत्वाभावात् इत्तु तदवयवसाधकत्वकृरभावेन तदप्रतीत्यान
स्वगीतोनप्रतिबंधकं तस्येत्संज्ञापरत्वात् त्रस्थभाष्यं तु अस्तु तर्हि नित्यांत इत्येवं सिद्धांतसंज्ञातिपरत्वमितिकृतेशि
नां पुत्ख्याताभिधानं तु प्रत्यक्षेणेव तस्य सिद्धत्वात् तत्क्षविरोधो ऽनुमितेरवृत्तित्वाद्वर्त्त्वा धुत्तेः प्रसिद्धता सावो
कैवर्त्तकानाइत्येवन्याय्यं कुत एतदत्र हि हेतुर्व्यपदिष्ट इति भाष्येण हेतुर्व्यपदेशस्येवन्याय्यत्वादेतत्सोपपा

दना त्सिद्धांत्याशयानवबोधेनैवेत्वं उक्तन्यायमवत्तेरेवदेशिनास्फुटेवत्सोपश्वेति दिशाकारस्तु निर्देश इति पक्षे
भाष्यस्यात्रपक्षएवोपपत्तिः लोपायीत्यत्रलोपग्रहणानुवृत्त्या सिद्धेपुनर्लोपग्रहणं सर्वादेशार्थमिति प्रत्याख्या
नं तन्मतएवकांतत्त्वपक्षस्यासिद्धांतत्व १ उक्तिसंभवात् एवं दुर्घटः एवमनेकाल् त्वपक्षेनास्तीत्यस्येवन्यायोचिता
परिभाषात्रप्रकरणे तत्रविशेषव्याख्यानवागोरवमधिकतरमेवेत्यलं। अथैकांतत्वपक्षे दूषणानि भाष्योक्ता
न्यनुधतद्दुत्क्युत्वेयवतिरावर्तुं पुपत्क्रमते नन्वेकांतत्वइति आदिनान्तसः चीत्यादिपरियहः शित्करणमिति
नच ध्वसोरित्यत्रशकारार्थमितिवाच्यं तस्याणुरीत्याप्रत्याख्यानात् नचांतरंगत्वादित्संज्ञालोपयोरनवकाशा
भावः शकारोच्चारणसामर्थ्येनप्रत्ययलक्षणत्वेन स्थानिवत्त्वस्त्रीयस्थानित्वं वस्त्वात्रोपत्वादेशस्यग्रहणंच
त्वसिद्धेः स्पष्टंचेदंशब्देंदुशेखरे अनेकाल्त्वमिति आश्रीयत इति शेषः यद्वा अस्तिभवतीतिभाष्येण योग्य
स्थले लेरेवाध्याहारउचितः ज्ञापकमत्रोपपादयति शित्करणमेवेति एकारेणेहोपायां तराभावो बाधितः परत्र
तु तदपि संभवतीतितत्रैवतहृस्यतेननुतापितत्पचारितार्थ्याभावश्चिरात्स्थले शकारोच्चारणसामर्थ्यादिवस
वदिशावसितेरितिचेन्न शीशीत्यादु विशेषणार्थतया सार्थक्येन तदर्थत्वात् तथा च भाष्ये अनेकाल् सूत्रे श
णः शित्करणादेवसर्वादेशत्वमुच्चारदं तर्हि जसः सीजत्रशसोः शिः ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भ
विष्यति अस्ति अन्यच्छित्करणे प्रयोजनं किं विशेषणार्थः शकारः क्व विशेषणार्थेनार्थः शि सर्वनामस्थानमि

परि॰टी॰
उमा॰॥

भाषाङ्गिः त्वपरितीत्युक्तं दृश्यमत्र चारितार्थ्यं प्रकृतमभिदधानेनानार्यस्त्विति भाष्ये शब्देन्दुशेखरे चोक्तस्यापिदि
वृ औदित्त्वस्यानुपादानं अत्र प्रयोजनाभावं च ध्वनयितुं तत्त्वानुपदमेवोक्तं ननु तर्हि ञिदेशोलादेशस्यान् न चे
पणीत्यविरोधः ञित्वे तु कृते क्त्वाभावदेतु कुमं लादेशत्वं तत्त्वेन च प्रत्ययत्वाभावाद् ञित्वाभावापत्तिरिति त
द्विरोधः स्फुट इति निर्दिश्यमानस्येति सिद्धं सर्वादेशत्वमिति वाच्यं प्रत्ययावयवेपि प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् ननु
ञित्वेन स्वभसामर्थ्याद् अभत्वेपि लोपाभ्युपगमवदनङ्गत्वेपि तदभ्युपगमादिदोषः तदुक्तं भाष्ये ञित्कारस्येत्क
रणं सर्वादेशार्थमिति सिद्धमस्तोंस्त्यविकारात् प्रत्ययमस्त्रोंस्त्यस्य कारूपसिद्धिः कर्ताञितिरो लोपेन लोप
भविष्यतीति भत्वाच्च प्राप्नोति ञित्करणसामर्थ्याद्भविष्यतीति चेत्तत्रं अनङ्गण संज्ञानवकृष्टे हिरौ धारणरूप
धादेशापरियदान्तत्र शकारस्य विशेषणार्थया चारितार्थ्यात् तद्वज्जादिविषये ञित्करणं तु स्वतः प्रत्यय
धिकारितयाप्रत्ययत्वादिदेशानपेक्षणात्प्रत्ययत्वविशिष्टस्य विधानात् सर्वान्तरेरपि परिहाराभवं त्वितिभा
ष्योक्तेः प्रश्लेषणैव सर्वादेशत्वस्य वक्तव्यतया गमेत्तराभावाच्चोदाहृतमिति बोध्यं॥ सिद्धमिति सर्वादेशत्व
मिति सत्तुष्यत्वेरवंजुनादेशोप्युदाहरणं विधिवेलायां प्रत्ययत्वाभावेनानुबन्धत्वाभावेनानेकाल्त्वात् ननु सर्वा
देशत्वसाधनेनञ्कारस्य कृतार्थतया सामर्थ्यापक्षयाहिपाल्लो॥ नापत्तिरिति चेन्न संदेहाभावे साधनरूप

१६॥

लाघवेनच्छकारानुधावंधेनैव तत्॥ सिद्धोनद्वैय्यर्थ्यादिति भावः वृकारादयस्तु नानुबन्धत्वाः ञित्चेम
दिस्मारवृतया संदेहस्य समत्वादिति बोध्यं ननु ञादिविधायक सूत्रस्योक्तभाष्येण ञद्‌ञकारमनित्स्वा
द्वो अथवानित्सत्वादेतत्सिद्धं वृ मिदमनिल्वान्ताऽञिति अंसस्यायं भवन्प्रत्ययः स्यात् प्रत्ययात्प्रत्ययसंज्ञ
यामित्संज्ञानास्थानादेत्संज्ञायां लोना सत्ति लोपे कृते नेत्स्य यदानेकाल् तदा सर्वादेशो यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्य
यः यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोप इत्युक्त्वा अभ्यन्ते निर्देशाद्वा अथवाभ्यन्ते निर्देशोयं ञ आउ
सो नेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यतीत्युक्तं तद्भाष्येण चानुबन्धत्वयोग्यत्वमेवानुबन्धत्वमिति लभ्य
ते अत एवानेकाल्शिदिति सूत्रे भाष्ये रशेशोः शित्करणात्सर्वादेशत्वमभिधाय शीङ्‌प्रवेशविषिशेषणार्थ
तया चारितार्थ्यमभिधायोक्तं शित्सर्वस्येति शकारः कर्तुं कथं तस्य प्रत्ययस्थानेऽभवत्प्रत्ययः स्यात् अप्रत्यसं
प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञानस्यात् अप्रत्ययेत्संज्ञायां लोपो न स्यादसति लोपे नेकाल् यदनेकाल् तदा सर्वा
देशो यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययो यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा न स्यादसत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यादसति लो
पे कानेकाल् यदनेकाल् तदा सर्वादेशो यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययो यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा तदा लोपः ए
वं सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येति शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति भत्रभाष्य
कृतोभावोनया परिभाषया शित्स्यानेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशता न स्यादिति शित्करणमिति स चानु

परि·टी·
उमा·

बंधस्वयोग्यग्रहणएवसंगच्छतइतिस्पष्टंचेदंजज्ञाः शीसीतिसूत्रेशब्देंदुशेखरेएवंचजादिविषये
आनुपूर्व्यासर्वादेशत्वमितियंथोदत्तमलंजलिरेवेतिचेन प्राचीनरीत्यैतद्ग्रंथसत्वात्केचित्तु दिशंल्लाप
यंतिएवशब्दोनिपातानामनेकार्थत्वादप्यर्थे विनाशशब्दोभावार्थेतथाचानुबंधस्यस्याभावेनविना
पिनामानुबंधत्वाभावाभावप्याचस्यानुबंधत्वसत्वेपिइतियावत् आनुपूर्व्यांज आद्यस्यानुपूर्व्यासर्वादि
शंसिद्धमितितद्वस्तुतोयंग्रंथएवसिद्धांतिसंमतोजज्ञाः शीतिसूत्रस्वशब्देंदुशेखरग्रंथएवेष्टाम
तानुसारीतथाहिजाविधौरायिवृत्तस्यशिक्करणंसर्वादेशार्थमितिपूर्वपक्षवार्तिकस्यतत्परिभाषाया
मनुबंधत्वयोग्यसमर्थएवसौष्ठवेनयक्षानुरूपोबलिरितिन्यायेनपूर्वपक्षसंपत्तेवसिद्धमलोंत्यवि
कारादितिप्रथमसमाधानस्याथवापष्ठिनिर्देशोयमितितृतीयसमानस्यचसत्वात्अनित्वादिति
मध्यसमाधानस्यैवसिद्धांतिप्रतिपादितत्वात् अन्यथाएतस्यानुबंधत्वयोग्येत्यर्थयुक्तिसंभवएवनस्या
दितिबोध्यंनचमध्यभाष्यमेवेष्टुदेवपुनःपूर्वोत्तरभाष्यविरोधादितिवाच्यंतयोःपूर्वपक्षिसमवृक्षत्वात्प्र
वयसत्वाच्चपूर्वपक्षवार्तिकमतेएतत्परिभाषायांशिमदेचपुलभत्वलक्षणांगीकरणंनानुबंधत्वसंप्र
सारूप्यमितिसत्रासरूपग्रहणसामर्थ्येनविहितानांप्रत्ययसंज्ञेतिपक्षेवृद्धिवसारूप्यार्थंतथांगीवृ

१८॥

तेपिसर्वत्रतथांगीकारेप्रमाणाभावःप्रयोजनाभावश्चवस्तुतस्तत्परिभाषायामपिपक्षांतरेपीतिभाष्यस
म्मत्वात्प्रत्ययविशिष्टविधानेनलक्षणाप्रथमसमाधानेप्रत्ययावयवेप्रत्ययत्वारोपाज्जित्वसामर्थ्यादिंगत्वा
पिबाधः प्रत्ययग्रहणपरिभाषाबाधश्चद्वितीयसमानेपा भाजहृयाधिक्यंप्रक्लेषसामर्थ्याङ्गत्वपूर्वनिवृत्ते
गीकारतत्सामर्थ्याद्विधानोत्तरंदीर्घोघप्यभ्युपगमेसूत्रनिर्देशभंगापत्तिस्तादृशनिर्देशाम्लेषाच्चजादेस्स
उपस्थापकत्वानुरीक्तसज आद्यस्यविधानेसूत्रगौरवाणिमध्यमभाष्येतुनगौरवलेशोपीतितस्यसिद्धां
तितंस्पष्टमेव ननुप्रथमसमाधोप्रत्ययावयवेप्रत्ययत्वारोपप्रयुक्तगौरवोद्भवनमनुचितंप्रत्ययलक्षणसत्त्वे
प्रत्ययग्रहणानुवमेवसिद्धेप्रत्ययग्रहणंवस्तुप्रत्ययलोपयथास्यादेवदेत्रलोपमाभूदितिआधीगेति
भाष्यप्रामाण्येनसर्वत्रप्रत्ययावयवेप्रत्ययत्वारोपात् अतएवउपधस्येत्रादेशप्रत्यययोरित्यत्रचनदोषः
इतिप्रत्ययलक्षणसूत्रेशब्देंदुशेखरेअतिपादितत्वात् यथाधुभयोरितिन्यायप्रतिकूलंचेतिचेन्नउत्प्रत्य
यलक्षणसूत्रभाष्यस्यैवेदंदेवपुनितयाप्रत्ययलक्षणप्रत्याख्यानौचित्यात् अतएवतत्सूत्रएवभाष्येतदुक्त
रंपूर्वस्मिन्नपियोगेप्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तं अन्यतरच्छक्यमकर्तुमितिसुक्तंतत्रप्रत्ययावयवेप्रत्य
यत्वसत्त्वेप्रयुक्तप्रयोगेवर्णलोपेप्रत्ययलोपसत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थंनहिप्रत्ययग्रहणंकर्तव्यंमि
यतेनत्रैवप्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमितिद्वितीयंकुर्वतिर्कत्तन्प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणंयथास्यादे

परि॰टी॰
इमा॰

प्रत्ययावयवेप्रत्ययत्वांगीकारे

यकारादेर्लोपे माभूदित्युक्तं अत एवानेकाल्सूत्रभाष्ये त्यादेशविषये स्य इत्युक्तं अंतस्थानेयं भवत्व
स्य: स्यादिति न त्वेतत् तदांगीकारे ऽन्यादेशेपि तस्य प्रत्ययत्वस्य दुर्वारत्वात् नद(स्य) संगतिः स
ष्ठेव अत एवादेः परस्येति सूत्रे भाष्ये अथवा पुनरियमवयवषष्ठी आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययस्य
यः सकार इत्सहास्वित्समानाधिकरणा आदेशो यः सकार इति प्रत्ययो यः सकार इति कथमत्र विशे
षः आदेशप्रत्यययोरिति अवयवषष्ठी चेत् द्विर्वचनेन प्रतिषेधो वक्तव्यो विसं विसं मुसलं मुसलं
अस्तु सामानाधिकरण्येन यदि समानाधिकरणा तर्हि करिष्यति हरिष्यति प्रत्ययो यः सकार इति ष
त्वं न प्राप्नोति अवयवत्वेनार्थादिशेयः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति इत्युक्तं तस्य तथात्वेपि तदुक्तेः सं
गतेः स्यैव एतदग्रे अथ पुनरस्तु समानाधिकरणा कथं करिष्यति हरिष्यति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
ति भवत्येवंजातीयकानां षत्वमिति यदयं सात्पदाद्योरिति सात्प्रतिषेधं शास्तीति तत्तु ज्ञापक
त्संबंधसामान्यषष्ठ्यंगीकारेण समासे सामान्यतो वाक्यार्थे लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधेयस्य संबंधस्य
स्वीकारेण लक्ष्यसिद्धिस्तस्य तत्र स्वीकार इत्यर्थ एवं ज्ञापकं एतदभिप्रायेणैव वक्तव्यमनंतरमेव
अथवा पुनरस्तु आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति यद्यपि नानाविभक्तीनां समा
सानुपपत्तिरिति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानाविभक्त्योरपि समासो भवतीति यदयं शासिवसिघ

सीनां चेति घसिग्रहणं करोतीति कथं तज्ज्ञापकं यदि आदेशस्य यः सकार इत्येवं स्यात् घसिग्रहणमन
र्थकं स्यात् पश्यत्याचार्यः आदेशो यः सकारस्तस्य षत्वमिति ततो घसिग्रहणं करोतीति कथं तज्ज्ञा
पकं सिद्धांतितं स्वेत्त्वस्यात एव भाव इति बोध्यं इदुदुपधस्येत्यत्र प्रत्ययपदं तत्संबंधिपरं इतिये
थोपि प्रत्ययावयवत्वाभाव एव संगच्छते अन्यथा सामानाधिकरण्ये नैव सिद्धो तदुक्तेर्वैयर्थ्यमेव स्यात्
तस्यापि तदभिप्रायकत्वेन तथैव वदेदिति बोध्यं प्रत्युत दोषस्तथाहि हलंत्यमिति सूत्रे सर्वस्य हल इत्सं
ज्ञा प्राप्नोति किं कारणं सर्वोपि हलंतं अवधिप्रसंगो भवतीत्याशंक्य सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात् व्य
वसितानां त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यं के पुनर्व्यवसिता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः सि
ध्यति सूत्रं तु भिद्यते यथान्यासमेवास्तु सापेक्षोयं निर्देशः क्रियते न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्तीति तेन व्यव
सितानेवापेक्षिष्यामह इति भाष्ये उक्तं तत्र प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वे धात्वादेर्लकारादेरित्वापत्तिर्दुर्वारैव
वलंबनेन वारणं गुधुधं त्काकुचोघंकत्यामिति न्यायालंबनेनैव प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेकाच प्रत्ययदोषे
यत्नांतराश्रयणे सुतरां गौरवं तन्मयस्त्वांचेदिति एवं च गौरवात्सर्वोत्तरसमाधिपरमभाष्यमेवैकदेशपु

त्तिः अनेकाल्सूत्रस्याप्ययंभावः इद्गोण्योः शित्सामर्थ्यात्सर्वादेशानां शित्करणानुपूर्व्यापरिभाषाप्रयो
जनं अर्वण। स्त्रिस्यादावेव अत एव तत्र भाष्ये परिभाषाज्ञापनानन्तरं किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं तत्रास
रूपसर्वादेशादाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशानाकारान्तत्वादिसुसंगतत्वकल्पं भवतीत्युक्तं नतु शित्करणे ज्ञापु
अत्रोक्तवाति सर्वादेशमात्रनिराकरणं बोध्यं इतरनिराकरणं इत एव वचनादिति बोध्यं तस्मादयमेव ग्रंथः
सिद्धान्तसंमत इति बोध्यं नन्वेवं शित्करणस्य चरितार्थ्याभावः इत्यादीनां तदनुदाहरणत्वात् शित्त्वे
सामर्थ्येन सिद्धत्वादिति चेन्नत्राद्यर्थं वचने ऽसौ तत्र पक्षे गयोः शेषो शेः शित्सामर्थ्यात् स्वस्थाने विनैव सर्वादे
शत्वबोधनेन चरितार्थत्वात् एवं तु तस्तु शित्करणं परिभाषावत्येव तत्र शित्सु प्रकारस्य एवं परिभा
षायाय स्तु मुख्यानि उदाहरणानि त्रीणि भर्वशस्त्रु ससजुषोरुर्मलुवसोरुरिति नव उदाहरणेन नि
र्वाहः धिंचांतरंगतयोस्तं तालोपाभ्यां प्रपहृतस्यैवाल एवविधानं इत्यत्र सामर्थ्यं तु नउगि त्वार्थत्वेन
या विशेषणार्थतयाच चरितार्थ्यात् स्त्रोपान्तस्यादेशात्वमिति तु फल्गाभाव पराहतं दिव औदित्यादो
तवारानुच्चारणे नो च्चारणार्थतया वा निर्वाहः ऋत उदित्सत्रोपि तथैव भाष्यमानोऽप्युकारइति परिभाषा
तु वथैव नैवमुदाहरणमिति भाष्येणासंमतत्वादुकुपधाया गोहः इति सत्र भाष्येण चेति तत्रैव वक्ष्य
ते भदसोसेरित्सत्र मग्दित्यनिर्देनां तरंगपरिभाषायाअनित्यत्वेन नान्तानंतर्यइति परिभाषाशे

पवृत्ताप्येनादसोमादिति संमतेनेऽसिधेः शित्करणेन मात्रालाघवं पदलाघवं परिभाषाभावपयुक्तं
लाघवाधिक्यं चेति बोध्यं अत एवानेकाल्सूत्रे परिभाषोदाहरणं नदत्तं तस्पलोपइति सूत्रे चानुबंधक
तसर्वादेशत्वे दिव औदिति दोषो निर्दिष्टो प्राप्त एवेति बोध्यं अनुबंधानामल्त्वस्य स्वाभावइति
सोपानरमणीयं तथाहि तेनतस्थानं निषिध्यते आहोस्विदस्मदेन ग्रहणं नाद्यो ज्ञानस्यानिवार्यत्वात्
रत्वं ज्ञार्थं हिस्सादेशावच्छकतयालज्ञानस्य दुर्वारत्वाच्च किंचज्ञाने विकल्पासंभवेनलविधीयस्यादोष्यो
त्वानि देशपत्तौ गुणनिषेधापत्तेः नांत्यः इशिशित्करणादिति नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति भाष्यविरो
धात् शित्करणेन मुख्यतयातस्यैव बाधनेतद्धारस्यो मुख्यत्वात्तथा तत्कृतस्यैवोचितत्वात् विव
रणकारणत्वेन प्रवृत्तस्य भाष्यकृतः स्वपदव्याख्यायकस्यावश्यमेवतदोचित्याच्च व्याख्यानकरणकृ
र्व्यकारणभावेन तस्योभयोरुपादानस्योचित्याच्च यत्र यत्रास्याः प्रयोजनं तत्र तत्र तत्मलितस्यास्य
वचनस्यैवोपादाने नैनतस्य मुख्यार्थत्वे नोपेक्षितस्याभावस्यैव प्रतीतेश्च नानुबंधकृतमित्सनुबं
धकार्येरिति वचनद्वयकरणलाघवेन तथोक्तमिति परमवशिष्यते नथापि प्रामाणिकगौरवस्यास्मिति
देश्य अदोषावहत्वेन पर्यायसमवृक्षतौर्वार्थं च सुवचन्यासवत्वयेव तद्वत्प्रभाविसंभवात्तेनो
क्तिस्तु स्याद्यानत्वापि देवेति बोध्यं किंच ग्रहणमपि ज्ञानमेवेति द्वितीयपक्षेपि प्रथमपक्षेनैवेति

गुणसदृनिरूपितत्वमिति याभावोवक्तव्यः सोपि दुर्घटोनेवास्ति त्वदिवाक्यार्थबोधोपजीव्यपदार्थ
बोधोपजीवत्वास्तिग्रहोपजीव्यतद्धूरत्वादिरंतनेनेसनेनाननुबंधवदनुबंधेपिभेदेन पाठाभावे
नसमानपदत्वेसेवसमानत्वाग्रियहात्तस्मादेवंवक्तव्यं अनुबंधानां मत्त्वव्यवहारे तत्प्रयुक्तकार्ये
अभावस्तच्छास्त्रप्रवर्तनेनितत्तच्छास्त्राणामेवतत्संबंधिकार्येप्रवृत्तिरिति तथा च प्रमाणा
नां सामान्यपक्षपातेऽपि शिष्टरूपेणन तत्पपि द्रसनेनवाताहृशवचनबोधनेलक्ष्यासंस्कारकवाक्य
स्यैकत्वेपि लक्ष्यसंस्कारकवाक्यमनाद्रूपेणापघुतस्यानेकतयानेकवाधकतयाविशेषपक्षपा
ते च विशेषभूतस्य तत्तद्रूपवत्त्वस्य तात्पर्यस्य प्रतिबध्यस्य चावरूपवक्तव्यतया लाघवमिति
विवेचनीयं न च लक्ष्यासंस्कारकमेकमस्माकमिति लाघवमिति वाच्यं सामान्यलक्ष्यासंस्कार
कमेकं तत्तच्छास्त्रविषयकं लक्ष्यासंस्कारकं द्वयं तत्तल्लक्ष्यविषयकं प्रत्येकं पुनरनेकं त्वदभावं
तद्गौरवात् सामान्यावृत्त्यस्य तद्भावप्रयुक्तं लाघवमिति मुनिभाणितं तथा च नागेश्वरमणीयमि
दितिपरमविमर्शः स्त्रशा १ बाधकत्वनापि समैबोत्कृष्टेनेः सानुबंधकादेशारत्कार्याभावरीतिरा
पनपरंगात्क्लिटीतिस्त्रत्रस्थं सार्वधातुकादेशानुबंधास्थानिवत्त्वापनपरं हलः अरणि

स्त्रत्रस्थं च भाष्यं अनुबंधकार्ये नल्विधाविति न प्रवर्तते तत्पपीति लिंगादिति व्याख्याने नैव संज्ञाम १
तस्यैवध्वनकं च सर्वभाष्येकवाक्यत्वात् तयोरेकदेशयुक्तिताप्रसिद्धेर्वाचिनवमिमाघातिधर्माण्योपि
रिष्यते ॥ अथैवं तपक्षे दोषांतरं परिहर्तुकामः परिहारकपरिभाषामवतारयति नन्वेवपोलिअ
नुबंधविषयेऽनेकाल्त्वप्रयुक्तसर्वादेशत्वरूदोषपरिहारेपीत्यर्थः अवदातं मुखमिति त्र्युधृतदित
र्थः मुखमितस्यापादानंदेपोरूपमिधोति एतन्नार्थं रत्नत्रेति देपः पकार सत्वेनैजंतत्वाभावाद्दा
त्वाभावस्यापलोपोत्तरमावेकृते दाविति घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्यादिच्चयः ननु पलोपोत्तरं आ तेक
नेप्रतिषेधोस्त्वितात्पल्लोपोत्तरं पकाराभावेनेति प्रायोगिकरूपासंभवेओपदेशिकग्रहणोचिसे
न तस्याप्यसंभवादितिभावः तथा चाच उपसर्गादिति तादेशप्रतिगिरितिभावः अत्रैवं पलोचरमि
पुत्रवदा त्याधिकं अवदातं मुखमितत्रदेपः पकारसत्वेनैजंतत्वाभावाद्दात्वाप्राप्त्यापलोपोत्तर
माचेकृते पकाराभावेनास्यदाद्याभावाददाविति घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्यादतोऽभाहे सताविरोत्वसिद्धेः स्य
दार्थमितिवाक्यार्थं विधान्यंपूर्वस्यस्थलेरत्नेदूरउपादानात् अनेजंतत्वमिति नेच्चत्रतत्रहंद्वेनाव
रेपेन्नतत्वं प्रतीतं तलदेवं अनुबंधासत्वाभावउगलेहिश्लिष्टेनाधः स्वत्रस्थानएवतस्यात् नहीनी

योऽन्त्योऽन्तस्य परिभाषयानुबंधस्यैवावापत्त्या भीष्टसिद्धेर्निर्देशविरुद्धश्च अन्त्योऽन्तस्य परिभाषावार्थेस
वदिशात्तापत्तेश्च निर्देशेन परिच्छेदकपरिभाषाऽवच्छिन्नप्रतिबंधे पर्याप्तितयावयवमात्रस्य
आद्यापत्तेः निर्देशोपपत्तिस्तु बुद्धपूर्वत्वं चाभावेनेति वाध्यं न च सोऽत्र प्रयोगे एवैतत्सहायेन तत्र
प्रचच्छांदसतया प्रत्येकभावात्तत्र्यावयवेति व्याप्तिरिति वाच्यं भवदागमित्यादौ लौकिकप्रयोगद
र्शाभावेन निषेधाप्रवृत्तेर्दोषतादवस्थ्यात् एवं च एतद्वचनसामर्थ्येनैव लोकेप्यनुबंधविशिष्टस्य
प्रयोगं प्रति बाधनत्रासंनिष्पाधल्लोपाधवार्यवरणमिति व्यवस्थास्त्वेयति वृथं निर्वाहेति चेन्नय
थेच्छग्रहेऽपि निर्वाहात् बाधपरिभाषाया मेजंतपदेनीवितापि प्रत्ययमिति वचनेनोपदिश्यमानप
लोपेन लक्षणयावा तादृशोजंतग्रहात् एवं चेदेपः पश्चारसत्त्वे नैजंतत्वाभावदिसवत्तरणग्रंथोपि
तथैवविसेयः द्वितीयेपि माङ इति निर्देशेनैवात्तोऽन्त्योसस्यविधानेऽनुबंधविधमानत्ववाकल्प
नात् भाष्यादिग्रंथानां अत्रैवतात्पर्यकल्पनात्वबाधाचात्र प्रयोगे एकमपि तादृशं रूपं लब्धं पश्चारे
त्सकृदपूरुपवन्मस्त्वेवेति न दोषः प्रयोगे पश्चारस्य संज्ञाव्यवसितानां तग्रहणात् धातुपदेनबाध
नुप्रयोगपघटितस्यैव ग्रहणं भावघञंतोपदेशपदस्त्वेपि निर्देशेन तत्रैत्संगतत्वेपि लोपप्रप्रे

प्रतिबंधात्तत्सिद्धिः आनुमानिकस्थान्यादेशभाविस्थानिवद्भावस्यनोपयोग उक्तयुक्त्यैव निर्वाहा
त् सर्वत्र सानुबंधग्रहणे रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति भाष्येण रूपापेक्षणात् स्थानिवत्त्वेन च
तद्वत्तानिर्देशादसिद्धेश्चेति दिक् ज्ञापकमाहेदीचोमिति मेङः कृत्वा चनिर्देश इत्यर्थः माङः प्रति
पदोक्तस्यनग्रहणं ज्ञापकं परभाष्यप्राण्यमाव्याप्तिहानिरतदप्रवृत्तेः ज्ञापकत्वं विघटयति आदेच्वर
ति तत्रोपदेशइतिवर्मणि घञ् षष्ठ्यर्थे च सप्तमीतत्त्वं विशेषग्रहणं तेनतदंतविधिरल्लोऽन्त्यस्येत्य
स्युपतिष्ठते तदयमर्थः एजंतस्योपदिश्यमानस्यांत्यस्यात्वं स्यात् तदनुशितिनिषेधश्च संसर्ग
वदिति न्यायेन तत्सहचरितयोग्यत्वरूपवत्त्वेनेन थासः सेरित्यादीनां नएकारोच्चारणं गुणाद्देशानांदेरेत्वं
नेति ज्ञापनेनापि चरितार्थं आत्मनेपदोपादानेन प्रतिपदोक्तत्वात् निमित्तानपेक्षणोतनरंगत्वा
च्च प्रथमंमाङ्गकस्यैवप्रवृत्तेः ज्ञापकत्वेन तदभावेतेनस्यप्रवृत्तिरिति बाध्यं एवंचोच्चारणसामर्थ्या
दा त्वबाधइति नवक्तव्यं किंचथं चिरस्थपगमेशास्त्रबाधाभावप्रयुक्तलाघवेनात्वस्याशक्तरच्च
योग्यत्वएवप्रवृत्तिरितिकल्पनेनवन्याय्याया वत्ताविनेतिन्यायेनाभयज्ञापनप्रतिबंधकाभाव

दिति बोध्यं तस्यासंगतिरिति निर्देशस्यासंगतिरित्यर्थः न चेत्तत्परिभाषयोपदिश्यमानत्वं तत्त्वबो
धनेप्यादेचरत्नत्रधातुग्रहणानुवृत्त्यानधातुसूत्रभाष्यद्वययोर्धातुग्रहणं चिंत्यं लृदित्वात्पञ्चम्यपि
तेन तत्रानुबंधत्वोपोच्चारमेव धातुत्वविधानात्स्वरूपरसत्वेच तदभावादात्वापत्यानिर्देशासंगतिरि
वेत्याशंक्य तेन चेतितिवक्तेरितिउपदेशपदेनैवगोभ्यामित्यादिप्रातिपदिकेषु दोषेभिनेत्यादो धात्व
वयवेचात्त्ववारणार्थं ताभावात्तान्निवृत्तिरितिभावः तत्त्वदेशासंबंधोपि प्रकारः प्रातिपदिकेषु
वंतरएव तत्रोपि दोषेभिनेत्यादौ अप्रवृत्तिर्बोध्या अतएवादेचइति सूत्रे भाष्ये प्रातिपादितं प्रातिप
दिकानां प्रतिषेधोवक्तव्यो न वक्तव्याधात्ववयवप्रातिपदिकस्याप्राप्तिः धातोरितिविवर्णे कृष
कृतं स्त्रिंदिधातोरनभ्यासस्येति अथापिनियतं एवमप्यसदोषः उपदेशग्रहणं तदुद्देशश्चप्रातिप
दिकानांनोपदेशइति एवं च प्रातिपदिकमनुद्दिश्यमानानि नोपदिश्यमानानीतिभावः वृत्तमुप
नीचेदं भाष्यं तत्र संसाधकं वृथमिदं तापत एव उद्देशग्रहणे अलोसिद्रूपं तउपदेशग्रहणे
चालः यदि विज्ञापयत एव उपदेशग्रहणे दोषोस्ति नाज्ञा अत्रापि प्राप्नोति अथ विज्ञापनेस्त्वंतय
उपदेशग्रहणं तदोषाभवतीति तदाह अन्यत्रेति उभोनादर्शितमर्थः श्रीमिश्राः चरणाः सेप्रप

नीनाम्नाभावधात्वधिकारे वृद्धाभ्यनयातस्त्रिवृत्तिपक्षेपितत्रैवाक्तारोच्चारणेन यावतास्त्विनैतिन्या
येन ज्ञापकत्वतापरभाष्यप्रामाण्येन च धातुताया ग्यस्यातम्मिति ज्ञाप्यत इत्युक्तं अथात्रदेव मित्येतमे
व ज्ञापकमस्तु प्रतिषेधार्थमेव न तु तदभावे व्यर्थमिति चेन्न श्रवणार्थत्वस्याप्यनाचार्यातेस्तच्चारितार्थ
संभवात् अतएव भाष्येनोक्तं तदिति बोध्यं नन्वेवं गामादाग्रहणेष्वविशेषइतिपरिभाषायां वक्ष्य
माणं ज्ञापकं विरुद्ध्येतितेचेन्न बोधे दृष्टन्यसाम्यात् हिं दृष्टव्यदपि बोध्यतामितिन्यायेन तस्याप्युप
चितत्वात् अतएवधुसंज्ञासूत्रेऽस्यां परिभाषायां ज्ञापकं नाभिहितं तेन वाचितृत्वन येवतस्यां ध्वनि
तो ज्ञापकतामाप्तिपादयंतुरपि दांशमानेगदंन्यत्रेव रुदेशानुमत्सैव ज्ञापनमिति वाच्यं निवृत्तावायामे
वपर्यवसानाच्चदं रोपि ज्ञापकस्पउत्सृभन्यायावात्तन्निवृत्तायाः औचित्यात्तत्र तुनः श्रवणार्थत्वे
न तस्य वाधापत्तानतत्सामर्थ्येन तादृशादारूपेदासारोपादुभयोपदेशेवारूपे तात्पर्यवृत्यन या
सिद्धे वचनमिदं न तु वादवृत्तमेवमाङ्गुणितिनिर्देशस्याप्यत्रैवतात्पर्यं अथवा ज्ञापकत्वापरभाष्य
मेवदेशपकं प्रतिभाति अयमित्याचनत्रैत्यत्र त्वाविधायकृतत्वास्त्वेमाङ्मेङोरुभयोर्ग्रह
णं माङ एववाग्रहणं मेङ् मात्रग्रहे मेङ्रूपेवद्व्यात् वचनानपेक्षणात्मन्निपातलाघवाच्च

देवार्थवचनार्थं तु न दैपः प्रतिषेधस्यान्यथासिद्धत्वात् अत एव यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमित्य
स्यापि नावसरः अस्य सर्वथैतिप्रांतित्वं एव स्त्रीत्वात् अत एव तत्सूत्रे वार्तिकभाष्ययोरन्यथासा
धनमुक्तं तत्र वृत्तिमते वृत्तपक्षे दैपि प्रतिषेधाभावात् दोषमभिधायोक्तं एवं वृत्तं तु न दोषः आदे
रुते भविष्यति ननु चोक्तं न धातुं नपा भोति किं कारणं अनेजंतत्वादिति पक्वा रक्तो रुते भविष्य
ति तदर्थं यं तदा टाब् भवति भक्त पूर्वं गत्वा भविष्यति एतच्चान्यत्र युक्तं यत्सवर्णेष्वेव सानुबंधकग्र
हणेनुबंधकपूर्वेणापि विज्ञायते अनैमित्तिको ह्यनुबंधलोपस्तावदेव भवतीति एतन्मूलकमिदमित्युक्तत्वा
अयमेव सिद्धांत इति स्फुटमभिहितं अथवेत्युक्तिद्वयमप्येकदेशिनः तत्र प्रथमेतापकृते
ध्येत्यं द्वितीयः पाणिनीयतन्त्रमिति स्फुटं एवं च धातुग्रहणं स्मरणानुबंधं च स्थायदाप्स्वमितिप
रमार्थः उत्तरत्र चाथवा दावेवास्यं न दैवस्तिवृथं वा दापयतीति रूपसिद्धिरणो भविष्यतीति म
उ इति निर्देशात् सिध्यर्थं वचनावश्यकत्वेः पाणिनीयनामवलंब्याथवेत्युक्तिर्यथैव स्यात् अत्र
रूपसिद्धिकरणेयदाश्नो दायमानः इत्यादौ शसि चान्तासि न तत्प्रयुक्तं गोदा तनेवत्तपनः स्वर
स्य सतिशिष्टत्वेपि नवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः स्मृत्येतितिन स्वरभेदः क्वापि दैत इति

वेति भेदोस्ति विकरणस्य तु न प्राप्तिः कर्त्रर्थत्वे सार्वधातुकपरत्वाभावात् कृतिभणितौ तु तत्स्थानान्या
दितरत्र तु विकरणयोगोपस्थितावेव तथापि भवतेरद् इत्यादि सामान्यापेक्षज्ञापकात् देतङ्प्राप्य भा
न्याच्चास्तिविविकरणानामवरूपविधानां गीकारभेदः संपादनीयः दाप्प्रतिषेधेन दैप्यनेनं तत्वादिति
वार्तिके दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधानग्राम्योतीति तद्भाष्ये दैपीति प्रयोगादर्शनेन दाप् दैपौ दैपः पित्त्वमि
त्यादयो लोके विवृक्ष्य तथापि तेषामनुकरणत्वेनानुकरणानां चानुकार्यसत्त्व एव प्रयोगः न्याय्यत्वेनत
दभावे तदभावस्येष्टत्वात् सु प्रगमनात् अत्र चास्य भाष्यस्यापि साधकत्वादिति दिक्। एवं चैतदंशेन
ज्ञापकपरभाष्यस्यैकदेशिनाम मीमांसा माङ्गन्यग्रहणमिदमेवाप्यचिज्ञःकारं उच्चारणार्थं आगंतुकः
त्वात्तस्य त्याज्यायत्वस्य नंतुकस्यापि ममापि वृत्तिः त्रिप्रसंग इति सूचनेयत्व यथाशरीरस्थितापि पा
ण्यादिरवयवस्तदवयवात्तिरिक्तः तच्छरीरेष्विन्द्रियादिविकारमयुक्तवे स्तत्येयमवयव आगंतु
कोपरत्ववेति वृथं भावादिति ङःकारस्योच्चारणार्थमप्यभ्यूह्य एवैवितलं भाष्योपनिबन्धनामात
दाधाविति रदसु पलक्षणं तस्य लोपरतस्यापि प्रथेवृत्तं न तत्पक्षेवत्विदं दूषणमुपसर्गुमारावृ
तेन न चेवमपीति प्राग्दूषणवारणेपि वृविषय इति न च गंगाधरादि वद्यपेलादिणांत स्यगोत्रावे

परि॰टी॰
उमा॥

न समासे तद्रूपस्यासिद्धत्वं याव्यो दोषः उपपदसमासस्य नित्यत्वेपि णौ तेन विग्रहे वाक्ये तु वीरत
या भेदाभावादिति वाच्यं गोदायेत्यत्र गोशब्दस्योपपदत्वेन तत्कारकोपपदात्पदादिति कृदुत्तरपदप्र
कृतिस्वरापत्तेः कृन्मेजंत इत्यत्र शब्दबाधापत्तेश्च गोदायेत्यादौ तीपापत्तेश्च अनुबंधकार्यमिति वि
हितानां प्रत्ययसंज्ञेति पक्षेऽनुबंधयोग्यत्वमित्यर्थः इदानीमित्यादि ननु अनेन सर्वस्तत्रस्य ज्ञा
पकत्वालभ्यते तत्र न धत्ते त्वाविधानार्थं तस्यावश्यकत्वादिति चेत् विशेषणाभावप्रयुक्तविशि
ष्टाभावाभ्युपगमेनेन सर्वस्य ज्ञापकत्वात् यदाऽगीति शब्देन रमत्रेति दोषः णबाधकशास्त्रस्य तस्यानि
त्यसाधुत्वं स्यात्त्वाद्दृष्टिघटकविकल्पपदान्वयः तथाच ददाति दधात्योर्विभाषास्तत्र तत्रेण बाधक
शास्त्रयोर्विकल्पस्तद्विधायकं विभाषापदमित्यर्थः तात्पर्यादि विशेषणबोधकपदस्यैव विशेष्यसमं
पर्वृत्तेति बाध्यं ननु नियमार्थमस्तु तच्छरीरं तु अनुबंधकृतासारूप्येण अदंतात् द्विकस्य श्वे ह्यभ्यामवत्या
दिनेनन्सुपादौ नाप्नुतत्वादिविधिनियमासंभवे विधिरेवन्याय्यस्तेन ज्ञापकत्वं गो वा चित्तेनिवाच्यं नियं
मोच्छेदापत्तेः तस्मान्नियमासंभव एव ज्ञापकत्वं तेनेभ बाध्यं अत एवादेचस्तिसूत्रे भाष्ये पारि
परिकृतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः गोभ्यां गोभिः नौभ्यां नौभिः सत्यर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः आचार्यप्रव

२४॥

त्तिर्ज्ञापयति न पाणिनिपदिष्टानां आत्वं भवतीति यदयं रायोहलीति आत्वं शास्ति तेन दृष्टि ज्ञापकत्वं नि
यमार्थमेतत्स्यात् रायोहल्येवेति तत्तु इष्टं इति चेन्न विकल्पमात्रस्य सिद्धत्वेपि प्रयानप्रयोजनत्व
विधानार्थं शास्त्रस्यावश्यकत्वान्नियमत्वायोगात् अत एव भाष्ये आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ना
नुबंधकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददाति दधात्योर्विभाषामिति शास्ति तत्सूत्रं अतो वक्ष्यति भाष्ये स
ष्टमिति ननु चेत्तज्ज्ञापकं संभवे यधादिवासरूपस्तत्र घटकपदानां कृतार्थतायानुबंधकृतासारू
प्यग्रहेणारूढस्य संस्कारोपयोगि वाक्यार्थबोधसिद्धिः परं सैव दुर्लभा अनुबंधकृतासारूप्यग्र
हे। सरूपग्रहणस्यैवाकृतार्थत्वादित्याशयात् सिद्ध त्ववदसरूपपदेनानुबंधकृतसारूप्यस्यैवग्र
हणं द्वेध्यर्थमिति किंच प्रत्ययत्वविशिष्टविधौ प्रकृत्यादिनिरपेक्षतयांतरंगत्वेने ताल्लसं। लो
पाभ्यां तद्विहितस्यैव विधानेन नत्वसारूप्यं अत एव शब्देंदुशेखरे सर्वत्रानुबंधनिर्देशसहित
निर्देशाविधौ गुमच्छिदित्यादौ न वरे संवत्वः सोभवतीत्यादि क्रमेण बाध इत्युक्तं अवसितांस
ग्रहणे तत्रापि प्रत्ययत्वविशिष्टस्यावश्यकत्वेन नच ज्योतिष्टोमादिपदानामिव संज्ञायाः प्रत्यय
स्य च सहैवैकेन वाक्येन विधानाद्विलंबाभावेनानवसरात् कथं मित्संज्ञात्वोपौ भविष्यतइति वा

परि॰टी॰
उमा॰।।

ख्यं संज्ञाशास्त्रस्यकार्यंनिरविधानाभावेनानर्थक्यादिति किं पदार्थज्ञानाभावेपि शब्दस्वरूपपौर्वेणे
व गादाम्सांगीकारेणवाक्यार्थबोधा संज्ञायावधारणमिहन्तन्यादि स्वरूपस्यैवविधानादानर्थक्याभा
वात्पमपदस्यार्थज्ञानेवाक्यार्थस्यैवासंभवोपत्ता सामानाधिकरण्यान्वयप्रदर्शनेनन्वादिवत्प्रत्यय
दविधानापत्तानव्यादिः प्रत्ययसंज्ञः स्यात्सचधातोःपरः स्यादित्येवमर्थांतरवाक्यार्थकल्पनयैतत्सं
ज्ञानोपयोगरवसरात्पः प्रत्ययस्यसादिभिरस्यैवकल्पनात्स्योतिष्ठोमादिवाक्येपियत्रमात्रशक्ति
कर्तव्यतायाभेदात्तत्वरूपज्ञानस्यवारूपकल्पनयाथेनतदर्थावधारणं किंतु पदार्थज्ञानसत्वा
द्वाक्यार्थज्ञानं विदितानांप्रत्ययसंज्ञेतिपक्षेपिवाक्यार्थद्वयसत्वान्नतोन।गौगोरवमिति दिक्॥ ए
वंचविधानात्वागनुबंधलोपात्सारूप्यमेवेतिकथंज्ञापकमिष्यतेचेत्सत्यं ग्रामणीर्ग्रामनायइत्या
दिविषयेक्विवादिषुपर्युदासन्यायसहकृतप्रयोगेकासारूप्यासंभवात् औपदेशिकस्यत
स्यावरूपकत्वात् अनुबंधेष्वपितत्त्वाङुपायस्योपायांतरादूषकत्वेन संज्ञापकोपन्यासा
त् औपदेशिक असारूप्यग्राहकेनैवभाव्यैवा नविशिष्टविधानेपि असारूप्यमस्येवेत्यपरि
भाषोपयोगितिबोध्यं अतएवासरूपसूत्रे भाष्यकृत्पुनरसावपवादः यदियोरूपयान

न्यनेपूर्वत्रोवाधकः प्राप्नोतिसवाबाधकोभवतीत्युच्यते। क्विबादिषुसमावेशोनप्राप्नोति ग्रामणीः
ग्रामनायइतिनचेमेरूपवंतःएतेपिरूपवंतःकस्यामवस्थायांउपदेशावस्थायांयधेवमनु
बंधभिन्नेष्वविभाषाप्रसंगःकर्मण्यण् आतोनुपसर्गेकः कविषयेपिप्राप्नोति सिद्धं
अनुबंधस्यानेकांतत्वात् अथवैकांतेषुदोषएव आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीत्यालुः पुंरतत्रवि
धानोत्तरमितसंज्ञालोपयोगयोः प्रयोगेपिकुंचिकालमनुबंधनिवये असारूप्यलाभेनत्रा
पिदोषसत्वादोपदेशिकइयहेनत्रदोषाभिधानप्रसंगतं स्याच्च स्यात्सूत्रमिवेत्संज्ञेत्यक्षेनिबो
ध्यं अग्येचाथवासरूपोवाबाधकोभवतीत्युच्यते सर्वश्चासरूपस्तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञा
स्यते साधीयोयोऽसरूपइतिकश्चसाधीयान् यःप्रयोगेचप्राकृचप्रयोगात् अथवाऽसरू
पोवाबाधकोभवतीत्युच्यते नचैवंसकश्चिदपिसरूपःतेएवविज्ञास्यामःक्वचिदसरूप
इति अनुबंधाश्चप्रयोगेसरूपाइतितत्र क्विबादिषुदोषवारणायतादृग्यंत्ररूपवच
याग्रधेते। अपितुशास्त्रीयकार्यकर्तनयेति प्रथमाथवेतिव्याख्यानेद्वितीयेत्प्रसंग
प्रतिषेधीयोनत्रिंतिबोध्यं असरूपइत्यस्यसरूपाभावइत्यर्थस्तुनोचितोभाष्यसंम

नाऽपवादसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरित्यलं किंचिदनुबंधस्य योग्यात्संज्ञाप्रयुक्तकार्येन
रकार्यवद्भावकं नेति ज्ञापनेन परिभाषात्रयमपि फलितार्थं भवतीत्याहुः किंचादिनश्च युक्त
मने कालत्वादिनादिनरादिन्निलक्षावः परमनाथे भाष्यानुग्रहः दलसंज्ञायामपि नदिलरला
न्मलशैथिल्यं च अपवर्जनकस्य निषेधापत्तिश्चेति दिक् भाष्येऽपि निबद्धा माहवासरूपेतित्स
ओपदस्य समस्योपलक्षणत्वे प्राग्वदिति शिवं अथ संज्ञाप्रसंगेन पक्षद्वयप्रसंगेन च नानार्थपरिभा
षामवतारयति नानेति संख्याग्रहणे शास्त्रे संख्यवंस्येनेत्यादेर्बह्वादीनामेवेति एवं नेकव्या
दिव्यवच्छेद लक्ष्यस्यैव पुल्लिनाथ परतया ननु लोकलप्रादिनत्रवीन्समाद प्रकरणेन लक्ष्यभा
नादिना नानाशक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नार्थबोधशब्दोपादानेऽप्येकार्थस्यैवोपस्थितिः
नंतुनस्येति तद्विरसमवच्छेदकं प्रकरणादि यथा पर्यायतया श्वेतरूपनानावच्छेदकावच्छिन्न
बोधकं सैंधवपदं घटके सैंधवमानयेति वाक्ये प्रयुक्ते भोजनतयाऽन्यतरप्रकरणमश्वलव
वणशान्यतरावच्छेदकावच्छिन्नाध्याधन्यतरमवच्छेदकतया शक्तिसंकोचकाभिमितिलक
क्षमाश्रयुक्ते संयोगो विप्रयोगश्च सहचर्यं विरोधिता अर्थः प्रकरणं लिंगं शब्दस्यान्यस्य सं

निधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ॥ शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः इ
त्युदाहरणं वाक्यप्रकाशे क्रमेणोल्लसशंखचक्रो हरिरशंखचक्रो हरिः रामलक्ष्मणाविति दा
शरथौ रामार्जुनौ भार्गवकार्तवीर्ययोः स्थाणुं भज भवच्छिदे इति हरे सर्वं जानाति देवदत्त यद
तियुक्तं दर्थे सैंधवमानयेति लवणाश्वयोः कुपितो मकरध्वज इति कामदेवस्य पुरारा
तेरिति शंभौ मधुना मत्तः कोकिल इति वसंते पातु दयितामुखमिति सांमुख्ये भात्यत्र परमेश्वर इति
राजधानीरूपाद्देशाद्राजनि चित्रभानुर्विभातीति दिने रवौ रात्रौ वह्नौ मित्रं भातीति सुहृदि मित्रोभ
तीति रवौ इंद्रशत्रुरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्बहुव्रीहावितिअभिधानियामकं संज्ञासंकोचक
त्वं सिधाञ्छिष्यन्तामकृत्रिमेति न च यन्न्यायोऽननघटनेकृत्यानिर्वृत्तंकृत्रिममित्यर्थात्कृतिकर्मत
मदेनोच्यते कृतिश्चास्ति तथा च बह्वादयः शब्दाः संज्ञिनः संख्याशब्दश्च संज्ञा भवत्येवेति
सन्धाः सिध्यत एव संचेष संबंधमात्र शब्दार्थयोस्तादात्म्येनापि तन्निर्वाहादिति वृथं तत्संचार इति
तद्वैयर्थ्यं चेति चेन्न कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमशब्दे गौणमुख्यन्यायात्गौणमुख्यशब्दवद्बाध
जनो न्यायसिद्धो वानथाच संज्ञाशब्दनिरूपितसंकेतस्य विषयतारूपसंबंधेन संज्ञिवृत्तित

परि॰टी॰
उभा॰।।

यावत्तदेन स्वशास्त्रीयसंकेतविषयसंज्ञिनां संकेतज्ञानानुपस्थितिरिति कृत्रिमाकृत्रिमयोरि
त्यस्य संकेतितार्थानुपस्थितिरिति। संकेतितयोरित्यर्थादिदोषः ननु व्यवहितोपस्थितसंगभंगा
य प्रकरणस्याव्यवहितस्यैवाभिधाननियामकत्वं यावत्संज्ञाप्रदेशसंज्ञिप्रसंगयोर्व्यवधानात् कु
थं नियामकत्वमिति प्रकरणानुपलंभोन्यायानर्थक्यं चेति चेन्न एवोपस्थितस्यैव प्रकरणतया संज्ञो
ख्यासंज्ञाकरणज्ञानस्योपस्थितत्वाज्ज्ञाने व्यवधानाभावात् इष्टप्रकरणोपलंभेन न्यायसार्थक्या
दिति दाहृ अरुलीति प्रकृतेशास्त्रे संख्याग्रहणेवानत्र संख्यासंज्ञाकरणमित्युदं च प्रागुक्तसिद्धांत
संगतयथोद्देशपक्षाभिप्रायेणाकार्यकालपक्षे त्वेकविधित्वादिरीत्यानुयथोद्देशपक्षेचतत्तत्संज्ञाया
मुपस्थितैकत्रैव वाक्यार्थबोधादुपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पनेमानाभावात् कथंचित् ज्ञानेन
लौकिकानामनुपस्थितेरपि कृत्रिमाणामुशास्त्रेनउपस्थानेन प्रावल्याच्छास्त्रीयकार्येशास्त्रीयग्रहस्यैवो
चित्याच्च स्थानिवदादिशास्त्रेशास्त्रीयग्रहणग्रहदर्शनेन चोपस्थितिप्रकरणस्यैव सत्वाच्चाऽऽज्ञापकत्व
इतिबोध्यं अतएव संख्यासंज्ञासूत्रेभाष्ये संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यं संख्यायाः संख्यासंज्ञा भ
वतीति वक्तव्यं किं प्रदेशेषु संप्रत्ययोभयप्रयोजनं एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्ये

२६

प्रसंप्रत्ययो यथा स्यात् ननु चैकादिकाच संख्या लोके संख्येति प्रतीतागेतास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्या
संप्रत्ययो भविष्यति एवमपि कर्तव्यं इतरथा ह्यसंप्रत्ययः कृत्रिमत्वादित्युक्तं कथंचित् ज्ञानेन कृत्रिमसंप्र
त्रिमग्रहे स्यभाष्यस्यासंगतिः स्पष्टैव कृत्रिमाकृत्रिमन्याये चोक्तं कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमेकार्यसं
प्रत्ययो भवति यथा लोके गोपालकमानय कटजकमानयेति यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पा
लयति यो वा कटे जातः इति तदग्रे च अथ वेनर्थार्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमसंप्रत्य
यो भवति एवमिहापि शास्त्रिणा स्वसांकेतिकानामिवं संज्ञा करोति एवं चावकरणो नार्थः सिद्धांत
इति बोध्यं एव कारसिद्धार्थं स्फुटमाह न चेत्युक्तं उभयगतिरिति उभयोः कृत्रिमाकृत्रिमयोः स्तन
इति व्यवशेने [illegible] शास्त्रे गतिर्ज्ञानं भवतीत्यर्थः। गतार्थानां बुध्यर्थत्वात् यद्वा भयगतिः कार्यस्यप्रमाणं भ
वतीति प्रकृते लतादिदेल स्यसंख्याग्रहणस्यार्थेमाभूदित्याह हेतुशास्त्र इति अत एवैतदुदाहरणं भ
ष्ये कर्मणि द्वितीया कर्तरि कर्मव्यतिहारे कर्तृकरणयोस्तृतीया शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः कर
णे समम्यधिकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीति दत्तं च सत्यं परिभाषा प्रवृत्तार्थैवेत्याहे स्म
स्य संख्याग्रहणस्यैवार्थः तेषा एव भाष्ये [illegible] परिभाषानिराकरणमथवा नेदं संज्ञाकरणं तद्धितदो
देशोयमिति असंख्या संख्येत्यादिवदितिगम्यतेइति अन्यार्थपरिभाषासत्वे तयैवात्रापि निर्वाहे सं

ज्ञापकत्वरणविरोधेनातिदेशस्थौ ग्रहणान्यथा साधनमसंभवसंस्यात् अत एव न दोषः अथ नाचार्यप्रवृत्ति
ज्ञापयति भवत्येवादिवृद्धिवृद्ध्यासंख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संभवस्य प्रतिपदयं संख्याया अतिदेशायः
बुद्धिशिरितिर्घृत्तायाः प्रतिषेधं शास्त्रीलुक्तं तत्र तस्या अन्यार्थत्वावश्यकत्वे आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति
भवत्येषा परिभाषेत्युभयगतिरिह भवतीति वदेत् परिभाषाज्ञापनस्थले सर्वत्रैवमेव सत्वात् अत एव त
दयप्यथ वेत्सादि नामहासंज्ञाकरणेन संख्यायतेऽनया संख्येति एवं द्विवृत्त्यापि संख्यायतइत्युक्तं प
रिभाषाव रस्यावृत्तेनत्वेवत्सि सोमहासंज्ञाकरणमनर्थकं स्यात् तद्विचारोपि कृतवृत्तं न विचारसमाचारः स्या
त् अत एव पर्वचिमाध्ये ननु यथा लोके तथा व्याकरणे उभयगतिरिह भवतीति प्रवृत्ताभिप्रायेण सिधां
तितोक्तम् ननु एवं देशानान्यत्रापि नावश्यमिहैवेसु ह्याकुलरीत्यितनमेव भवेति कृत्रिमं कर्मणि द्वि
येत्यत्र गत्यसे कर्मव्यतिहारसत्त्वा कृत्रिमाकृत्रिमत्वा पुलं तत्र परिभाषाप्रिहशाब्दस्य ग्रात्स्वभावा
र्थकत्वेनान्यत्रापि नावश्यमिहैवेत्युक्तेरसंगतिः स्फुटैव किं चोभयगतिरित्युक्त्या स्वरसततएकत्रैवोभय
गतिरुचिता न त्वन्यत्रवियोगेन सा च प्रकृत एवेति तद्विषये वयं। द्वयोभयगतिः कृत्रिमस्यैव कृत
त्रिमस्यैव सत्वलक्ष्यानुसारित्वा व्याख्यानमेव शरणमिति वक्ष्यमाणरीत्या सर्वस्यैव उदाहरणत्वेवा
पक्रमत्रिमाकृत्रिमन्यायोच्छेदः किं च कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमकार्यसंप्रत्ययावनेवासिद्धेरनस्या

रवोच्छेदः किं चैतत्परिभाषाएतदिलरत्राश्रयणे प्रमाणानुपलंभः तथाहि भाष्ये एतत्साधकं ज्ञो किं कृत्यं
लउदाहृतं गहिभगवान् योग्यं पाठ्यत्पादं अपकरणत्वे आगतं ब्रवीतु गोपालकं मानय कृष्णं मानयेति
उभयगतिस्तु भवति सा धीयो वायं दिहृत्यं गमिष्यतीति भाष्यकृतैवा कृत्रिमस्यैव ग्रहणाभिधाने
भयगत्याभावोदर्शितः ज्ञापकमप्यतिशादंतायारति प्रकृतविषयस्यैव वर्णितं भाष्यकृता प्रकारांतरेण
साधयता ज्ञापकता दूषिता च तस्माश्वादि परिभाषास्तीतदेनदर्थेव पञ्चलु कृत्रिमस्यैव ग्रहणं नास्तीच
दुपायांतरेण तदासत्वतां इति सर्वत्रानुगमः सूचितकर्मकरणाधिकरणपदे न्यायानि भस्यासार्वत्रिकतया कृत्ता
नुरोधेनाप्रवृत्तिः कृत्रिमन्यायस्येति निर्णयं वक्तुं तत्तु कर्मव्यतिहारपदस्यैवाक्रियाविनिमये रूढिरंग
कार्येति न तत्र दोषः शब्दवैरस्य त्रकरणपदेन पारकग्रहणे तस्य भासर्थतानो चित्यात् कृतविशेषणत्वेन
स्यात् कृप्रयोगस्योचितत्वया प्राग्वत सठेत किं च कृष्यायेति वत् विभक्तं ततयेव निर्दिशेदन्तिनि तस्मा
मर्थात् क्रियाव गतिः विप्रतिषेध इति स्यादावसंभाव्या द्वयस्यावगतिः इदं प्रथमानां नामेव तिभवा
धंताद्धा चिग्रहणाद्वितीयोपंउदाहरणपरं भाष्यं तत्वेक देशपुंभाष्य न्यायविरोधादिति दिक्। अथ प्रकृत
मनुसरामः अत्र बीजमाभिधत्ते संख्याया उतिज्ञापकतां विघटयति न हीमादिनौ यद्यपि कृतानि
कृत्रिमाणि तथाप्यर्थवत्कृत्वपरिभाषया अर्थवत्त्वं तत एव प्रतिषेधस्य कृत्रिमेत्तरानर्थकतयाऽप्रवृत्तिः

न च सार्थकानर्थकयोः सत्त्वस्य सत्त्वात् परिभाषा प्रवर्तते । प्रकृते विंशत्यादीनां रूढिशब्दतया विनादेशसंभवः यच तेरनर्थकत्वं तयोर्भयासंभवात् तत्परिभाषायाः अप्रवर्तनेऽपि शब्दे निषेधचरितार्थ्यात् त्वर्थं ज्ञापकत्वात् नेति वाच्यं रूढिशब्देऽपि योगार्थसंभवे तस्यागमानाभावेन षष्टिशब्दे तिप्रत्ययस्य वर्णितेन नतदनु रोधेन विंशत्यादेशादेशस्ति प्रसक्तौ न्यत्रापि तदभ्युपगमेन ज्ञापकत्वोचितत्वात् अत एव भाष्ये अथवा चार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानां संख्यायाः संख्यापदे शेषु संप्रत्यय इति यदयं संख्यायाः अति शदन्तायाः कन् इति निः शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं नहि रुद्रिमास्तं ताशदन्तावास ख्या ननु चेयमस्तिज्ञप्तिः यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति यच्चापि संतायाः प्रतिषेधं शास्ति ननु चोक्तं तत्समर्थमेतत्स्यादिति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यर्थवतस्तिशब्दस्य च ग्रहणं न च तदस्ति शब्दो र्थवानिति तुलं केचित्तुज्ज्ञसमर्थं तिग्रहणं चरितार्थमिति रुचेरादृशदन्ताविति अत एव भाष्ये ननु चेयमस्ति ज्ञप्तिः यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्तीत्युक्तं तु चिन्त्यं समर्थं ॥ इयमेव सिद्धान्तयुक्तिः कृत्रिमन्यायेन अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाबाधाच्चरितार्थ्ये संभवतीत्यर्थकल्पनायां अन्याय्यत्वाच्चाद्रूढिशब्दता भिप्रायेण विंशत्यादयर्षतिशब्दस्याप्यनर्थकत्वाभिप्रायेणार्थवत्त्वे ति शब्दस्य ग्रहणमित्यस्योद हरणानुदाहरणे न चलत्येन सोचितत्वात् अत एव कृतिक इति न साधुरिति वाच्यं अत एव पङ्क्तिविंशति

ति सूत्रे भाष्ये इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते तत्र न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः प्रत्ययार्थ इति तत्र वक्तव्यं इयं प्रकृतिरयं प्रत्ययोऽयं प्रत्ययार्थ इति इमे च द्विशब्दार्थे दशदर्थाभिधायि नः स्वार्थे शति च प्रत्ययो निपात्यते विनाभावश्च द्वौ दशतौ विंशतिरिति प्रतिपादितं एवं चैतद्भाष्यभा माण्येनापि तद्भाष्ये स्यैवकृदेत्युक्तिः सार्थकानर्थकसंभव एवतत्परिभाषाप्रवर्तते स्वरार्थवत्त्वोऽसंभवात् दप्रयत्ने रित्याहुः वस्तुतः पङ्क्तिविंशतीति सूत्रस्थभाष्यमेकदेश्युक्तिः (तथा हि पङ्क्तिषष्टिशब्दयो) तदनुरोधि ननु च यमस्तिज्ञप्तिः यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्तीति भाष्यमप्येकदेश्युक्तिः एवं चैत देवविज्ञापकपरभाष्यमेव सिद्धान्तयुक्तिः तथा हि पङ्क्तिषष्टिशब्दयोस्तिप्रत्ययस्याकल्पकत्वे यतिप्रत्य यस्य स्योदात्तत्वस्याप्यनायासेन सर्वसिद्धेः तयोरतदप्यधर्मरक्षणीयतया इति प्रत्ययस्वीकारे च नादेशो त्व स्वार्थाधिकरणे तु स्वार्थपदत्वाभावकल्पने गौरव नरतीसालक्षणावृत्तिभिधानमतिरिक्तं च षष्ट्यादौ प्र त्ययस्य प्रकाराधानत्वकल्पने षितिप्रत्ययात्ममात्रं प्रत्ययस्य संभवात्तो योगार्थस्य त्यागो पि न अत एव तत्सूत्रे भाष्ये उक्तं नात्यत्र कर्तव्याय त्वानुगतः कृत्रिम इति अन्यथा सहस्रादिवदव्युत्पन्ना मेव स्वीकुर्यात् तत्र मतमनुवर्तनं तथा स्यात् एवं च तत्र तिप्रत्ययविंशत्यादेशाति प्रत्ययोऽर्थवद्ग्रहणपरिभा षया तिपदेन ग्रहणे तेभ्यः कुत्रापतिस्मात्तत्र तिप्रत्ययप्रयाञ्च सर्वत्रैतितत्परिभाषाप्रवर्त्त्यैतिग्रह

४ नत्वानमर्थाप्तिषाधमतिः चुंचुबंदिनधकारादित्यकल्पने गौरवाधिक्यं टवागादिसेनथैव दोषः प्रव

प्रतिविंशतिः पङ्क्तिविंशतिस्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्

णमपि ज्ञापकमेव उदाहरणानुक्तिः ॥ प्रसिद्धत्वात् अत एव संख्याया अतिशदंतायाः इति सूत्रे भाष्ये स्त
श्चेति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् कतिभिः क्रीतं कतिकं इति कारणं न सिध्यति संज्ञायां नेति प्रतिषेधः प्राप्नो
ति प्रतिषेधात् इति प्रश्ने इति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्धं अर्थवत्ता हि शब्दस्य ग्रहणं न च नेति शब्दोऽर्थवानि
ति नेति कृते च कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाधरत्वप्रयुक्तं कृत्रिमन्यायस्य लौकिकमात्र
त्वात् दौर्बल्यं अर्थवत्परिभाषायाः शास्त्रीयुक्तिसिद्धत्वात् स्वरूपमिति शास्त्रीयसिद्धत्वाच्च प्राबल्यमेवे
ति तमिति तदेकदेशिना स्फुटैव सत्त्वं संख्यापदे चोभयगतेः प्रकारान्तरेणापि भाष्ये साधितत्वादन्या
थासिद्धोदाहरणमाह तेनेत्यादि लोके किं केति गचये दृभेदत्वात् असिद्धत्वं तत्र सत्त्वद्वयोत्त्रयावगतिः स्त
नीयादेशव्यावगतिरिति विवेकः एवं चोभयगतिरिहाधिकरणभेदेनापि बोध्या अकृत्रिमस्यैव ग्रहणा
ज्ञापकांशं कृतं तत्सामर्थ्यं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवैयर्थ्यापत्तेः न तु तत्संज्ञाविधिवैयर्थ्यापत्तेर्भावीति
बोध्यं तत्रोभयगत्यभ्युपगमे तत्सूत्रे वक्ष्यमाणव्याख्यानत्रयमध्ये वाक्यभयगतिः सामानाधिकरण्ये
नेति भावः कृत्रिमस्यैवेत्यादि ॥ वैय्याधिकरण्येनेति भावः ॥ यत्तु साक्षिरिव्यानमिति भाष्य
यात् इत्यादि ॥ [illegible] ख्यादीनां च शास्त्रे ॥ स्मिन्न शानयवच्छेदलक्षणाः ॥ अकृत्रिमो भिसंबंधो विशेष
ण विशेष्यवदिति च भाष्ये हीनेति लक्षणेन लक्षणानां लक्षणे न वशाल्पियहस्य भाव्य नयनादिना

तद्ग्रहस्यासंभवादिति भावः ॥ अत एव बोधकत्वमेव विधित्वं तस्यात्र निर्विवादत्वमिति भावः न चात्र वि
धित्वे संज्ञादिषु विधित्वव्याघातः इति वाच्यं तत्र संज्ञात्वादेरपि संभवात् संज्ञात्वादिना व्यपदेशा
द्विधिपदेन तद्धर्मावच्छिन्नविधित्वावच्छिन्नयत्वाच्च अन्यथा षट्स्वपि विधित्वसंभवात् तन्मात्र
मेवोपादद्दीत नियममपि विधिमुखेन प्रवृत्तो विधित्वस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तो निषेधविधित्वस
त्वात् भवन्मते नियमत्वेन सिद्धे पृथगुपादानवैयर्थ्यात् उभयोः समादोषः इति न्यायावगात
व्येति यत्किंचिदेतत् ननु सर्वे सर्वार्थवाचका इति सिद्धे नियमत्वं तेषामुचितमित्याह सर्वे सर्वार्थे
ति न सर्वं सर्वत्र योगिदृष्ट्येति ननु बोधकत्वस्य शक्यत्वेऽप्यथा कथं चित्तस्य सर्वत्र सत्त्वेन सर्वे
षां सर्वबोधकत्वस्य निर्विवादत्वमेव अनियमसंगभंगस्तु तात्पर्याभावादिति भावस्तस्य सर्वत्र
शिषु सर्वशब्दार्थेति शब्दाध्याहार्थश्च शब्दार्थाः सर्वे च ते सर्वशब्दार्थास्तेषां ज्ञानस्येति बोध्यं त
था च विशेषरूपेण घटत्वादिना यावतां शब्दानां यावतामर्थानां च ज्ञानमशक्यं अयं भावः स
र्वशब्देन च भावो बोधः केषांचिन्मते नुभतानानुभतपदार्थतावच्छेदकयावच्छिन्नबोधः केषांचि
तु तादृशधर्मसमानाधिकरणव्यापकतानवच्छिन्नबोधः यथा सर्वं प्रमेयमित्यत्राननुभूतप
दार्थतानवच्छेदकयानवच्छिन्नबोधः तादृशासंधर्मसमानाधिकरणव्यापकतानवच्छिन्नबोधः यथा

प्रमवि

परि॰टी॰
उ मा॥

यावदहं ज्ञाना भिन्नावत्सर्वं देवदत्तोपीतिउपात्तपदार्थत्वावच्छेदकयावत्सर्वावच्छिन्नबोधः तादृशा
व्यापकतावच्छिन्नबोधश्च यथा देवदत्तो दधि भुंक्ते तेनोदुग्धं सोमदत्तः सितां सोमः सर्वमितितथा
च यत्न स्वन्वधिरित्यादौ वधिपदेन सर्वेसर्वार्थवाचकाइति न्यायेन योगिनां लक्ष्यैकलक्षणानां
शास्त्रेण धर्मनियमस्तु तद्धर्मार्थमेव शास्त्रमिति शास्त्रानामव्याप्ति अति व्याप्तिदोषाद्दूषितप
चोपयोगाभावेपि परस्यापि ग्रहणं कुतो नेति संदेहमात्रनिवृत्त्यर्थमेव नियामकतया तच्छास्त्रं
ववायावतामुपस्थितौ वस्य विधानं वस्य नेति निर्णयाभावाद्व्याख्यानस्य दुर्गमत्वाद्गतिकग
ति तच्च वाक्यार्थबोधस्याप्रसक्तिरिति विशेषज्ञाने शब्देनार्थ ज्ञानसामान्यज्ञाने तु विशेष
वाक्यार्थज्ञानं तद्घटमेव वक्ष्यति पदं जगज्जालवाचकमिति सामान्याकारेण ज्ञाते यत्र तादृशेच्चां अनुप
स्थानात् यथा घटपदं घटार्थप्रतिपादकमिति ज्ञाते यत्र तत्पदेन नीलघटादयुपस्थितेर्न दोषांष
स्मान येति वाक्यजन्यशाब्दबोधविषयतात्पर्यमिति तथा च संज्ञाशास्त्राणामावश्यकतया तद्भि

३०॥

२श्रीगुरुभ्योनमः॥शाब्दपरिच्छेदः॥

निरंक
दि॰ प॰१

नत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि घटकत्वं सत्स्यार्थः॥ पदजन्यपदार्थोपस्थितिघटकपदजन्यत्वमित्यर्थः॥ गंगादिपदजन्य
बोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेत्यत्र॥ गंगापदनिष्ठप्रकारतानिरूपितबोधनिजन्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितबोधनि
ष्ठप्रकारतानिरूपितविषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेनेश्वरेच्छावत्त्वस्यैव गंगापदवाच्यत्वस्वरू
पतया नीरे गंगापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासत्त्वेपि गंगापदनिष्ठप्रकारतानिरूपितजन्यत्वनिष्ठप्रकारता

निरंक
मु॰ प॰

निरूपितबोधनिष्ठप्रकारतानिरूपितनीरत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां गंगापदवाच्यत्वप्रयोजकसंबंधतावत्त्वात् गंगापदवाच्यत्वव्यवहा
रस्य नीरेऽभावादितिभावः एतद्पदशक्यत्वं एतत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वं एवं च सति घटपदस्य पटेपि शक्य
स्यात् घटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायाः पटजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायां भिन्नत्वात् एवं गंगापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छा
विषयत्वं नीरत्व नीरेपि सत्वात् गंगापदशक्यैव नीरे बोधसंभवाल्लक्षणापि न कल्पनेदृशाशंक्य विलक्षणविषयतासंबंधेन तत्पदबोध्यत्व
विषयकेश्वरेच्छावत्त्वं तत्पदशक्यत्वमिति न दोषः। अथ वर्यं विषयतानतत्पदप्रकारतानिरूपितजन्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितबोधनिष्ठप्र
कारतानिरूपितविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यात्वं च पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितजन्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितबोधनिष्ठप्रकारता
।
निरूपितविशेष्यतासंबंधेन इच्छावत्त्वं घटत्व घटे घटपदवाच्य इति व्यवहारात् पटादौ न घटपदवाच्यत्वव्यवहार इति घटपदनिष्ठप्रकारता
निरूपितजन्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितबोधनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापटेन कल्प्येते नातिप्रसंगः गंगाप

साकं
दि॰ प॰

दस्य नीरे न शक्यत्वापत्तिः नीरं गंगापदशक्यमिति व्यवहाराभावात्। गंगापदनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन गंगापदस्य बोध्यत्वप्रकार
केश्वरेच्छायाः नीरेऽभावात् न शक्यत्वमिति भावः॥ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ पं॰ शे॰ ॥ सांबमिति । अंबया सहितं सांबं । अंबां जगदुत्पादयित्री अनेन जगत्स्रष्टृत्वमुक्तं । शि-
वमिति । शेते जगत् यस्मिन्निति शिवं । अनेन लयकर्तृत्वमुक्तं ॥ बृंहति वर्धयतीति ब्रह्म अंतर्भावितण्यर्थोऽत्र ब्रह्म । अने-
न जगद्धेतुत्वात् पालनकर्तृत्वमुक्तं तथा च परब्रह्मण एव जगत्सृष्टिस्थितिलयकर्तृत्वान्न तन्निरूपणे नागेशेति । आ- भवति
त्मनाम्नि निषेधात् ग्रंथादौ स्वनामोच्चारणम् असंगतं । न च परब्रह्मनिरूपणमंगलेन स्वनामोच्चा-
रणजनितपापं नश्यतीति वाच्यं । शिष्टाचारानुमितश्रुत्या मंगलस्य समाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसं प्रति वा कारणत्वे-
न स्वनामोच्चारणजनितपापनाशकत्वे मानाभावात् । न च कूपखनननन्यायेन स्वनामोच्चारणजनितपापं नश्य-
य तीति वाच्यं यो विधिः संतापं नांतरीयकत्वेन पापस्य कूपखनननन्यायविषयत्वात् । स्वनामोच्चारणमं- स्ये
तरा ग्रंथस्य कर्तृज्ञापकत्वेन तन्न्यायविषयाभावात् इति वाच्यं । नं गृण्हीयात् इत्यस्य नोच्चारयेदित्यर्थक-
लेखने रणेन प्रवर्तते ग्रंथे ऽपि उच्चारणाभावेन दोषाभावात् । अत एव व्यवहारास्तु सर्वेऽपि संगच्छ-
ते ॥ कुरुते इति । न च क्रियाफलस्य परगामित्वेन आत्मनेपदमसंगतमिति वाच्यं । बोधरूपफलस्य परगा- सुखबोधरूप
मित्वेऽपि स्वर्गादिसुखफलस्य आत्मगामित्वेनादोषात् । वस्तुतस्तु ॥ परिभाषेंदुशेखरमिति अनेन परि-
सुख भाषाविषयः बोधप्रयोजनं बुभुत्सुरधिकारी इति अनुबंधचतुष्टयं प्रदर्शितं तच्च प्रवृत्तिमात्रं प्रति उपसा-

१ गंधनावक्षेपणेत्यादिना प्रकथने आत्मनेपदमिति स्वीकारेणादोषात् प्रकथनं १ सुख २ २ वस्तुतस्तु गंधनावक्षेपणे इति
२ व्याख्याने ॥ सुधी रिति । अनेन अस्मिन् ग्रंथे येऽर्थाः प्रतिपादिताः ते सर्वे सम्यग्विचारणीयाः १ प्रकथने आत्मनेपदमिति दिक् ॥
लेः शिष्यक्षपानं ति खित रतिश्वन्यते एते स्वात्मसुते निंदित चेत्विन्दइदं विशेषणं व्यर्थमित्यपास्तं

स्व स्व॰
धनत्वप्रकारकज्ञानं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं च कारणत्वेन अनुबंधचतुष्टयज्ञानमंतरा निरूपितत्वात् तद्वचनं भवतीति
आदौ तत्प्रदर्शितं अनुबंधसामान्यलक्षणं च यथा प्रयत्नविषयप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वं तत्राधि-
कारिनिरूपणेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं जायते प्रयोजननिरूपणेन च इष्टसाधनताप्रकारकज्ञानं जायते । वि-
षयसंबंधनिरूपणेन च उभयं जायते इति संक्षेपः ॥ तत्र विषयरूपमनुबंधं स्पष्टं निरूपयति प्राचीनवैयाक-
रणेति । वाचनिकानि इति वचनान्येव वाचनिकानि । विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् । उपनिबद्धानीति । संग्रथितानीत्यर्थः । ते-
न ध्वनितं परिभाषाव्याख्यानेऽपि तत्परता । ज्ञापकन्यायसिद्धानि इति । न च शुद्धवाचनिकपरिभाषाव्याख्याने अ-
संगतेः खिलवाक्यं प्रायेणेति विशेषणादोषात् अथवा ज्ञापकन्यायपदयोः अर्श आद्यच् कृतत्वात् सिद्धपदस्य स्व-
तः सिद्धत्वं शुद्धवाचनिकपरत्वेनादोषात् । वस्तुतस्तु शुद्धवाचनिकपरिभाषाणां बाहुल्यवार्तिके क्वचित्पत्यस्य भाष्ये
वचनरूपेण पठितत्वेऽप्यस्य मार्थ इति तत्र तत्र ज्ञापकन्यायं वा उदाहरिष्यामः ॥ प्राचीनेत्यत्र योजना ॥ प्राचीनवै-
याकरणतंत्रे पाणिनीये वाचनिकानि अत्र व्याकरणे भाष्यवार्तिकयोरुपरि निबद्धानि ज्ञापकन्यायसि-
द्धानि भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानि पाणिनीयतंत्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि च व्याख्यायंते इति योजनया वाचनि-
काधिनिपादनेऽपि न दोषः ॥ अस्मिन् ग्रंथे लक्षणत्वसंपादनानुबंधबीजनिरूपणं तंत्रशेषइति प्रकरणत्रयं तंत्रे-
६ अप्रतिज्ञातत्वादिति ६ ६

मारभते। नन्वित्यादिना एकदेशविकृतन्यायां

तंत्रशेषत्वात्तंत्रशेषस्यैवाने व्याख्यानं। लक्षणत्वसंपादनमंतरा बाधबीजनिरूपणस्य कर्तुमशक्यत्वेन लक्षणत्वसंपादनौत्सुक्यं प्रकरणप्रथमेऽव्याख्यायते। तत्र व्याख्यानइत्येतदारभ्य [illegible] लक्षणत्वसंपादक-मिदं प्रकरणं। तदारभ्यलिंगविशिष्टपरिभाषापर्यंतं बाधबीजनिरूपणं अथ तंत्रशेषप्रकरणं। तत्र सर्वशास्त्रउपयोगित्वान्महेश्वरोच्चरितत्वात्कारणज्ञापितत्वेन अभ्यर्हितत्वाच्च व्याख्यानतइति परिभाषामवतारयति नन्वित्यादिना॥ अणुदित् ग्रहणेषु संदेह इति॥ तात्पर्यस्यैति शेषः। अनिश्चय इति। निश्चितवाक्यार्थबोधानुदय इत्यर्थः। शक्यतावच्छेदकभेदाद्धा शक्यतावच्छेदकभेदाद्वा शक्तिर्भिद्यते। यथाद्यौ घटकलश इत्यादौ शक्यतावच्छेदकैक्येपि शक्यतावच्छेदकभेदात् शक्तिभेदः शक्यतावच्छेदकैक्येपि शक्यतावच्छेदकभेदे पर्याय इति व्यवहारः हर्यादिपदे च शक्यतावच्छेदकैक्येपि शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदः शक्यतावच्छेदकैक्ये शक्यतावच्छेदकभेदे च नानार्थ इति व्यवहारः नानार्थस्थले च एकशक्तिनिरूपक [illegible] विषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति अपरशक्तिनिरूपकार्थ विषयकबोधतात्पर्यज्ञानं प्रतिबंधकमिति प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावमूलकस्यैकबुद्धिरिति शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति न्यायेन नयुगपदनेकार्थविषयकोबोधः॥ [illegible] प्रकृते शक्यतावच्छेदकस्याणु [illegible] स्य शक्यतावच्छेदकस्य अकारादिर्णां न समुदायघटकत्वस्य अकारादि

[footnote] स्यादेतत् एकशक्तिनिरूपकार्थविषय [insertion: पद इच] कशाब्दबुधित्वावच्छिन्नं प्रत्यपरशक्तिनिरूपकार्थविषयकतात्पर्यज्ञानं प्रतिबंधकमिति प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावमूलकसकृदुच्चरितइति न्यायेन हर्यादिपदे एव तात्पर्यसंदेहोनोपपद्यते॥ १

शक्यतावच्छेदकस्य भेदस्य शक्यतावच्छेदकभेदस्य चाशक्तिभेदनियामकत्वादिति चेन्नैवं [insertion: इच्छलृएओऐऔहयवरलर]

णां तत्समुदायघटकीभूतबोध्य[स्य]त्वं वा ऐक्येन शक्तिभेदाभैद्य वैतत्कथं तात्पर्यसंदेह इति वाच्यं अइउण् सूत्रेण कारोच्चारण सामर्थ्येन अणपदस्य अइउ एतदन्यतमत्वावच्छिन्ने अइउ एतदन्यतमत्वावच्छिन्ने च शक्तिरिति भेदो बोध्यते। नच अन्यतमत्वं तद्भिन्नभिन्नत्वमिति गौरवं सर्वस्यजगतः [illegible] प्रवेशात्। किंच प्रतियोगितया भेदानां मिथो विशेषणे विनिगमना विरहेण शक्यतावच्छेदकबाहुल्यमिति वाच्यं अइउ एतदन्यतमत्वं अभेद इभेद उभेद एतेषां [illegible] यांस्तं नाभावत्वं वा इति परिष्कारेणादोषात्। अणादिपदानां [Telugu: illegible]

[Telugu: illegible] विशेषप्रतिपत्तिः [illegible] विशेषनिश्चय इत्यर्थः हि रूवर्थे संदेहात्न लक्षणं शास्त्रस्य सर्वलक्षणं न साक्षात्परंपरया वा लक्ष्यधर्मेतरसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगि बोधाजकत्वं प्रत्याख्यानादिना लक्षणमलक्षणं भवति न तु संदेहतात्पर्यमात्रादिति यावत्। हियतइति व्याख्यानं तु चिंत्यमेव प्रत्याख्यानादिना नवतुल्योहादित्यादेर्लक्षणस्याप्यलक्षणत्वस्य दृष्टत्वात्। संदिग्धोच्चारणेति। संदेहमितिभावे क्तः संदिग्धमस्यास्तीति संदिग्धं संदेहजनकमित्यर्थः तेनोच्चारणे संदेहाभावेपि न क्षतिः व्याख्यानादिति तु निमित्तानपेक्षत्वमिति नच नञ्द्वयोपादानं व्यर्थमिति वाच्यं दर्शनांतरेष्विव अत्रापि संदेहनिवृत्तिर्व्याख्यानादेव भवतीति शंकावारणार्थं नञ्द्वयोपादानं

[footnote] २ आदिरंत्येनेतिसूत्रे आक्षिप्तार्थं तत्त्वरितसमुदायघटकानां एतद्वकूंत्यपदेने संज्ञकवर्णाव्यवहितपूर्ववर्तिवर्णस्य लक्षणया ग्रहणेनाणादिपदामकारादीनां समुदायघटकत्वावच्छिन्ने अकारादिर्णां तत्समुदायघटकत्वावच्छिन्ने च शक्तिस्वीकारेण शक्यतावच्छेदकभेदस्सत्वेन नानार्थत्वात्संदेहोपपत्तेः अथवा

Margin notes (left/right): दे, पूर्वपूर्वे, २, र्थ, कृ, नानार्थक, त्वोपपत्तिः, भेदश्च, या, स्य, सर्व, श्री, य

परत्व मित्यदोषात्। तथाच प्रामाणिकवचनयोर्यत्राविरोधस्तत्र धर्मादिभिः निर्णयस्य कीदृशत्वमनेन महेश्वरो त्रिरन
२ राकारेणात्रशास्त्रे मास्यात्तवचनेनैव संदेहनिवृत्तिर्बोध्यते। तथाच यथोत्तरमुनीनां प्रामाण्यमितिसिद्धं॥ अयं
सूत्रकारभाष्यकारवचनप्रामाण्यात् चकृत्यमित्तकः चतुष्पित्तकृत्तिचप्रातोपधोपधेत्याचार्यस्मरणद्भ्यामुक्तं स्म
सामर्थ्यात्तत्रस्य यथोत्तरमुनीनामित्यनेन सूत्रकारेणवचनस्य भाष्यकारावचनापेक्षया प्रामाणिकत्वेनतद्ध्वं
यथार्थज्ञराब्दरूपं नेति व्याख्यानादेवेत्यनेन तंत्रान्तरे संशयनिवृत्तिः क्वचित्तत्त्वादिनापिनात्रेति सूचितमिति
३ भाव ॥ अन्यथानवकुश्रीहाविति सूत्रप्रणयनात् अन्यथानुपपत्त्या च कुपित्तकृत्स्य साधुत्वं प्रासं भाष्यरीत्या
दित्व च सवकर्चैत्तिस्तवो इत्यस्येति संदेहे निवृत्तिर्नस्यादिति तन्नेति। तत्र व्याकरणशास्त्रे ततश्च व्याकरणोच्छेदेन शास्त्र
चयः पक्षद्वयमित्यस्य किंविषये आकांक्षायां तामाह संज्ञापरिभाषाविषयेति तथाच कुत्रचित् कार्यकालपक्ष एव कु
अवस्था त्रचिधथोद्देशपक्ष एव कुत्रचिदुभयमिति स्त्रीकारे पनिष्कृतिः ईदृत्सूत्रे वैयर इति अयं भावः ।।। स्मरणं प्रत्य
नुभवस्य कारणत्वात् स्मरणादव्यवहितपूर्वानुभवस्यानुभावेन मध्ये संस्कार रूपो व्यापारो गीक्रियते सर्वदात्मनि सं *८२*
स्यनिद्रा स्कारसत्वेन सदा स्मरणापत्तौ निद्रावस्था जाग्रदवस्था चेत्यवस्थाद्वयं स्वीक्रियते तत्राद्ये ईदृक एवकसंबंधित्वा
नादिकं ।।।।।।। अनुभूतस्य सर्वस्य स्मार्यत्वाभावात् दृढ तरसंस्कारोत्पत्तौ अपेक्षाबुद्धिः कारणं दृढतर *था*
संस्कारानुत्पत्तौ च अपेक्षाबुद्धिः कारणं अपेक्षाबुद्धौ च साफल्यज्ञानं कारणं अपेक्षाबुद्धौ च नैष्फल्यज्ञानं कारणं तथा *उ*
च भादेचो वधिपदवाच्याइतित्वाद्धि ज्ञानानंतरं अपेक्षाबुध्यातस्यात्मनि संस्कारस्य नष्टत्वात् वधिरेचेति
३ *त्मा*

१ परस्परनिरूपनिरूपकभावापन्नविषयताश्रयत्वं पदार्थैकवाक्यार्थत्वं ॥ १२

वधिपदश्रवणानंतरं आदेचोऽनुपस्थित्या पुनर्वधिरादेजित्यस्य वाक्यार्थबोधोऽपेक्षितः तथाचापेक्षाबुद्धिः कार्यकाल
पक्षे बीजं। यस्य तु आचार्यस्य बुध्या इदानीं प्रयोजनाभावेपि अग्रे किंचित्प्रयोजनं भविष्यतीति साफल्यज्ञाने
न तस्यात्मनि दृढसंस्कारोत्पत्त्या स्वदेशज्ञानवाक्यार्थबोधेनैव सर्वशास्त्रसंस्कारस्य पेक्षाबुद्धिर्यथोद्देशपक्षे बी
जं। एतदेवाभिप्रेत्याह भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमित्यादिना। संज्ञाविषये नैष्फल्यज्ञाने नापेक्षाबुद्धेः संभ
वेपि परिभाषाविषये नैष्फल्यज्ञानाभावात् तदसंभव इति आह केचित्तु इत्यादिना ननु समास घटकस्य प्रथ
मांतद्वयसमभिव्याहृतस्य च नञ एव भेदार्थकत्वेन क्लिष्टिरिति चेत्तत्र पर्युदासोऽयुक्त इति चेदाह प्रसज्यप्रतिषेधोपी
ति नेन सह वाक्यार्थबोधमात्रेणेति नचैवं सतिरकोणूय। चिरचोयवायावरत्यादीनामपि ।।।।। सह वाक्या
र्थबोधमात्रेणैकवाक्यतापत्तिरिति वाच्यं। पदैकवाक्यतापदार्थैकवाक्यतार्थ। वाक्यैकवाक्यताचेति एकवा
त्रिविधा। तत्र परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताश्रयत्वं पदार्थैकवाक्यार्थत्वं। उपजीव्योपजीवकभावापन्न
बोधप्रयोजकत्वं वाक्यैकवाक्यत्वं तथा च निरुक्तैकवाक्यतात्र यमध्येकस्याप्यभावेनादोषात् क्लिष्टिरिति च सार्वधातुकार्ध
धातुकयोरित्यत्र नयोर्वाक्यैकवाक्यतायाः सत्त्वात् प्रकृतग्रंथसंगतिरितिदिक्। न पृथगर्थबोध इति। साक्षात्प
रंपरया वा लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधः पृथक् न भवतीत्यर्थः। अत एवेति। यस्मिन् शास्त्रे साक्षा
त्परंपरया वा लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिविधेयमायतेत एव शास्त्रे स्वस्वीयोद्देश्यः संज्ञाशास्त्रस्य का
१ ८ प्रयोजकपदघटितत्वं पदैकवाक्यत्वं ८।

॥ र्यकालपक्षे विधिदेशाएव तादृशबोधोजायते सएव स्वीयोदेशइतिभावः॥ यथोद्देशपक्षएवेति। तेनजरसादिनाराज्ञ
इत्यादौ रूपं न लोपादिकं न। अन्यथा कार्यकालपक्षे रूत्वादिशास्त्रैकवाक्यतापन्नपदसंज्ञाया असिद्धत्वेन भसंज्ञयापद
संज्ञाबाधो न स्यात्। न च ननु रामादिषु त्वादौ कार्यकालपक्षे कथं पदत्वमित्युत्तरग्रंथविरोध इति वाच्यं भसोढत्वर्थेरागप्रत्ययनि
मित्तकपदसंज्ञायाएवग्रहणमिति विरोधाभावात्। अथवा एवकारेण विधिदेशीयत्व रूपकार्यकालपक्षांशएवकारे
ण व्यवच्छिद्यते न तु सर्वथा कार्यकालपक्षोव्यवच्छिद्यते इत्यदोषात्। न चैवं पूर्वपरिभाषायामेव कार्यकालपक्षे स्वदेशता
गोर्भवतीत्युक्तत्वेन प्रकृतशंकासमाधाने असंगते इति वाच्यं स्थूणानिखनन्यायेन उक्तस्यैवार्थस्य दृढीकरणाय पुनःशं
काकरणात्। समाधान। अथवा पूर्वपरिभाषा परिभाषाणामेव स्वदेशत्वमित्यभिहितं॥ अत्र तु शास्त्रमात्रेपारदे
शमादाय पूर्वपरव्यवहार इति बोधनाय पुनःशंकासमाधानकरणात्। न चैवमयादिभ्यः परैव त्रगणसंज्ञेति भाष्यविरोध इ
ति वाच्यं। पराउक्ता अपवादभत्वस्य त्वर्थकरणेनादोषात्। अथवा पूर्वपरिभाषायां परिभाषाविषये भुपेक्षावुद्धिर्नसंभ
वतीत्युक्तं। अत्र तु परिभाषाविषये भुपेक्षावुद्धिस्संभवतीति शंकावारणेनादोषात्। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यादिवनिर्देश
दित्यत्र च भगणसंज्ञानो बहुव्रीहिरितिदिक्। परेतु परनत्परिभाषाद्वयास्वीकारेपि नक्षतिः। न च कार्यकालपक्षस्वीका
रे सपादसप्ताध्यायस्थशास्त्राणां त्रिपाद्यां प्रत्यसिद्धिरिति वाच्यं। विरामोवसानमिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् संस
स्कारकदृष्टयासंस्कार्यं नासिद्धं भवतीति कल्पनेनादोषात्। वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन नहि शास्त्रत्वेन रूपेण। सिद्धता
बोध्यते। शास्त्रं च साक्षात्परं पया वा अनात्मर्थापरत्वज्ञानानास्कंदित लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबो

त

नत्वर्थगतिस्ति। साक्षात्परंपरया वा लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधः एवार्थः। स्वार्थः एतेन पदार्थोपस्थिति योग्यता
ज्ञानादि सामग्रीसत्वेपि बाधकस्य दुर्बलत्वादरमसंगतमित्यपास्तं स्वदेशे वाक्यार्थबोधेपि तस्यलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञा
नोपयोगित्वाभावात्॥ सहैकेतिउपक्षवृद्ध्या संज्ञापदेशे वाक्यार्थबोधजन्यसंस्कारस्य सत्वादितिभावः अतएव संज्ञाविषये कार्य

सहवाक्यार्थबोधेपि तज्जनकत्वयोरुपजीव्योपजीवकभावापन्नत्वस्याभावात् एकवाक्यतेति एकवाक्यतानाचत्रिवि
धा वाक्यैकवाक्यता पदैकवाक्यता पदार्थैकवाक्यार्थताचेति ययोरुपजीव्योपजीवकभावापन्नबोधप्रयोजकत्वं त
योर्वाक्यैकवाक्यता यथा संज्ञाशास्त्रविधिशास्त्रयोः ययोः परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोज
कपदघटितत्वं तयोः पदैकवाक्यता यथोपदेशस्थापवादैरेङ्गुणवृद्ध्यादि शास्त्रस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरि
त्यादेश्च परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताश्रयत्वं पदार्थैकवाक्यार्थता यथार्थोपस्थापकत्वं। तस्मि
न्नित्यादेरिकोयणचीत्यादश्चेत्यत्र न च निषेधमंतरा निषेधशास्त्रस्तात्पर्यत्वान्यथानुपपत्त्या निषेधशास्त्राणां नि
षेध्यशास्त्रैः सह वाक्यैकवाक्यतेति दिक्। असिद्धत्वादिति न चाणोप्रगृह्यस्येत्यनेनैकवाक्यतापन्न
प्रगृह्यसंज्ञायाएवतदेकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्यसिद्धत्वे सिद्धत्वस्य पर्यवसानात् अद
सोसेरित्यत्र त्वपूर्वग्रहणेन प्रगृह्यसंज्ञाया ग्रहणं भवत्येवेति तदसंगतमिति वाच्यं सामर्थ्यात् सर्वत्रासिद्धमित्य
स्यासिद्धत्वं नेति कल्पनेनादोषात् अन्यथादरएहीत्यादौ लोपस्यासिद्धत्ववत् नदेकवाक्यतापन्नपूर्व
एकवाक्यतापन्नमिति अणोप्रगृह्यस्येत्यनेन वाक्यैकवाक्यतापन्नमित्यर्थः इत्येतत्प्रतीति इत्यत्र हृदयस्यार्थः अदसोमादित्येन
हृदया अदसोसेरित्यस्यासिद्धत्वाभावेपि किमाह असिद्धत्वस्येत्यादिना कृपार्थतयप्रयोजनमनुदिश्य न मंदोपिप्रवर्तत इति न्या
योदितिभावः कार्यज्ञानानंतरमेव प्रवृत्तेरिति लोके कार्यार्थिनां कार्यज्ञाने प्रवृत्तदर्शनात् इति भावः अदसोदेशएवेति अणोप

आत्मसंस्कारायेति परिभाषाविधेयेन स्वस्यैकवाक्यतासंपन्नेत्यर्थः स्वसंनिधीयमानानीति। परिभाषासंनिधिं प्रापितानि
इत्यर्थः गुणभेदमिति परिभाषाविधेयोपस्थितेत्यर्थः तत्र तत्रेति तत्तद्विधिप्रदेशेष्वित्यर्थः॥

विधिशास्त्राणीत्यर्थः गुणभेदमिति परिभाषाविधेयातिरिक्तमित्यर्थः। परिभाषाबुद्ध्येति परिभाषाविधेयोपस्थित्ये
त्यर्थः। तत्तद्रूपापन्नानीति तत्तत्परिभाषाविधेयोपस्थितावपीत्यर्थः तद्वदिति अयं भावः यस्मिन्देशे साक्षात्परंप
रया वा संनिधानात्कार्यप्रमाणज्ञानानास्थितं कश्चिद्धर्मिकं साधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधो जायते स एव स्वी
यो देशः संज्ञाशास्त्राणां च कार्यकालपक्षे उपेक्षाबुद्ध्या तादृशबोधस्य विधिदेश एव जननात् स्वदेशीयत्वं अत एवा
यादिभ्यः परैव प्रत्ययेति भाष्यं संगच्छते यदुद्देशो न भविष्यतीति किंचिदनेन प्रयोजनमित्यपेक्ष्याबुद्ध्या स्वदेश एव ता
दृशवाक्यार्थबोधजननात् स्वदेशीयत्वं परिभाषाशास्त्राणां त्वपेक्ष्याबुद्धेः कारणीभूतनैरर्थक्यज्ञानाभावात्त
स्याभावे परिभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानाय तत्तत्प्रियविधिशास्त्रोपस्थितेरावश्यकतया
(पक्षद्वयेपि) वैशास्त्रमभिज्वलयतीति भाष्यं संगच्छते ननु यत्र समासघटकानञ्चेत्येव पर्युदासन्याय प्रवृत्तौ अत्र पर्यु
दासानयुक्तमितिचेदाह प्रसज्यप्रतिषेध इति वाक्यार्थबोधमात्रेणेति उपजीव्योपजीवकभावापन्नबोधमात्रेणेत्य
र्थः एतेन इक्षो यणचि इचो यवायावित्यादीनामपि सह वाक्यार्थबोधोदयादेकवाक्यतापत्तिरिति परास्तं

२ संसृष्टेति चेत्त्वस्य परिभाषाशास्त्रत्वाभावात् क्लिष्टेति चेति तत्र स्थभाष्यासंगतिरित्याशंक्य समाधत्ते निषेधवाक्यानामपीति विध्येकवाक्य
२ तयैवेति निषेधविधेयत्वाद्वाक्यतयाक्लिष्टत्वे तत्सार्वधातुकत्वादिवत्क्रमेणबोधः नञोभेदार्थत्वात् नत्र प्रतियोगितायाक्लिष्टेस्तस्य नयाद्दस्य
२ र्धातुकं सार्वधातुकमिति नैनाचयत्रेति भावात्।
प्रथमो ननञ्द्वयसमभिव्याहृतावा

यथादर्शनानुदितीसंगवाक्यत्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधिवाक्यस्य च उपजीव्योपजीवकभावापन्नबोधप्रयोजकत्वल
क्षण अदसो सेरित्येकवाक्यतापन्न पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वग्रहणेनादसोमादित्यस्याग्रहणमित्यर्थः तद्बोधान्तरमेवेति कार्यज्ञानोत्त
रमेवेत्यर्थः। अत एवेति संज्ञाविषये तत्तत्परत्वमेवेति विधिदेशीयपरत्वमेवेत्यर्थः अत एवेति संज्ञाविषये विधिदेशीयपरत्वमे

त्रासिद्धमित्यस्याप्यसिद्धत्वेकबोधे दुर्वारतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव तदर्थमिति साक्षात्परंपरया वा लक्ष्य
धर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधार्थकमित्यर्थः एतेन पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिसामग्रीस
त्वेनैकबोधस्य दुर्वारत्वात्तदसंगतमित्यपास्तं सहैवेति उपेक्ष्याबुद्ध्या संज्ञाप्रदेशजन्यसंस्कारस्यत
सत्वात् इति भावः अत एवेति संज्ञाविषये कार्यकालपक्षे विधिदेश एव लक्ष्यसंस्कारोपयोगिबोधज
ननात्तदुद्देशीयत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः यथोद्देशपक्ष एवेति स्यादेतत् ननु कार्यकालपक्षे रामाविति
दौ वृद्धं पदद्वमित्यनेन रथं तेनायं यत्नो विरुद्धः न च भसाहचर्यात्पदसंज्ञापि प्रत्ययनि[illegible]मिति
नैव प्रत्ययनिमित्तेति न परस्परविरोध इति वाच्यं सुप्तिङन्तमित्यादौ कार्यकार्यकालपक्षस्वीकारे अस्य च न ल
पः प्रातिपदिकान्तस्य स्यादौ ना एकवाक्यतापन्नतया त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धत्वात् भसंज्ञाया बाधानुप
पत्तौ राजन्य इत्यादौ नलोपापत्तिरिति चेन्नैवं यथोद्देशपक्ष एवेत्येवकारेण कार्यकालपक्षस्य विधिदेशीय
त्वांश एव व्यवच्छेदत्वेन तु सामान्यतः कार्यकालपक्षत्यदोषात् न च कार्यकालपक्षस्य स्वदेशत्यागवि
वप्रतिषेधत्वपदन्तो निमित्तमिति स्वीकारादेवेत्यर्थः॥

धिदेशीयेऽसिद्धत्वं त्रिपाद्यमध्ये आकडारीयसंज्ञाविषये। विधिदेशीयत्वांशे नास्तीत्यत्र किं मानमिति वाच्यं अपादा
नमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते गां दोग्धि पय इति भाष्यस्यैव प्रमाणत्वात्। अन्यथा कर्मणि द्वितीयेत्येतद्वाक्य
तापन्नकर्मसंज्ञापेक्षया अपादाने पंचमीत्येतद्वाक्यतापन्नापादानसंज्ञाया एव परत्वादेतद्भाष्यासंगतिः
अत एव अनङ्नण्पत्य इत्यादिशाणिसूत्रे संगच्छते अन्यथा नलोपः प्रातिपदिकांतस्येत्येतद्वा
क्यतापन्नपदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधायोगात्तपेलो। अल्लोपोऽन इत्याद्येर्नसिद्धिन इत्यस्यैवापवादत्वे यस्ये
ति लोपे अतो गुणे इति पररूपे वा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव दंडिनेत्यादौ नलोपाजरसेत्यादौ
रुत्वादिकं च। अन्यथा नलोपरुत्वादिशास्त्रैकवाक्यतापन्नपदसंज्ञाया असिद्धत्वेन भसंज्ञाया बाधा
नुपपत्तौ नलोपरुत्वादिकं दुर्वारं स्यात्। एवं च स्वादिष्विति इत्यधिकार्थं चेदत्रैव ज्ञापकमस्त्विति दिक्॥
त्रिपाद्यामपीति न च त्रिपाद्या असिद्धत्वात् सपादस्य संज्ञाशास्त्राणां कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यं पूर्वत्रासिद्धमि
त्यनेन शास्त्रत्वेन रूपेणासिद्धता बोध्यते न तु येन केन रूपेण अन्यथा सपादिकशास्त्राणां त्रिपाद्याम

तत्रत्यपरत्वेनैवेति संज्ञाशास्त्रदेशीयपरत्वेनैवेत्यर्थः ननु यथोद्देशपक्षे पदादिसंज्ञादृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वात्त्रिपाद्यां सुप्ति
ङन्तमित्यादेः कथं प्रवृत्तिः न च सुप्तिङन्तमित्यादीनां वैयर्थ्यं शक्यं पदस्य पदात् इत्यादि सपादसप्ताध्यायीचारितार्थ्यादि
त्यावांक्याह संज्ञानमित्यादिना आनन्तर्ये ग्रहणेनेति आकडारीयसंज्ञाविषये अपवादत्वे एव स त्वेन एकदेशीयत्वं ग्रहणा

बदरि

६

प्रवृत्त्या तत्रत्यपदानामसाधुत्वं स्यात्। मम तु शास्त्रत्वेन रूपेणासिद्धत्वेऽपि सपादिकविधिशास्त्रीयो
द्देश्यतावच्छेदकरूपेणासिद्धत्वाबोधनात्तद्विधिशास्त्राणि त्रिपादीघटकपदेषु प्रवर्तन्त एव शास्त्रत्वं
च साक्षात्परंपरया वा नाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकनिश्चयोपयोगिबोध
जनकत्वं तथा च संज्ञाशास्त्रस्य प्रवृत्तिमंतरा त्रिपादीघटकसंभवेन शाब्दबोधस्यैवजननान्निरुक्तशास्त्र
त्वासंपत्त्यासिद्धत्वाभावेन संज्ञाशास्त्राणां निष्प्रत्यूहप्रवृत्तिर्भवत्येवेत्यदोषात्। इदं तु न त्वं यानि शास्त्रा
णि त्रिपाद्या वाक्यैकवाक्यतां पदैकवाक्यतां वा प्राप्नुवंति तेषां निरुक्तदिशा असिद्धत्वाप्रसक्त्या
त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्भवत्येव केवलं शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकपरिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिः
यथा असिद्धं बहिरंगमंतरंगे विप्रतिषेधे परं कार्यं अनुदात्तं पदमेकवर्जं संनिपातलक्षणो विधिरनि
मित्तं तद्विघातस्य इत्यादीनां हि क्रमेणांतरंगशास्त्रत्वं उदात्तस्वरितान्यतरविधायकशास्त्रत्वं विधा
नकशास्त्रत्वं लिंगमिति शास्त्रस्यैव रूपेणासिद्धत्वबोधनान्निरुक्तशास्त्रत्वप्रकारकज्ञानाभावा

परशास्त्रत्वं

च

त्वेन

श्रुतत्वः

परि०॥ १ संज्ञाशास्त्रमंतरानिरूढत्वशास्त्रत्वस्यैवासंपत्त्या

२ अत एव परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमात्रं कथ्यते कार्यकालपक्षाश्रयणेन समाधानं परं भाष्यं संगच्छते एतदेव बोधयितुं मूलेऽदुचि

२ दित्युक्तं अत्रारुचिबीजं तु परिभाषादेशे कालेपि यथाविधिज्ञानस्योपस्थितेः एवं च पदकृतेन साकल्यज्ञानाभावे परिभाषावि

त्रिपाद्यामप्रवर्तते अत एव परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमात्रं कृतं भाष्येण तु संज्ञाशास्त्राणा मितिदिक्। परे तु शाब्दबोधजनकत्वरूपशास्त्रत्वेन रूपेणासिद्धता बोध्यते शक्तिज्ञानाभावे शाब्दबोधाज ननात् संज्ञाशास्त्राणां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्भवत्येव संज्ञाशास्त्रप्रवृत्तिमंतरा शक्तिग्रहासंभवेन शाब्दबोध स्यैवाजननात् निरूढशास्त्रत्वानुपपत्तेः परिभाषाविषये तु तत्प्रवृत्तिमंतरा शाब्दबोधोत्तरमेवेति तेन रूपे णासिद्धत्वात् त्रिपाद्यां परिभाषाप्रवृत्तिर्न भवतीति शंकनस्यावकाशः। कार्यकालपक्षे तु पक्षद्वयेपि न तत्र उपेक्षा बुध्या स्वदेशेऽजनितसंस्कारस्य लुप्तत्वात् विधिदेशे पुनर्वाक्यार्थबोधसमये तद्देशस्थत्वेनासिद्धत्वात् सत्यानदो षः। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे विप्रतिषेधे परं कार्यं अनुदात्तं पदमेकवर्जं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य एतद्विषये तु उपेक्षाबुद्धिरेवेति स्वदेशस्थत्वात् त्रिपाद्यामसिद्धत्वात् प्रवर्तते तदेतत्तत्रैकचतुरश्र यमित्याहुः। स्वे स्वे संस्कारा येति लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजननायेत्यर्थः स्वप्रवृत्तिलिं गचिह्नितपरिभाषायेति स्वं विधिशास्त्रं तद्घटितत्वलिंगं परिभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं तच्चि

२ षये उपेक्षाबुद्धिर्नैव संभवतीति बोध्यं लक्ष्यसाधुत्वज्ञानसमये स्थितशास्त्रे परिभाषाशास्त्राणां साधुत्वज्ञानसमये न वा ग्रेण वा २

२ उपेक्षाबुधेः संभवात्साच तत्र तत्र सप्तमीनिर्देशादिकं तेन जिज्ञासापि न भवति इत्यन्यदेतत्॥ २ स्वपदेनेति विधिशास्त्रेणेत्यर्थः २

१ अत एवेति कुतः शाब्दबोधजनकत्वमात्ररूपशास्त्रत्वेन रूपेणासिद्धत्वं न तु सिद्धत्वं सत्वेन तासिद्धत्वबोधना तु परिभाषा दृष्टया त्रिपाद्यामसिद्ध

१ भवतीति कार्यकालपक्षे स्वीकृतपरिभाषाणां त्रिपाद्युपस्थितिरिति स्वीकारादेव सर्थः असिद्धत्वादिति कुतः शाब्दबोधजनकत्वमात्ररूप

१ स्त्रत्वेन रूपेण त्रिपाद्यामसिद्धत्वादित्यर्थः इदमिति त्रैपादिकमित्यर्थः तत्रेति सापादिकपरिभाषादृष्ट्येत्यर्थः तान्विति सापादिक

न्वितत्परिभाषाणां तदवच्छिन्नोद्देश्यताकपरिभाषाणामित्यर्थः॥ यथा स्वमिको यण चीति। तद्धि त त्परिभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यंतघटितत्वं तदवच्छि न्नोद्देश्यताकपरिभाषाशास्त्रं तस्मिन्निति तस्योपस्थितिरिति एवं सर्वत्र बोध्यं तत्विह सिद्धमिति ॥ यथा अदृश्यमानोपि पिशाचः स्यदृष्टिगोचरं पुरुषमाकर्षयति॥ यथा वा अंधं चक्षुष्मानाकर्ष ति तथा अदृष्टं परिभाषा दृष्टं विधिशास्त्रमाकर्षतीति भावः॥ तावता प्यसिद्धिरिति। क्षुद्रत्वात्सि शाच स्पादृष्टमपकर्षणेपि राजस्थानीयं प्रधानं विधिशास्त्रं राजा यथा स्वादृष्टारंभं स्वं कर्म कारयति॥ यथा वा कर्मण्यमंधं दयालुः स्वकर्मनकारयत्येवमदृष्टपरिभाषां नाकर्षतीति भावः॥ इत्यस्य २ मितीति अयंभावः। उपेक्षाबुध्या परिभाषादेशेऽजनितसंस्कारस्य लुप्तत्वात् विधिदेश एव लक्ष्यधर्मिकसा धुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजननात्तद्देशस्थत्वेनासिद्धत्वस्याव्याप्तिरिति भावः॥ परिभाविष ये उपेक्षाबुद्धिर्न संभवतीति वक्तुमनुचितम्। प्रकृतभाष्यविरोधादिति दिक्॥ असंगतिरिति॥ न

१ भाषाशास्त्रमित्यर्थः इहेति त्रैपादिकशास्त्रदृष्ट्येत्यर्थः परिभाषाद्युपस्थितावित्ति विनिगमकाभावादिति भावः तथा च उभाभ्यां परिभाषाभ्यां

१ शेषस्थाप्यनेकफलाभावाद्दन्यतरेण तदुपस्थापनेऽपस्थितत्वदेशे नानुमितपरिभाषयोपस्थितत्वाद्यवहितपूर्वत्वादेकशात्वाच यासंभवादिति

१ दिवदव्यवहितपूर्वत्वनिर्देशो योहस्त्वायवहितोत्तरपदं मंतपदाव्यवहितेतु विधि ...

च परिभाषाविषये महता प्रबंधेन तत्रैकदेशस्थ इत्यनेनेत्यादिना कार्यकालपक्षेपि परिभाषाणां स्व
देशत्यागो न भवतीत्युक्तत्वेनेमे शंका समाधाने निर्दलते इति वाच्यम्। साध्यनिर्देन न्यायेनोक्तार्थस्य (स्फुट)
स्यैव पुनर्दृढीकरणाय पुनः शंका समाधानकरणेनादोषात्। अथवा पूर्वपरिभाषाविषय एव
विधिदेशीयत्वं नेत्युक्तमत्र तु शास्त्रमात्रस्यैव स्वदेशीयत्वं विहायान्यदेशीयत्वं न भवतीत्येतद्बो
धनाय पुनः शंका समाधानकरणम्। न चैवं शास्त्रमात्रे पाठकृतमात्रपूर्वत्वपरत्वाश्रयणेऽया
दिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यविरोध इति वाच्यम्। परापीत्यस्योत्कृष्टापीत्यर्थः॥ अथवा
द इतियावत्। तथा च संज्ञाशास्त्राणां विधितुल्यत्वेन प्रकृतिभावस्य चायाधपवादत्वेनेत
त्तुल्यप्रगृह्यसंज्ञाया अप्यपवादत्वमित्यदोषात्। अथवा पूर्वग्रंथे उपेक्षाबुद्धिर्न संभवतिनैर
र्थक्याभावादित्युक्तम्। परिभाषाविषये अत्र तद्विषयेप्युपेक्षाबुद्धिसंभवतीति बोधनाय शंका

६ तदेवेतीति अत्र नहीति संबंधनेन तथा च पाठकृतं परत्वं न गच्छतीत्यर्थः प्रदेशोपीति विधिप्रदेशोपीत्यर्थः ६

समाधानकरणात्तथाहि तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थबोधे जाते साध्वनुशासनार्थेस्मिन्शास्त्रेन
या परिभाषया किं प्रयोजनमित्युपेक्षाबुद्धौ दृढतर संस्कारानुत्पादात्। तस्य तु सत्वे नङ्मोह्रस्वा
दचीत्यादौ पुनर्जिज्ञासायां तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषाद्वयमुपतिष्ठते तथा चास्मिन्नेव
देशे लक्ष्यसंस्कारोपयोगिबोधनाद्विधिदेशीयत्वमिति शंका कर्तुराशयः॥ पूर्वत्वं परत्वं च पा
ठकृतमेव याह्यमित्युक्तं नरकर्तुः। न च तस्मिन्नित्यादिसप्तमीनिर्देशादिकेति पूर्वग्रंथविरोध
इति वाच्यम्। उभयत्राप्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरित्यदोष इति दिक्। स्वबुद्धिजननेति। परि
भाषाविधेयोपस्थितिजननेत्यर्थः। अत्रेदं तत्वम् पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन परि
भाषाविषयेप्युपेक्षाबुद्धिसंभवात्तासां विधिदेशीयत्वेपि विप्रतिषेधसूत्रविषये तत्सूत्रस्थ
विप्रतिषेधवार्तिकविषये च। अष्टाध्यायीपाठकृतपूर्वत्वं परत्वं चाश्रीयते। पूर्वत्रासिद्धमिति

सूत्रैकदेशस्थ इति भाष्यप्रामाण्येन

परि०। १ तद्देशगमनाभावेति विरोधिदेशगमनमित्यर्थः। अस्मदादिदृश्यजननाविति अस्मदाद्युपस्थितिजननमात्रेणेत्यर्थः। अनन्य व्या०
२ वेति विप्रतिषेधसूत्रे। एतच्च पाठक्रमपरत्वमेवाश्रित्य तदिति स्वीकारादेवेत्यर्थः। अत एवेति उक्तरीत्येत्यर्थः। केऽप्यटः स्थिति
३ उभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वादिरसम्भवेति संगतिरिति केऽप्यटरित्यर्थः। अन्यथेति विप्रतिषेधसूत्रपाठक्रमपरत्वस्यानाश्रयणेऽर्थः।

परिभाषा कार्यकालपक्षमाश्रित्य

विधेयसूत्रविषये च। यस्मिन्देशे लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगि बोधो जायते तद्देशी-
यपूर्वत्वं परत्वमादाय वाऽसिद्धत्वव्यवस्था। तथा च त्रिपाद्यां परिभाषाप्रवृत्तिरुपपन्ना। संज्ञा-
विषये तु अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यप्रामाण्यात्संज्ञाशास्त्राणां विधितुल्यत्वात्तद्देशे
न विधिशास्त्रीयपूर्वत्वपरत्वमादाय सर्वत्र व्यवहारः। परिभाषाविषये तु एकदेशस्थं सर्वं
शास्त्रमभिज्वलयतीति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्धमिति विहाय पूर्वत्वपरत्वव्यवस्थापा-
ठक्रमेणैवेति॥ अत्रेदमवधेयम्। अस्मिञ्छास्त्रे एतत्परिभाषाद्वयानङ्गीकारेऽपि न क्षतिः। साप्ता-
दिकसंज्ञाशास्त्राणां प्रवत्स्यत्प्रवृत्त्युपायस्यापादिकपरिभाषाशास्त्राणां प्रवत्स्यत्प्रवृत्त्युपायत्वे सत्येव। न
था हि पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन न हि शास्त्रत्वेन रूपेण सिद्धत्वं बोध्यते। शास्त्रत्वं च। अनाहार्याप्रा-
माण्यज्ञानानास्कन्दितलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजनकत्वम्। तथा च अनुदात्तं

अत्र येन न स्व त्रसत्वं भाष्यं मं

त्रिपाद्यां

३ अत्र शास्त्रपदेन संज्ञापरिभाषे ग्राह्ये

पदमेकवर्जम्। विप्रतिषेधे परं कार्यम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य। असिद्धं बहि-
रङ्गमन्तरङ्गे एतत्परिभाषाचतुष्टयातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिमन्तरा संज्ञाशास्त्रप्रवृत्तिमन्तरा च निरू-
ढशास्त्रत्वं न सम्पत्स्यत इति तेषां त्रिपाद्यां निष्प्रत्यूहं प्रवृत्तिर्भवत्येव। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। विप्र-
तिषेधे परं कार्यम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य। अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतासामन्त-
रङ्गशास्त्रत्वम्। विधायकशास्त्रत्वं उदात्तस्वरितान्यतरविधायकशास्त्रत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकमि-
ति तेन रूपेणासिद्धत्वादेशाश्च तत्र त्रिपाद्यां न प्रवर्तन्त इति। अथवा विरामोऽवसानमिति ज्ञापकात्सं-
स्कारकदृष्ट्या संस्कारं नासिद्धमिति कल्प्यते। अन्यथा अवसानकार्याणां सपादसप्ताध्यायामभावात्त-
त्सूत्रद्वयव्यर्थम्। स्पष्टमेव न चैवममुष्येत्यादौ षत्वं न स्यात्, आदिरन्त्येनेति दृष्ट्या आदेशप्रत्यययोरित्य-
स्यैतत्प्रवृत्तिमन्तरा शास्त्रत्वासम्पत्त्या संस्कार्यत्वाद्वा असिद्धत्वाभावे अदसो सेरिति शास्त्रस्यैष

चैत्रपादि वस्य

परत्वशास्त्र त्वे

सिध्यत्वादिणोभावाभावात्। कार्यकालपक्षांगीकारे त्वादिरंत्येनेत्यस्योद्देशपक्षयोरित्येतद्देशस्थत्वेनासि
धत्वाददसोसेरित्यत्र पूर्वग्रहणेनादिरंत्येनेत्यस्याग्रहणान्न दोषः। एवं चाभागच्छतमश्री३इत्यत्र प्लुतदृष्ट्या
ईदूदेद्द्विवचनमिति शास्त्रस्य अणोप्रगृह्यस्येत्येतदेकवाक्यतापन्नत्वेनासिद्धत्वात्प्लुते द्विमात्रिकत्वाभावे
न प्रगृह्यसंज्ञाभावे ऽनुनासिकत्स्यादतः प्लुतासिद्धत्वाय यथोद्देशपक्षोंऽगीकार्य इति वाच्यम्। आदिरंत्येने ।पिर्भ
त्यदृष्ट्या अदसोसेरित्यस्यासिद्धत्वेपि अक्षरसमाम्नायदृष्ट्या ऽष्टाध्यायीघटकत्वाभावेनोत्वस्यासिद्धत्वा
दक्षरसमाम्नायघटकउपदबोध्यत्वस्य च अदसोसेरित्ये तद्विधेयोकारे सत्वेनेऽपदबोध्यत्वं स्यादेवेत्य
दोषात्। अक्षरसमाम्नायकबोध्यवर्णमात्रस्य अनेन संज्ञाया अवश्यं कर्तव्यत्वात्। यथा सिवोवंध
इत्यादौ गुणदृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि गुणो भवति॥ एवमादिरंत्येनेत्येतद्दृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वेप्य

१ सकलसंज्ञापरिभाषाविषयेयं परिभाषेत्याख्याय सकलानुबंधविषयकपरिभाषेत्याख्यानमुपक्रमते इत्संज्ञकेत्यादिना इत्संज्ञायेषां ते १
१ इत्संज्ञकाः प्रथमतोऽनुबंधपदार्थव्याख्यानं तु॥

मुष्येत्यत्र षत्वं भवत्येवेति कार्यकालपक्षस्य प्रयोजनाभावे यथोद्देशपक्षस्यापि प्रयोजनं नेति संक्षेपः॥३॥
८ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पक्षतावच्छेदकधर्मप्रकारकनिश्चयस्य कारण
भावश्यकं त्वाँशात्॥ इत्संज्ञकाइति तथा च इत्संज्ञकत्वं पक्षतावच्छेदकमिति भावः॥ अत्रेत्संज्ञकत्वमुपलक्षणं। ननु
विशेषणं अत एव जश्शसोश्शिरित्यादौ स्थानिवद्भावप्रवृत्तेः। प्रागित्संज्ञाया अभावेपि न क्षतिः। अव
यवानवयवत्वसंदेह इति॥ अवयवत्वस्य निरूपकंत्वेनित्यसाकांक्षत्वेन बोधकस्येति शेषोत्र बोध्यः रो
विशिष्टाद्विभक्तिदर्शनेनानुबंधविशिष्टं बोधकं वा अनुबंधस्य लक्ष्यदर्शनाभावात् शिष्टंबोधकंमे वा
वेति संशयप्रयोज्यो बोधकनिरूपितावयवत्वानवयवत्वसंदेहोत्र बोध्यः। न च तदभाववत्तानिश्चय
मुद्रियावा॥ तदभावव्याप्यवत्तावनिश्चयमुद्रया वा। नाहयैकधर्मिकपरस्परविरुद्धकोटिद्वयप्रका
रकज्ञानस्यैव संशयत्वेनावयवत्वसंदेह इत्येतावता ऽनवयवत्वसंदेह इत्येतावता वा प्रकृतपक्ष
:

तोपपन्नौउभयोपादनं व्यर्थमिति वाच्यं। एकान्ताभनेकान्ताइति परिभाषाद्वयावतारणाय तदुपपत्तेः॥
तथाहि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकृ
तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रतिप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
विशेष्यताकप्रकृतसाध्यतावच्छेदका~~वच्छिन्न~~संबंधावच्छिन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र
कारताकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकसंश
यस्यैव प्राचीनयेपक्षतात्वस्वीकारेण अनवयत्वसंदेहइत्युच्यमाने एकांताअनुबंधाइत्येतद्विषये
पक्षत्वं नस्यात् अनुबंधबोधकनिरूपितावयवत्वाभाववंतोवानवेतिसंशयेप्रकृतसाध्यताव
च्छेदकावयवत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावयवत्वावच्छिन्नस्यत्वाश्रयत्वसं

प्रकृतसाध्यताव च्छेदकावच्छिन्न

त्व

४ हपवयवइति योयोबोधावयवइत्यर्थः सइति ससबोधकावयवइत्यर्थः तत्रोपलभ्यते ६ अत्रानुमितित्वमस्पविवक्षितत्वेन। सर्वोतेवा
४ ध्येउपलभ्यतएवेत्यर्थः अयंचेति अनुबंधइत्यर्थः नत्वर्थेतिनबोधकावयवइत्यर्थः॥

बंधावच्छिन्नत्वस्यच प्रकृतसाध्यरूपावयवत्वाभावाभावनिष्ठसंशयीयप्रकारतायामभावात्। अवयवत्वसं
देहइत्युच्यमाने अनेकांता अनुबंधाइत्यत्र पक्षे पक्षेन स्यात् अनुबंधा अवयवानवेतिसंदेहे प्रकृतसाध्याभा
वरूप अवयवत्वनिष्ठप्रकारतायां प्रकृतसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्वस्यचाभावात्। व्यतिरेकदृष्टांतमाह। योहीति। नचप्रतिज्ञाहेतूदाह
रणोपनयनिगमनवाक्यानां क्रमेण लेखनस्योचितत्वेनोदाहरणाधुत्तरं हेतुलेखनमसंगतमिति वाच्यं। पर
र्थानुमाने हेतोस्पष्टत्वेन लेखनाभावेप्यदोषात्। तथाहि अनुबंधाः बोधकनिरूपितावयववयवत्वाभाव
वंतः बोधकावयवहेतूपलब्धिविषयत्वाभावात् योह्यवयवइत्यादि व्यतिरेको दाहरणं अयंतु नतथेति नि
गमनवाक्यं। ननुबोधकस्यानिर्णीतत्वेन तदवयवत्वेनोपलब्धिविषयत्वाभावेपि निर्णीतइतिहेतुरसिद्धइत्यत
आह। तदर्थभूतइति॥ तथाचायंप्रयोगः अनुबंधाः बोधकावयवत्वेनोपलब्धिविषयत्वाभाववंतः तदर्थभूते

१ तांप्रसिद्धिं परिहर्तुमिहापूर्वहेतोहेतुमाह तस्य बोधकस्यार्थभूतोयोविधेयस्तत्रानुबंधकस्य कदापि कुत्रापि दर्शनाभावादिति
१ दर्शनाभावादिति भावः॥

परि॰ व्या॰

२ विशेषणविशेष्यभावापन्नत्वं स्वत्वोपनिबंधयावत्
२ दार्थसंकुचित

१ इति शब्दानित्यत्ववादिमतेऽपि नेति १ अयं हेतुर्न संगच्छते एवं च तु
१ श्रावणं शब्दो नभिधन इति शब्दानित्यत्ववादिमतेऽपि न संगच्छते न तथाहि

विधेयेकदाप्यदर्शनादिति। तथा च पर्वतहेतुर्नासिद्ध इतीयं यथायोजना अत्र प्रत्युच्चारणं शब्दोऽभिधेयत्वान्वाधा-
धपक्षे सत् शब्दत्वप्रकारकत्वहेतुर्व्यभिचारित्वः अंशे मनिनोनकारे हेतुर्भागासिद्ध इति चेन्मैवं विधेयतावच्छेदक-
धर्माभावादिहेतुकत्वेनानादोषात्। स च अनुपपदप्रयोज्यत्वस्य विशेषणदानेन अनुपपदप्रयोज्यविधेयतां-
यां एतन्नकारघटितघटकप्रयोज्यत्वस्याभावेनादोषात्। नचैवमप्येतन्नकारघटितासंपूर्णाष्टाध्यायीत-
पदं द्घटकत्वनुमत्तत्प्रयोज्यविधेयतावच्छेदकत्वस्यैतन्नकारे सत्त्वेन स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यं। स्वघटितं यत्त- २८ पुनरपि २
निरुक्त दाघटितं तद्घटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्माभावादिति हेतुकत्वेनानादोषात्। नचैवमपि मनिनोन-
कारे भागासिद्धिस्तदवस्थेति वाच्यं। विशेषणविशेष्यभावापन्नात्रत्वस्वत्वोपनिबंधयावत्पदार्थसंकुचिता-
यस्वघटितपदाघटितघटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्मस्तदभाववांदिति हेतुकत्वेनानादोषात्॥ प्रकृते
तथाहि चाभावादशाधर्मः स त्वावच्छिन्नोऽव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टंनत्वमिति न

१२॥

२ वच्छेदकत्वस्यैतन्नकारे सत्त्वेन स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यं विधेयतायां स्वघटितघटकप्रयोज्यत्वस्य विशेषणदानेननुप
३ पदप्रयोज्यविधेयता
२ स्य मनिन्नकारे सत्त्वात् २ ४ मनिन्नकारे तु न दोषः ४

दभावः अनुबंधेनकारे अस्त्येवेति न दोषः न चैवमपि कुकिकुमिचानुबंधककारमकारयोर्भागासिद्धिरिति वाच्यं। स्वाभावा-
दिति हेतुकत्वेनानादोषात्। अभावश्च स्वघटितघटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व स्वघटितघटकप्रयोज्य-
विधेयतावच्छेदकधर्माभाववदनुत्तरत्व एतदुभयसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः। कुक्यनुबंधककारे स्वघ-
टितघटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेपि स्वघटितघटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्मा-
भाववान्यच्चुकार तदुत्तरत्वस्यैव सत्त्वेन तदनुत्तरत्वस्याभावादेकसत्त्वेपिद्वयं नास्तीति प्रतीत्या उभयसंबंधावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकस्वाभावस्तुलभ इति न दोषः। नचैवमपि स्वघटिताष्टाध्यायीमादाय मनिन्नकारे स्वरूपासिद्धिरिति
वाच्यं। स्वघटितं पदाघटितमिति विशेषणदानेनानादोषात्। नचैवमपि शिनो रकारे भागासिद्धिरिति वाच्यं प्रथमसं-
बंधकघटकधर्मे विशेषणविशेष्यभावापन्नेत्यादिविशेषणदानेनानादोषात्। नचैवमपि सनाशंसभिक्षउ इत्युपदप्र-
योज्यविधेयतावच्छेदकत्वस्य कुकउकारे पुनर्भागासिद्धिरिति वाच्यं। द्वितीयसंबंधे स्वघटितत्वे सत्यपदाघटि-
तेति विशेषणदानेनानादोषात्। नचैवमपि वाक्यादिष्वन्यूढावित्यत्र इदमस्त्ययत्वकारे कं सांदिष्टौ नरत्वकारे

४ सर्वयत्पदाघटित

 धर्माभाववत्त्वस्य सत्त्वेन तदुत्तरत्वस्यैव टकार नाकारयोः सत्त्वेन तदुत्तरत्वस्याभावादिति वाच्यं स्वघटितघटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्मवदुत्तरत्वस्याभावादिति
दुग्धोऽधिरत्नच उकारे १

दुग्धोऽश्वीत्यत्र रीकारे च हेतुर्व्यभिचरितः इत्यत्र उकारे च स्वघटितपदघटितघटकप्रयोज्यविधेयता
वच्छेदकधर्मवदुत्तरत्वस्य स्वघटितपदघटितघटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्माभाववदिति विशेषण
स्य दानेनादोषात् नचैवमपि स्वघटितं धातुपाठं स्वघटितशब्दानुशासनमादाय तद्घटकं उकारप्रयोज्यवि उ
धेयतावच्छेदकधर्माभाववदिति विशेषणस्य दानेन । तद्धितयोर्ष्ठिठन् ठकारे दुग्धोऽश्वीत्यत्र त्रैकारे च
सत्त्वेन तदुत्तरत्वस्य च ओकारे कारयोः सत्त्वेन तदुत्तरत्वमेव रीकार ठकारयोरिति पुनरपि व्यभिचारो
दुर्वार एवेति वाच्यं अत्रापि स्वघटितेन पदघटितेति विशेषणदानेनादोषात् एवं च स्वघटितपद
घटितघटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्मवदुत्तरत्वस्य स्वघटितपदघटितघटकप्रयोज्यविधेय
तावच्छेदकधर्माभाववभीवांरुदनुत्तरत्वं स्वघटितघातपदघटितघटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्मा
वच्छिन्नत्वे तदुभयसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावादिति हेतुः फलितः ॥ नन्वेवमपि गुणप

२ विशेष्यविशेषणभावापन्न[illegible]टं खलोपनिबंधयावत्पदार्थसंकुचित

३ स्वरूपबोधकनिरूपितावयवत्व भाव नानुबंध इत्यनुमितेरपि २

दगकारे हेतुर्व्यभिचरितः । बोधकनिरूपितावयवत्व । निरूपितत्व साध्यसाध्यस्याभावात् । न च स्वरूपबोधकनिरूपितावय
यवत्वस्यैव साध्यत्वेन विवक्षणान्न दोष इति वाच्यं पर्वतो वह्निमान्भवेत्याकारकसंज्ञायां नगरं पर्वतो महानसीयवह्न्यभाव
वानित्यनुमितेरिवैतत्प्रकृतसंज्ञायानिवर्तकत्वेन प्रकृतानुमितेरप्रयोजकत्वापत्तिरिति चेन्मैवं स्वघटितघटकध्वनिश्रावण
प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकनिरूपितावयवत्वाभावस्य साध्यत्वेन विवक्षणेनादोषात् नचै
वमपि स्वं गकाररूपाद्घटितं गुण इति तद्घटक अ इति तद्ध्वनिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मः अत्वं तद्धर्मावच्छिन्न
विषयता अदेङित्स्थविषयता तादृशविषयताप्रयोजनमिदं गुणपदं तन्निरूपितमवयवत्वमेव गकारे इति पुनरपि व्यभिचारो
दुरुद्धर इति वाच्यं । साक्षात्स्वघटितघटकध्वनिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य विषयतायां विव
क्षणेनादोषात् । नचैवमपि स्थान्योऽकार इत्यादौ ककारे व्यभिचारः तथाहि स्वं वकाररूपाद्घटितघटकः अ इति तद्ध्व
निश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मः अत्वं साक्षात्तद्धर्मावच्छिन्नविषयता [illegible] प्रकृतविधेयनिष्ठविषयताप्र
इति योजकत्वमकार इति तन्निरूपितमवयवत्वमेवं ककारे वाच्यं ॥ स्वघटितघटकं यस्त्वे तरीयावद्ध्वनिश्रावणप्रत्यक्ष
विषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य विषयतायां निवेशेनादोषात् । अत्र विषयतासामान्यनिवेशाच्चित्रंगुः इत्यादिषु

रेभागासिद्धिः नचैवमपि संसर्गघटकत्वघटिताद्यधीयी तद्घटकत्वेन रयावद्घटितश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेद
कधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वनिरूपितावयवत्वाभावस्य निश्चयेपि अनुबंधाबोधकत्वानवयवानवेत्तिसंख्यानिव
र्तनादप्रयोजकत्वमनुमानस्येति वाच्यं। स्वघटितघटकत्वस्वेतरयावत्सदाघटितत्वविशेषणेनादोषात्। नचैवमपि स्वं
तद्व्यतिरिक्तं स्वघटितघटकत्वस्वेतरयावत्सदाघटितत्वंयत्तदभ्यस्तेति तद्वृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छि
न्नविषयताप्रयोजकत्वनिरूपितावयवत्वाभावनिश्चयेपि एवंवत्पुनरपि अप्रयोजकत्वं तदवस्थमेवेति वाच्यं। स्वघटित
घटकत्वस्वेतरयावत्सदाघटितत्वंयद्विभक्त्यघटितत्वमिति विवक्षणेनादोषात्। तथाचायंप्रयोगः अनुबंधाः स्वघटितघटकत्वं
यस्वेतरयावत्सदाघटितत्वविभक्त्यघटितत्वतद्वृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयावच्छेदक[illegible]ताप्रयोजकत्व
निरूपितानवयवत्वाभाववंतः। विशेष्यविशेषणभावापन्नत्वं एवं लोपनिबंधयावत्पदार्थसंकुचितस्वघटितपदाघटक
प्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्वघटितपदाघटितघटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्मवदुत्तरस्वघटि
तपदाघटितघटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्माभाववदन्यतरत्वएतदुभयसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा

न तु

भावादिति दिक्। समासइति ग्रामकूपोगंगातीरमित्यादौ अनवयवेस्समीपवर्तित्वेनिति रकूपादौ अवयववद्वारो ता
पत्वित्युतिभावः। एवकारे। सामीप्यवत्सामीप्यस्यापि सत्वात्। तत्रापि तत्त्वप्रयुक्तकार्यस्यादिसत्वेआह। पदस्यैवे
ति व्याख्यानतो निर्णयमिति। तथ्य चश्चकारैवेत्यर्थे न असंबंधे स्वसमभिव्याहृतनिरूपितावयवत्वमारोप्यते।
स्वघटितं यत्पदं तद्घटकावयवत्वं नारोप्यते अथवा स्वघटितंयत्सदाघटितंपदंतद्घटकत्वनिरूपितावयवत्वमनुबं
धेष्वारोप्यत इति व्याख्यानेनेत्यर्थः द्वितीयकल्पे पदाघटितमित्युक्तविशिष्टं समासरूपं पदमादायन दोषः ननु लो
पश्चेति द्विशाखाकल्पेनिर्देशः द्वितीयत्वशाकारस्यलोपात्स्तत्र भाष्यविरोधः लोपत्वस्येति समुदायेपदत्वाभावा
सदाघटितत्वाभावाच्च। प्रथमकल्पे स्वघटितंपदंलोपइतिभवतीतिनिषेधविषयसत्वाच्च। एवमुपदेशे
ति अभ्र आँ अदितइति भाष्यासंगतिश्च। तत्र हि समुदायेपदत्वाभावात् सदाघटितत्वाभावाच्च प्रथमकल्पे
पि स्वघटितंपदं अदितइतिभवतीतिनिषेधविषयसत्वाच्चेति चेन्नैवं स्वसमभिव्याहृतत्वस्याघटितत्वमनुबं
धेतरघटितंचयत्सदं तद्घटकत्वएतदुभयसंबंधेन स्वविशिष्टे स्वनिरूपितावयवत्वमारोपणीयमिति कल्पेन
नादोषात्। शाद्यपस्य औँइत्यस्य च अनुबंधेतरघटितत्वस्याभावेन न दोषः स्वसमभिव्याहृतेति संबंधश्च
स्वकृतेप्यनवयवेसमीपवर्तित्वेनिति अनुबंधेबोधकत्वानवयवत्वारोपइतिभावइतिभावः। णित्वं अनुबंधघटितत्वस्वराच्चे पि पदाघटि
तत्वस्याभावात् प्रथमकल्पेतु एतण्णत्वरघटितानिवृत्तेर्स्नात्वं तपदानिभवंतीति स्वाघटितंयत्सदंतद्घटकत्वनिरूपितावय

३ न स्पकारस्य शरणुपरत्वेन परसमीपमात्रवाचकत्वेन लोपः आतिप्रदिष्टांतस्येति नि लंलोपेन निषेधघटितलक्ष्यप्रयोगदर्शनमिति
३ अदंतर धातुरूल्ठेलटथयजिगणयतीसादावपि अङ्गे रव्यभिचारः तस्याप्यत्तलोपजनितमित्त्वेन चः परस्मिन्नेनिरूढानि
३ वज्ञानभावप्रयुक्तत्वात्।

नेन आदेशमात्रस्य सन्निहितत्वमिति दिक्। हलंत्यमित्यत्रांत्यशब्दः परसमीपबोधक इति। चिंत्यमिदं। समासाधुपपत्तेः स
मीपे अवयवत्वारोपस्याप्रयत्नत्वेन तेनैवोपचारोपरसमीपबोधकबोधकत्वस्योपयोगाभावात्। ननु तदर्थमतद्धिता
दि हेतुरातङ्त कारे व्यभिचरितः। वक्ष्यमाणहेतुना सत्प्रतिपक्षितश्च न चानेन हेतुना वक्ष्यमाणहेतुरेव सत्प्रति
पक्षितो भवति तस्मिन्पक्षे नानुबंधकृतमनित्यमित्यादिपरिभाषात्रयस्यावश्यकत्वेन स्वपक्षस्य गौरवग्रस्तत्वादि
ति वाच्यं। अनुबंधघटितबोधकत्वं तितोयोनुबंधत्वघटितत्वातिरिक्तानुपूर्वीनिरिक्तश्च धर्मोऽस्ति निमित्तत्वा
यैवकल्प्ये अनुबंधानामविद्यमानवद्भावो भवतीति कल्पनेन तेन गौरवानवकाशात्। अन्युत्पन्नेनेवास्तु तवापि मतेऽविशि
ष्टाद्धि भक्तिः स्यौत्री। वैद्धवत्ताद्धिभत्वस्यभावश्च सौत्रः कल्पनीय इति गौरवं। पदेविंतं तत्र युक्तमिति भाष्यस्वारस्य
रस्यादेरित्युक्तं। तत्पुरस्कारस्य रवहितपूर्ववर्तिबोध्येलक्षणावश्यं वक्तव्येस्यपि गौरवं। किंच यदा न वयवत्वं तदा
दभ्रचक्षुः कार्यवैयर्थ्यं यदा वैयर्थ्यं तदा आत्म। रोपाभिषष्ठानकल्पनायदा कल्पना तदेत्संज्ञा। यदेत्संज्ञा
तदा लोपः। यदा लोपस्तदा पक्षे अदर्शनं यदा अदर्शनं तदानवयवत्वमिति चक्रकमिति हेतुरसिद्धः

६ साध्यस्यापिसत्त्वेनव्यभिचाराभावात्

षय स्तश्चेत्यस्येराहा। वस्तुतस्त्विति। तत्रेति बोधइत्यर्थं अन्यत्रेति बोध्यइत्यर्थः तत्रोपलंभादीन्यत्रानुपलंभा
च्चेत्यस्य तत्रोपलब्धिविशिष्टान्यत्रोपलब्ध्यभावादित्यर्थः। नचोसन्नपि नष्टघटे व्यभिचारः तस्मिन्घटेसं
योगेन चक्षुरुपलंभादन्यत्रानुपलंभाच्चेति हेतोः सत्त्वेन साध्यस्याभावदिति वाच्यं। तत्रोपलब्धिविशिष्टान्य
त्रोपलब्धिसंभावनाविषयत्वाभावस्य हेतुत्वेनादोषात्। नचैवमपि गंधे व्यभिचारः तत्र पृथिव्यवयवत्वस्या
भावेन समवायेन पृथिव्यामेवोपलब्धेश्चेति वाच्यं। वैयाकरणानां सांख्यानुयायित्वेन तन्मते गुणक्रियासमुदा
तिरिक्तद्रव्यस्यानंगीकारेण पृथिव्यवयवत्वस्य गंधे सत्त्वात्। वस्तुतस्त्वयुतसिद्धत्वप्रतिपादकोऽयं ग्रंथः त
थाहि ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते। तावयुतसिद्धौ। यथा गुणगुणिनौ क्रियाक्रि
यावतौ जातिव्यक्ती। अवयवावयविनौ नित्यद्रव्यविशेषाश्चेति। तथा च गुणगुणिभावादेर्बाधितत्वादवयवा
वयविभाव एवेत्यवशिष्यते। तदुक्तमनुबंधेषु बोधकावयवत्वसिद्धिः। हेतुश्च विशिष्टाद्धिभक्तिदर्शनमेव। तथाहि।
अनुबंधाः बोधकावयवाः विभायकत्वात्स्त्रीयोदेश्यताव च्छेदकाक्रांतत्वात्। घटत्वावच्छिन्न घटपदघटकरवीतिवत्

ननु हेतुप्रयोगस्य पदकः

पारिशेष्यात्सि ध्य

त्वादि

लिहा १ लक्ष्येकवाधभावेन १

परेतु स्तोर्लेकाएकपदं न परीक्ष्यं तुल्यवत्तु बोधकावयवत्वस्य अनवयवत्वस्य वा निर्णयेऽपूर्वाभावान्नूत्नं च विशिष्टाद्विभक्ति दर्शनेनानुबंधघटितो बोधको नवेति संशयानुदयाच्च। आदेश्ये स्यादावित्त्वं तिकृत्प्रत्ययव्यवहितपर्यायेऽन्तरङ्गाध्येलक्षणा योऽङ्गीकर्तव्यस्तथा एवं न पक्षस्य क्षस्यानेकान्तः तुल्ययोगक्षेमत्वापत्तेश्च। अन्यथा लिङ् ई दे स्यादौ। टकारस्येत्संज्ञकत्वा कारस्य रचसेर्व्याप्तेः णेऽश्रयुक्तकार्याणामापत्तेर्वारणाय इत्संज्ञकणकारव्यवहितपर्यवर्तीयस्य लक्ष्यद्राध्येलक्षणायोऽङ्गीकर्तव्यत्वाच्च। तस्य लोपस्यादौ स्यात्। स्यत्रास्य संकेतार्थं विहायत्वाद्बोधविषयत्वाभावार्थ कस्यान्याय्यत्वाच्च। तस्मात्सक्षद्दूयेऽपि। विशिष्टाद्विभक्तिदर्शनेन। अनुबंधेषु बोधकावयवत्वमस्त्वेव एवं च बोध्यावयवत्वमेवान्तरं। बोध्यानवयवत्वमनेकान्तत्वमिति सिद्धान्तः इत्संज्ञालोपौ च। लक्ष्ये एव। लोपश्चादर्शनमेव। एवं चानुवादे सन्यन्तरस्यासेन लक्षणेऽन्यैकान्तवादिमनेत्लाघवं फलं। न चैवं तत्रोपलब्धेरिति भाष्यप्रतीकमुदाहाय तत्रैवोपलब्धेरित्यर्थः। यो वा संशयकस्यैतस्य एव निर्णायकः कथं भवतीति कथासंगतिरिति वाच्यं। इत्यापत्तेः संशयकेनापि धर्मादिहेतुना कार्यकारणाभावाद्धनुकूलसहकारेण निर्णयजनकत्वस्य दर्शनेन लाघवरूपा

नुकूलतर्कसहकृतस्य तत्रोपलब्धेरितिहेतोर्निर्णायकत्वे बाधकाभावात्। अत एव भाष्ये। एकपदं नोक्तं न चेदं इत्यण् सवत्त्सवर्णग्रहणं प्राप्नोतीति भाष्यविरोध इति वाच्यं। उपदेशोक्तिं अग्रेऽआँ अदित इत्यपदेविं। तत्रयुक्तं। लोपश्चेति द्विशकारकनिर्देशः इत्यादिभाष्याणामिव। इदमपि भाष्यमनेकान्तभिप्रायेण प्रवृत्तमित्यामिति तद्विरोधाभावादिति भावः। अन्ये तु बोधकावयवेष्वनुबंधेषु बोध्यावयवत्वमारोप्य तदित्येकान्तः। नारोप्यतरित्यनेकान्तः तथा चानुवादे सतीत्यादौ लक्षणानोपयोग इति नवाक्यदं न परीक्षासमानं मत्लोत्र। अत एव इदमुक्तं अणुदित्सवर्णग्रहणं प्राप्नोतीति संगच्छते इत्याहुः॥ एकान्तत्वं इति। अनुबंधानां बोधकनिरूपितावयवत्वस्वीकार इत्यर्थः। नित्यकृतं व्यर्थमिति। इदमुपलक्षणं। हरित्यादौ बोधकावृत्तिहलंतमादाय हलज्याबिति लोपस्यापि। न चैतन्मते अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिस्वीकारेणेदमूत इत्यादेशोऽनेकान्तत्वाभावात् कथं शिद्ग्रहणं व्यर्थं। न च बोधकत्वसनेकालत्वस्य सर्वादेशताप्रयोजकत्वस्वीकारेण न दोष इति वाच्यं। पादस्य लोप इत्यादौ लोपस्यापि सर्वादेशतापत्तेः न च लोपश्चेति द्विशकारकनिर्देशः द्वितीयशकार इति भाष्यप्रामाण्येन भावरूपादेशस्थलेबो

धकत्वस्यानेकाल्त्वं सर्वादेशत्वप्रयोजकमिति न दोषः न च मोनस्यार इत्यादेरपि सर्वादेशतापत्तिरिति वाच्यं। निर्दिश्यमानपरिभाषया दोषाभावादिति वदितिवाच्यं। अत्रानुनासिकत्वादौ दृश्यभावरूपादेशबोधकानुनासिक इवसनेकाल्त्वात् आदायानुनासिकादेः सर्वादेशत्वापत्तेरिति चेन्न। अनेकाल्त्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नविधेयताश्रयस्य सर्वस्यस्थाने भवतीत्यर्थकरणेन शित्त्वस्यैव वैयर्थ्यात्। अनुबंधघटितबोधवृत्तिधर्माणां बोध्येऽआरोपो भवतीति औङ इत्यनेकाल्त्वमादाय शत्राया(?)तीति शिद्ग्रहणं सत्रे व्यर्थं अथवा स्थानिवद्भावेन औङ इत्यनेकाल्त्वं औङ इत्यत्राया(?)तीति शिद्ग्रहणं व्यर्थं। न चानेकाल्त्वस्यानुमाप्यधर्मघटितधर्मत्वेन अनल्विधाविति स्थानिवद्भावनिषेधः इति वाच्यं। तस्यापि निज्ञापकत्वेन अनुबंधघटितबोधकवृत्तिरगिदीक्षितो(?)ः स्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वधर्मस्तन्निमित्तकत्वविधौ स्थानिवत्त्वे सत्यर्थकरणेन स्थानिवद्भावनिषेधाप्रवृत्तेः। नानुबंधकृतमनेकाल्त्वं। प्रथमकल्पे अनेकाल्त्वादेशस्य सर्वस्यस्थाने भवतीत्यर्थकरणेन अर्वणस्तृ इत्यादौ। आदेशो अनेका

దశత్వేనాల్యిత్యాద్వాన్లు తాండూ భీష్మే శేషు ... (Telugu script, partly illegible) ... నంగ వీటితి తో॥ ननु ॰ऐंद्र इत्यत्र एकदेशविकृतन्यायेन उत्तरपदत्वमानीय तेसोमेन्द्र इत्येकारान्तपूर्वानवन

नें त्वेन पूर्वपदत्वमिति नैंसैंद्रस्य परस्येति निषेधवैयर्थ्यमिति चेदाह तदेशमात्रस्य विकाराभावाच्चेति एकादेशस्य पूर्वपरस्थानिकत्वेनैंद्र इत्येकदेशमात्रविकाराभावेनैकदेशविकृतन्यायेन ऐंद्र इत्येकदेशमात्रविकाराभावेने) विकृतन्यायेन ऐंद्र इत्यत्रोत्तरपदत्वमिति भावः। स्य ग्रहणं ज्ञापकमिति ज्ञापकसाजात्यादंतरंगनिमित्तविनाशकस्य परत्वस्य योजकत्वसमासादीनां च प्राबल्यं बोध्यते अत्र स्य प्रयोज्यकार्यस्याप्यंतरंगनिमित्तविनाशकत्वेऽतरंगपूर्वं न प्रवर्तते न प्रजग्भे इत्यादौ जग्ध्यादेश प्राक् सवर्णदीर्घो न निरेष्य गतः दुरेष्य गत इत्यादौ स्य पि लघुपूर्वादिति न स्य पोऽतरंगनिमित्तविनाशकत्वाभावात् इति दिक्। अंतरंगेण सवर्णदीर्घेण इयङोऽभ्यासकार्यत्वेन अभ्यासकार्याणां अभ्यासंताप्रयोजकीभूतप्रत्ययनिमित्तकत्वेन बहिरंगत्वमिति भावः अत एव कसंप्रसारणमिति सूत्रं संगच्छते अन्यथा हि

च अजूहवदित्यादौ संप्रसारणं अभ्यस्तस्य चेति एकयोगेनैव सिध्येत् संप्रसारणमिति सूत्रं संगच्छते) वैयर्थ्यं स्यादेव तेन हि सवर्णीय संज्ञाकार्याणां तत्संज्ञाप्रयोजकीभूतप्रत्ययनिमित्तकत्वेऽत्यंते असिद्धबाधकसामान्यप्रमाणानां पक्षपातात् यणपवादत्वस्य निर्णयाद्धि दिति ऋ ऋ अनु सूत्रस्य उरदत्वे अनिपिपर्त्योरिति इत्वे सवर्णदीर्घस्याप्राप्त्या इयङ्कृ प्ययणस्तकल्पेस्य यात्वमिति भावः ननु ऋ ऋ इत्यस्य उरदत्वापांतत्वे ऐंज्यायेन इत्वेन यणो बाधात् यणोपि स

कललक्ष्यप्राप्तत्वं न च इत्वं बाधित्वा उरदत्वे पश्चाद्वृद्धित्वे यणस्सावकाशलक्ष्यप्राप्तत्वमस्त्वेवेति वाच्यं एवं तर्हि चिक्रीयापत्तेः
तथाहि ऋ ॠ इत्यस्य स्यादिश्यायां यणं बाधित्वापवादत्वात्सवर्णदीर्घः प्राप्तः तं बाधित्वा परत्वादिपद्विधित्वादित्वं प्राप्तं तं
बाधित्वा अभ्यासविकाररुबाध्यबाधकभावो नास्तीत्युरदत्वं प्राप्तं तद्बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्धणिति चेन्न ऋ इति इत्त्वे स्यां
दश्यायामेव पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वेन द्वित्वात्प्रागेव गुणे द्वित्वे हलादिशेषे इत्वे इ ऋ ऋ इति अ इत्यस्य स्यादिश्या
यां यण एव प्राप्तत्वेन यण एव सकललक्ष्यप्राप्तत्वादितिदिक्। अर्तेरिवर्णस्येयङिति न च उरिति स्थानषष्ठीं स्वीकृत्य
अकारस्थानिकोयङ्कारः तस्येयङिति सेवार्थस्तीत्यिक्रियतां तथा च सूत्रान्तरसाहचर्यादियस्यनोपयोग इति वाच्यं।
ऋ धातोर्यङ्यभ्यासस्य रिकि अर् इत्यादौ इयङोऽनापत्तेः एतेन ऋ ऋत्यामियङ्घ्रित्रिपिपर्त्यादिश्वेसेवन्यासःकृ
यतां विभक्तिरिति पदार्थतानेनेत्यपास्तं तत्र शब्दाधिमतु कस्यात्व्यलक्ष्ये यङ्कि इयङोऽनापत्तेः अनभिधानादि
ति वस्तुतस्तु चिंत्यमिदं प्रसयान्तत्वेन कास्त्रस्य यादित्वामिद्धित्वस्यैवाभावेन तस्या यास्त्वायुक्तत्वात् अत एव
गोखरेकास्य नेक पृथग्ग्रहणे स्यान्तरेण कृत्वामित्युक्तं न च इयेथेत्यादौ सूत्रं चरितार्थं न च स्थानिवद्भावः द्वित्वात्प्रा
गेव गुणे पश्चाद्वित्वे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वस्याभावात् एवं मनसः एनः मनएनः मनसः भूतः मनोभु
तः तस्मात्क्यजन्तात्तिमनः इयेतीपपत्ति मनउवेतीयपत्ति एवं ऋच्छतीति ऋच्छः देवत्रा देवसमासः ऋस

स्त्वाभावान्न सर्वादेशत्वं द्वितीयकल्पे चानुबन्धघटितबोधकत्वाभावमनुबन्धत्वघटितानानानुपूर्वीरूपाणां च धर्मिणां
आरोपो भवतीति औ इत्यत्रैकत्वेनकाल्पस्यारोपो न भवतीति शिद्ग्रहणं सार्थकं तृतीयकल्पेपि इत्यर्थनिरूपितविषयतावति
रूपितप्रकारताविच्छेदकेतरो यो यस्त्वव्याप्यो धर्मस्तद्विशिष्टो यो धर्मः आदिदीक्षितस्थत्वन्निमित्तकविधौ कर्तव्ये स्थानिव
द्भवतीति इति तद्व्यपीति ज्ञापकत्वात्कल्पेनानेकाल्त्वं स्थानिवद्भावेन नायातीति शिद्ग्रहणं सार्थकं वस्तुतस्तु अनुबं
धघटितबोधकत्वत्वयोः ये आनुपूर्वी भिन्नाः अनुबन्धत्वघटितातिरिक्तश्च धर्मास्तन्निमित्तके विधौ कर्तव्येऽनुबन्धा
नामविद्यमानवद्भावच्छिद्ग्रहणेन कल्प्यते। अत एव आदित्याद्यैः औत्वनिर्दिष्टत्वमादाय हल्ङ्यादिलोपो भवती
त्यादिर्न कोपि दोष इतिदिक्। अनेकाल्त्वमिति। इदमुपलक्षणं। अनुबन्धत्वघटितातिरिक्तानुपूर्व्यतिरिक्तधर्मनि
मित्तके कार्ये कर्तव्ये अनुबन्धाः अविद्यमानवद्भवन्तीत्यस्य ज्ञापकमिति। हल्ङ्याप्सूत्रे दीर्घग्रहणमपि ज्ञापकं बोध्यं। अ
न्यथा बोधकटाकृतीवादिवृत्तिरदन्तत्वमादायैव हल्ङ्यादिलोपे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तेनेति। अनुबन्धप्र
योज्यमनेकाल्त्वं सर्वादेशतानिरूपकं नेति ज्ञापकं तेनेत्यर्थः। अनुबन्धप्रयोज्यमनेकाल्त्वं सर्वादेशतानियामकं नेत्य

ति ज्ञापनेनेत्यर्थः। अनुबंधप्रयोज्यमनेकाल्त्वं सर्वादेशत्वानियामकं न भवतीत्यर्थः। ननु अनुबंधकृतमनेकाल्त्वं सर्वा
देशत्वानियामकं यदि न भवति तर्हि लुटः प्रथमस्येत्यादिविहितडाणादीनां सर्वादेशत्वं न स्यादत आह। डिद्विषये इ
ति। आदिना णलादीनां संग्रहः। आनुपूर्व्यात्सर्वादेशत्वं सिद्धमिति। न च जसश्शी इति सूत्रे शेरवर्णविरोधः तत्रानेका
ल्त्वात्सर्वादेश इति वाच्यं शुद्धीरवर्णनावसरे अनुबंधत्वमनुबंधयोग्यत्वमित्युक्तत्वेन डिद्विषयेपि एतत्परिभाषाप्रवृत्ते
रसत्वात्। लुटः प्रथमस्येति सूत्रे। डा। आ। इति। परस्मैपदानामित्यत्र णल् अ इति शेरवर्णस्य प्रश्लेषवैयर्थ्यापत्ति
श्चेति वाच्यं। एतस्य ग्रंथस्य प्राचीनानुसारित्वेनाविरोधात्। केचित्तु सर्वादेशत्वमित्यस्य सिद्धमित्यत्रान्वयः विने
त्येतत् अभावेनेत्यनंतरं योजनीयं। अपीति चाध्याहर्तव्यं। तथा च डिद्विषये अनुबंधत्वाभावेन विनापि अनुबंध
त्वाभावाभावेपि अनुबंधत्वेपीति यावत्। सर्वादेशत्वं सिद्धं कुतः। आनुपूर्व्यात्। डा आ प्रश्लेषादित्यर्थः। तथा च ज
सश्शीति सूत्रे सेरवरेण। विधइत्याहुः। परे तु यथाश्रुतमेव संयोज्यं तथा हि डिद्विषये एतत्परिभाषाप्रवृत्तौ डा
देस्सर्वादेशत्वाभावेन तत्र प्रत्ययस्य दुर्वारत्वे भत्वेन टेः आकारादावित्संज्ञाया अप्रवृत्त्या अनुबंधत्वविधानस्य स्पष्ट एवो

॥१९

त्युपजीव्यविरोधादियं परिभाषा न तत्र न प्रवर्तते। जसश्शीत्यादौ अनेकाल्त्वात्सर्वादेशाभावेपि शित्वात्सर्वादे
शो भवत्येवेत्यनुबंधत्वस्याविघातेनोपजीव्यविरोधाभावेन परिभाषाप्रवृत्त्या तत्र सत्त्वे शेरवरोपि संगच्छत इ
त्याहुः। एवमपीति। अनुबंधानामेकांतत्वे नेकाल्त्वसूत्रे शिद्ग्रहणस्य वैयर्थ्याभावेपीत्यर्थः। अवदातमिति
दैश्शोधनेरस्य स्यात्कुः। अनेजंतत्वादात्वाप्राप्त्येति। यत्तु पकारसत्त्वेपि दैङस्तत्र एजंतस्य सत्त्वादेजंतत्वाभा
वादित्यस्योपदिश्यमानैजंतत्वाभावादित्यर्थः। एवं परिभाषायामप्येजंतत्वमित्यस्योपदिश्यमान एजंतत्वा
भावेनेत्यर्थ इति तन्न देङ् इति पाठे उपदिश्यमानत्वसत्त्वेपि एजंतत्वाभावेनोक्ताचरणसंगतेः। अत एव नानु
बंधकृतमनुपदिश्यमानत्वमिति भाष्येनोक्तं परिभाषयापि पकारसत्त्वेपि पाते एव एजंतत्वबुद्धिः क्रियते॥
नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति। अनुबंधप्रयोज्यमेजंतत्वाभावो नेत्यर्थः। तथा च यत्किंचित्तत्समुदायविशि
ष्टत्वं अंतत्वं वै। स्वघटकत्व स्वघटकानुबंधेतरवर्णप्रागभावानधिकरणक्षणवृत्त्युत्पत्तिकत्व एतदुभयसंबं
धेन न चैवं रीत्या देङ्शब्दस्यैजंतत्वे ऽस्तीत्यपरिभाषयां तस्य पकारस्यात्वापत्तिरिति वाच्यं निर्दिश्यमानप

रिभाषया एच एवात्वविधानात्। उःकार सवर्णेरिति। उपदिश्यमानत्वस्य सवर्णेष्वेजंतत्वाभावादित्यर्थः। धातोरित्यस्य
निवर्त्तेरिति। अत एवोपदेशे किं गोभ्यां नौभ्यामिति भाष्यं संगच्छते। अन्यथा गोनौ शब्दयोः प्रातिपदिकत्वेन धा
तुत्वाभावादात्वाप्राप्तेस्तदसंगतिस्स्पष्टैवेति दिक्। क्वविषये ण्णोप्यापतेरिति। स्यादेतत् नानुबंधकृत
मसारूप्यं। अनुबंधप्रयोज्य एजंतत्वं न भवतीत्यर्थः। ज्ञापकमिति। नित्येत्र प्रत्ययेपि वासरूपन्यायेन पक्षे
अणोपि भवतीति विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। वासरूपसूत्रे असारूप्यं औपदेशिकं अहोस्वि
त्प्रायोगिकं गृह्यते नाद्यः असरूपपदवैयर्थ्यापत्तेः नहि स्वेन स्वस्य बाधे फले विशेषः यथा कर्मण्यणि बा (केन्यणि)
ध्यत्वे न विशेषः। नान्त्यः। अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थित्या प्रयोगे सारूप्यस्यैव सत्त्वात्। अवतरणासंग
त्यापत्तेरिति चेन्नैवं औपदेशिकसारूप्यग्रहणेनावतरणसंगतेः नचासरूपपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं अभ्र
घन इत्यादौ घञ्वधादेश संनियोगशिष्टत्वस्याचरितार्थत्वात् नचैवमपि अनन्वितत्वेनैव सिद्धे असरूपपदं
व्यर्थमिति वाच्यं। तुंदपरिमृजः श्रीः कृन्नित्यादौ इगुपधेति कस्य क्विप्श्व। तुंदशोकयोः परिमृजाप

नुदोः। कृचिप्रच्छायत नन्तु कृटस्तज्श्रीणां दीर्घो संप्रसारणं चेति क्विब्भ्यां नित्यं बाधनेन असरूपपदस्य च
रितार्थत्वात्। अन्यथा तुंदपरिमृजः श्रितू कृस्तूत्वा प्राप्तेरिति दिक्। उभयगतिरिति। कृत्रिमाकृत्रिमोभ
यविज्ञानमित्यर्थः प्रकरणस्याभिधानियामकत्वं प्रसिद्धत्वादिति। अत्राभिधापदेन तात्पर्यं ग्राह्यं तथा चाभिधा
नियामकत्वादित्यस्य तात्पर्यनिर्णायकत्वादित्यर्थः। यत्त्वभिधापदेन शक्तिर्गृह्यत इति तन्न वैयाकरणमते शक्ते
र्बोधजनकता रूपत्वेन जनकतायास्स्वरूपयोग्यता रूपत्वाच्छब्दानां नित्यत्वेन तत्स्वरूपयोग्यतारूपकारणताया
अपि नित्यत्वेन तन्नियामकत्वासंभवात्। नैय्यायिकमतेपि शक्तेरीश्वरेच्छारूपत्वेन ईश्वरस्य नित्यत्वात्तदि
च्छाया अपि नित्यत्वेन तन्नियामकत्वासंभवाच्च पदपदार्थयोस्संबंधान्तरं शक्तिरिति वादिनां मीमांसकानां
मतेपि पदानां कूटस्थनित्यत्वेनार्थमपि प्रवाहनित्यत्वेन तत्संबंधस्यापि नित्यत्वे तन्नियामकत्वासंभवाच्च
पदपदार्थयोस्संबंधांतरं शक्तिरिति वादिनां मीमांसकानां मतेपि पदानां कूटस्थनित्यत्वेनार्थमपि प्रवाहनित्य
त्वेन तत्संबंधस्यापि नित्यत्वे तन्निरूपकत्वासंभवाच्चेति दिक्। इह शास्त्रे इति अवच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थः त

था च क्वचित्कृत्रिमस्यैव। क्वचिदकृत्रिमस्यैव। क्वचिदुभयगतिरिति व्यवस्था सिध्यतीति भावः। तेनेति उभयगति
रिह भवतीति परिभाषास्वीकारेणेत्यर्थः। अत एवेति। लक्ष्यानुसारित्वेन क्वचित्कृत्रिमस्यैव। क्वचिदकृत्रिमस्ये
व क्वचिदुभयोरिति स्वीकारेणेत्यर्थः। नियमत्वायोगादिति। स्यादेतत्। इदं दधिपदं अर्थवाचकं। पदत्वात्। गोप
दवदित्यनुमानेनार्थवत्त्वेन रूपेणादेङ्प्रकारकादेङ्विशेष्यकशक्तिज्ञानस्य जायमानत्वेनादेङ्वाचकत्वस्या
श्रयत्वात्संज्ञाशास्त्राणां नियामकत्वं संभवत्येव। न चार्थवत्त्वस्योपलक्षणतया उपलक्षितधर्मप्रकारकशाब्दबो
धस्यानुदयात्संज्ञाशास्त्राणां नियामकत्वं न संभवतीति वाच्यं। विशेषधर्मप्रकारकशक्तिज्ञानाभावदशायां
मुपलक्षणीभूतधर्मप्रकारकशाब्दबोधस्यांगीकारेणैव नियामकत्वसंभवात्। अत एवानुमानपक्षे न दर्शनं तर
कमानयामीति प्रश्नस्संगच्छत इति चेन्मैवं स्वरूपत आदेङ्प्रकारकबोधं प्रति स्वरूपत आदेङ्प्रकारकशक्ति
ज्ञानस्य कारणत्वेन नादैच्शक्तिग्रहार्थं दधिरादेत्यादीनां विधायकत्वसंभवेन नियामकत्वायोगात्। ननु सर्वं

पदं सर्वार्थवाचकमिति व्याप्तिज्ञानबलेन इत्सैदं दधिपदमादैच्त्वावच्छिन्नवाचकं पदत्वादित्यनुमानेन स्वरू
पत आदैच्त्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेन नादैच्शक्तिग्रहार्थं दधिरादैजित्यादीनां विधायकत्वसंभवे
ऽपि संभवत्येवेति संज्ञाशास्त्राणां नियामकत्वं संभवत्येवेति चेदाह। नास्मदादिदृष्ट्येति। विशिष्य सर्वशब्दार्थ
ज्ञानस्येति। यावद्विशेषधर्मप्रकारकज्ञानस्यासंभवादित्यर्थः सामान्यज्ञानमिति। सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानमित्य
र्थः। न बोधोपयोगीति। विशेषधर्मप्रकारकबोधोपयोगि न भवतीत्यर्थः। सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं सामान्यधर्म
प्रकारकबोधं प्रत्येवोपयुज्यते। न विशेषधर्मप्रकारकबोधं प्रतीति यावत्। अन्यथा द्रव्यत्वप्रभावप्रकारकशक्तिज्ञानात्
घटत्वप्रकारकशाब्दबोधापत्तेरिति दिक्॥ गुणनिषेधस्यादिति॥ ॥क्ङितीत्यस्य तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्य
मिति मिति वार्तिककसत्त्वे तोर्दस्यस्यापि निमित्तत्वेनाश्रयणादिति भावः। शायत इति। मृजु त्वजं न मेतत् ननु तन्त्रं तां
तत्वे निष्ठाशीङिति सूत्रे शीङः सामर्थ्येन गुणो भवतीति वक्तुं शक्यत्वादिति न च। परिभाषाया अभावे शीङ्ग्रहण
वैयर्थ्यस्यापि दोषत्वेन वक्तुं शक्यत्वात्। अत एवाग्रे तु तु समुच्चयार्थश्चकारस्संगच्छते। न च क्ङितीति चेत्तिसूत्रे

प्रश्लिष्टगसाहचर्यात्क्ङितिप्रत्ययस्यैवग्रहणे । इत्यैध्येनाध्यायनेत्यादौ न दोष इति वाच्यं एवमपि भञ्जेति कामय
ते हस्तावयवइत्यादौ ङितः प्रत्ययस्य संभवेन साहचर्याश्रयणेपि दोषस्य दुर्वारत्वात् । स्यादेतत् क्ङितिपरसप्तमीस्वी
काराच्च प्रकृते दोषः न च कवयति भरमकवयीत् इत्यादौ गुणनिषेधः स्यादिति वाच्यं अंतरंगे निषेधे कर्तव्ये बहिरंग
स्य गुणस्यासिद्धत्वेनादोषात् । न चैवमपि भिन्नमित्यादौ द्विसरत्वाद्भावेन गुणनिषेधो न स्यादिति वाच्यं क्ङितः द्वि
त्वेन एकवर्णव्यवधानसहनेनादोषादिति चेन्मैवं अंतरंगाद्युपजीवकत्वादपि निषेधो बलवानिति सेनदर्थे कङ्निषेधा
च्च बल्लीयान् सइति परिभाषया भवतइत्यादौ निषेधापत्तेः न च ज्ञापकसाजात्याद्धल्व्यवधानं सह्यत इति न दोष
इति वाच्यं अक्षैष्टामित्यादौ निषेधापत्तेः न च ज्ञापकसाजात्याद्धात्ववयववर्णव्यवधानं सह्यत इति प्रकृते न दोष इति
वाच्यं अक्ष्यक्षैष्टामित्यादौ निषेधापत्तेः न च धात्ववयववर्णव्यवधानं सह्यत इति प्रकृते न दोष इति वाच्यं गुनेत्यादौ
निषेधानापत्तिरिति दिक् । कार्यमनुभवन्निति । साक्षात्स्वावयवद्वारा वा कार्यानुभववत्त्ववानित्यर्थः । कार्यीति । उ
द्देश्यमित्यर्थः । निर्देश्येति । येन निष्ठा शीङ् इति रहत्रस्य शीङः संग्रहः अन्यथा शीङो ङित्वे न गुणनिषेधस्य

दुर्वारत्वात् तथा च ततः परनिष्ठायोः कित्त्वविधानं व्यर्थं स्यात् । ज्ञापकमिति । अन्यथा शीङः सार्वधातुकेस्तत्र शीङः द्देशस्ते
न तस्यापि निमित्तत्वेनाश्रयणे । [struck out] च्छयतरीत्यादौ क्ङितीति निषेधात् तदसंगतिः स्पष्टैव ॥ तस्येति समवायका
रणस्येत्यर्थः । तत्वेन । निमित्तकारणत्वेन । वस्तुतस्तु । चिंत्यमिदं । शब्दानां नित्यत्वेन शब्दं प्रति शब्दांतरस्य कारणस्य स
स्यैवासंभवेन समवायिकारणत्वादेः सुतरामसंभवात् । शब्दानामनित्यत्वकल्पेपि शब्दबुधिकर्मणां द्विक्षणावस्थायि
त्वेन स्वनाशोत्तरोत्पद्यमानशब्दं प्रति स्वस्य कारणत्वासंभवाच्च । शब्दस्य गुणत्वेन गुणकर्मणोरसमवायिकारणत्वमि
ति सिद्धांतेन शब्दस्य समवायिकारणत्वासंभवाच्च न्यायवैशेषिकमते समवायीकारणासमवायिकारणादिविभा
गाभावेन समवायिकारणनिमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतंत्रप्रसिद्ध[struck out]त्वादित्युक्तरसंगतश्च । न च पारनिमि
त्तिकत्वादेशात्सुतरसंगतेति वाच्यं । ज्ञाननिष्ठकारणत्वं विषये आरोप्य तादृशव्यवहारोपपत्त्यासंगतित्वाभावादि
ति दिक् । भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानीसस्य भाष्यवार्तिकसमतानीत्येवार्थः ननु भाष्यवार्तिकघटकानीत्यर्थ इति बोधय
न्नाह । भाष्येध्वनितेति । केचित्तु अचिकिं जेघ्रीयते देध्मीयते । इति भाष्यमेतत्परिभाषायास्तत्त्वेन संगच्छते । तथा
हि नटभार्याविर्भ्यंजनानिर्विभवंतिरितिन्यायेनाघ्रायरसस्य द्दित्वं तथा चावयवद्वारा युक्तस्यैव कार्यानुभववत्त्वं

त्वेन तस्यनिमित्तत्वेनाश्रयणाभावेन भाष्यासंगतिः स्पष्टैव। तथा च मूले भाष्ये अध्वनितत्वमिति च्छेदः स्यादुः। अन्ये तु
प्रकृतपरिभाषाप्राचीनपठिता। तत्र कार्यमनुभवन्निति संज्ञो भाष्ये ध्वनितः तथाहि लक्ष्यानुसारात्स्वरान्तरे व्यंजनान्तु
तरस्येति पक्षः स्वीक्रियते। तथा च अचिकीर्षिते प्रौथतेर्निति न भाष्यविरोधः। तथा च यदि कार्यमनुभवन्निति संज्ञो ना
भविष्यत्तर्हि सन्पुरोरिति षष्ठीत्वेन कार्यित्वात् तस्य निमित्तत्वेनाश्रयणं न भवतीत्यचिकीर्षिते प्रौथतेर्निति भाष्या
संगतिः। कार्यमनुभवन्नित्यंशसत्वे तु यशब्दस्य कार्यानुभवकर्तृत्वाभावात्तस्य निमित्तत्वेना ५१५१

श्रयणं भवत्येवेति कार्यमनुभवन्निति संज्ञो ध्वनितः स्यादुः। अत्रेदं तत्त्वं संपूर्णैव परिभाषा भाष्ये ध्वनिता तथाहि द्वि
र्वचने चीत्यस्य द्वित्वनिमित्ते अचि परतः स्थर्थो वा अजादौ द्वित्वनिमित्ते परतः स्थर्थो वा। नाधः च कृगुरित्यादौ नि
षेधापत्तेः नाप्यंत्यः जग्मतुरित्यादावुपधालोपनिषेधानापत्तेः तस्मात् यथाकथंचिद् द्वित्वनिमित्ताश्रयो योऽच् यस्य
निमित्तत्वादादेशो नेत्यर्थः तथा च सन्पुरोरिति षष्ठीत्वेन यत्तु तत्र घटकेषु सर्वेष्वपि यथाकथंचिद् द्वित्वनिमि
त्ताश्रयत्वसत्त्वेन तद्भार्यावश्यं व्यंजनानि भवन्तीति वृत्त्येव स्वरान्तरे व्यंजनान्तु तस्येति वृत्त्येव भाष्यासंगति
रिति संपूर्णपरिभाषाध्वननं स्पष्टमेव न चोर्णुनविषतीत्यादौ गुणनिषेधो न स्यात् गुणस्य यथाकथंचि
अ द्वित्वनिमित्ताश्रयोसियर्यत्ति निमित्तत्वाकृत्वाभावादिति वाच्यं। गुणस्य निषेधाभावेपि अवादेशस्य यथाक
थंचिद् द्वित्वनिमित्ताश्रयाचर्याप्ति निमित्तत्वाकृत्वेन तन्निषेधेन नुं शब्दस्य द्वित्वे ह्रस्वे च रूपसिद्धेः अत एव
ऊर्णुनविषतीत्यादौ गुणे रिशब्दस्य द्वित्वनिमित्तत्वसिद्धिः न चैवमपि दुधुवतीत्यादौ यण्णो यथा

कथंचिद्द्वित्वनिमित्ततात्राश्रयोऽपर्याप्तनिमित्ततात्वेन तन्निषेधेऽभ्यासे उकारेण श्रूयतइतिवाच्यं द्वि
र्वचनेऽचीति निषेधप्रवृत्तस्यावसंभावनायां यस्य कार्यानुभवकर्तृत्वं संभाव्यते तस्यापि निमित्तत्वेनाश्र
यणं न भवतीति परिभाषार्थकरणेनादोषात् अस्ति च प्रकृते यदि द्विर्वचनेऽचीति निषेधो न स्यात्तर्हि य
णि उठो द्वित्वरूपकार्यानुभवकर्तृत्वसंभावनेति दिक्। परे तु द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकरणायः प्रत्य
यस्तद्घटकाच्पर्याप्तनिमित्तत्वादेशो नेति द्विर्वचनेऽचीत्यस्यार्थ इति। अरिरिषतीत्युध्रपतीति नन्वूर्णनी
त्यादौ कुत्रापि न दोषः उठ ऋ कारयोर्द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकरणप्रत्ययाघटकत्वात् अत एव बि
भनतीयिषतीत्यादौ उपसंजनिष्यमाणन्यायेनावादेशनिषेधो न अध्ययत्ताशयतेत्यादौ परस्त्वस्या
श्रयणादेव न दोषः क्नोः वित्वकरणे न च यं प्रत्ययं निमित्तीकृत्य गुणो वा वृद्धिर्वा भवति तत्प्रत्ययाव्यवहि
तपूर्वो यस्तत्प्रत्ययः तदा च वयवो वर्णस्तद्ध्यवधाने सत्यपि न इति भवतः गुणा अक्षेष्टामित्यादौ कुत्रापि

परिभाषेन्दुशेखर टीका

॥ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ॥ ॥ निरनुबंधकग्रहणे सानुबंधकस्य। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यै
व ग्रहणं प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषाणामप्युपलक्षणमिदं अर्थवत्तानर्थकत्वे चेति। अभेदस्तृतीययोर
र्थः प्रत्ययाप्रत्यययोर्निरनुबंधकसानुबंधकयोर्लाक्षणिकप्रतिपदोक्तयोश्चाप्युपलक्षणमिदं तथा चार्थवंति अन
र्थकानि निरनुबंधकानि सानुबंधकानि च लाक्षणिकानि प्रतिपदोक्तानि प्रत्ययाप्रत्ययाश्चानि नस्मनस्त
दंतविधिं प्रयोजयंतीति भावः अनिनस्मनः ग्रहणेषु पदैः तानीत्यर्थः अन्ये तु अनिनस्मन् सुवर्णत
व्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमिति दिक्। एते अनया परिभाषया तथा चेतद्विषये लक्षणप्रतिपदोक्तनि
रनुबंधकप्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषाणामप्यप्रवृत्तिरिति सिद्धे तासां ग्रहणं प्रपंचः अत एवास्वारः भस्कार इष्य
।त्यादिभाष्यप्रयोगेषु इकारप्रत्ययः संगच्छते अथान्य वर्णबोधकत्वाभावेन कारप्रत्ययासंभवेन तदसं
गतिः स्यादितिचेत्। सिद्धरति राज्ञेत्यादौ कनिन स्सानुबंधकत्वेप्यप्रत्ययत्वेपि लाक्षणिकत्वेपि च सुक्
(आरभ्यादौ असिप्रत्ययस्य सानुबंधकत्वेपि सुश्रोतादित्यादौ न प्रत्ययघटकोऽसौ नार्थकत्वेपि अप्रत्य

सान्ते त्यादौ मनिनघटकनो ऽ प्रत्ययत्वेपि ऽर्थन ऽ वत्वेपि लाक्षणिकत्वेपि च दण्डी त्यादौ इनेसानुबंधत्वेपि वाग्मीत्या
दौ ग्मिनि घटकत्वनो ऽनर्थकत्वेप्यप्रत्ययत्वेपि लाक्षणिकत्वेपि च सुपथार त्यादौ ऽतिप्रत्ययस्य ऽसानुबंधत्वेपि सुत्रा
मार त्यादौ नस्त्र स्य घटकत्वसो ऽनर्थकत्वेपि ऽप्रत्ययत्वेपि लाक्षणिकत्वेपि च सुशर्मेत्यादौ मनिन स्सानुबंधत्वेपि स
प्रथिमेत्यादौ इमनिच् घटकत्वमनो ऽप्रत्ययत्वेपि ऽनर्थकत्वेपि लाक्षणिकत्वेपि च ॥ उपलक्षणं न यथाव्याख्यानेन सर्वमि
दंसिद्धमिति भावः ऽअंगग्रहणादिति । ऽनर्थकद्वहणपरिभाषया ऽर्थवतएव नतएव षोध्यमः प्रत्ययाप्रत्ययस्येव षोध
मोग्रहणेनानर्थकाप्रत्ययषोध्यमोव्यावर्त्यानहृयप्यर्थसत्वमेव । ऽनर्थकस्येति । ऽप्रत्ययस्येत्यपि बोध्यं । ऽभवार
णायेति । चिंत्यमिदं । विभाषेट् इत्यत्रासंभवेनानर्थकग्रहणेपि पूर्वसूत्रेन त्संभवेन तद्ग्रहणे मानाभावात् ऽर्थवद्ग्र — भावे
हणपरिभाषायाः प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणपरिभाषायाश्चाप्रवर्तमानाभावाच्च । तथा चांगादित्यस्येव तदनित्यत्वज्ञापक
त्वं सम्यगेवेति सुधियो विभावयंतु १६॥ ॥ एकयोगनिर्दिष्टानामिति । एकसूत्रोच्चरितानामित्यर्थः । तत्रत्ये
ति । दीधीवेव्यामिति सूत्रस्थेत्यर्थः ऽगुणरूपविकाराभावेति । तेन नरीभ्यते । दीवयोरनोवेति दीर्घो भवत्येवेत्यर्थः

वर्णव्यासरथ्यहत्वघटितत्वघटितत्वावच्छिन्ननिमित्ततायां सत्यादिति वाच्यं ऽनिमित्ततायां प्रकारत्वासामानाधि
करण्यस्यनिवेशेनादोषात् । किंतु ऽिःत्प्रत्ययनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासामानाधिकरण्यस्येव नि
त्रसीरित्यादौ हलादित्वावच्छिन्ननिमित्ततायां सत्वेन ऽनृणे ऽइत्यादौ पि तादर्थ्यानुकूलनिष्ठविशेष्यतानिरूपित
प्रकारता सामानाधिकरण्यस्य च सत्वेनादोषात् । न चैवमपि ऽचित्रायांजागाचित्रे त्यादौ प्रत्ययलक्षणाप
त्तिर्वर्णत्वव्याप्यत्वघटितत्वादं त्वावच्छिन्ननिमित्ततायां ऽनिपादिवृत्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
सामानाधिकरण्यस्येव सत्वेन तदभावस्याभावादिति वाच्यं प्रत्ययनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासा
मानाधिकरण्यस्यनिवेशेनादोषात् । न चैवमपि गवे हितं गोहितमित्यादावनरणासंगतिः ऽव्युत्पत्तिपक्षे
तस्याप्याद्विघटितं भवतीति वाक्यार्थे तत्प्रत्ययरूढः । ते तविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासामानाधिक
रण्यस्येवाद्यावच्छिन्ननिमित्ततायां सत्वादिति वाच्यं प्रत्ययनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसंबंधावच्छि
न्नप्रकारतासामानाधिकरण्यस्यस्यनिरूढनिमित्ततायां निवेशेनादोषादिति दिक् । एतत्सिद्धमिति ।

प्रत्ययमात्रवृत्तिर्यत्स्वावयवनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासमानाधिकरणावच्छिन्ननिमित्ततायाः प्रवृत्तिनिमि
त्ततावैशिष्ट्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं भवतीति प्रत्ययलक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण.
मित्यस्यार्थकरणे नैषा सिद्धा। रचोः यवायाव इति ज्ञापकस्त्री यन्निमित्ततायां प्रत्ययमात्रवृत्तित्वस्याभावात्
न प्रत्ययलक्षणेन गोहितमित्यादावयवादि। चित्रा यस्मिन्जाता चित्रेत्यादौ च अस्त्रावच्छिन्ननिमित्ततायां
प्रत्ययमात्रवृत्तित्वस्य सत्त्वेऽपि स्वावयववृत्तिदिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासामानाधिकरण्य
स्यैव सत्त्वेन तदभावस्याभावाच्च प्रत्ययलक्षणं मित्रशरीरत्वपेक्षेत्यादौ च पित्स्वार्थधातुकपदप्रयोज्यनि
मित्ततायां हलि ङ्किङितीत्येतत्पदप्रयोज्यनिमित्ततायां च प्रत्ययमात्रवृत्तित्वस्यावयवनिष्ठविशेष्यता
निरूपितप्रकारतासामानाधिकरण्यस्य च सत्त्वात् प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेति सुधियो विभावयन्तु। विशे
ष्यतानिरूपितं चेति। उभयानुगतवर्णप्राधान्यं च स्वावयवनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकत्वं
तथा च शालरहकूड्हस्लोः च णह इत्यादौ स्वावयवनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वप्रयोजकत्वमे

पदावृत्तेरुत्पत्तिरित्यस्य नमुरुणीयत्वानिरित्यस्य चानिरनुनासिकत्वयत्वादेरिल्लोपणचीत्येतद्विधे
यसत्त्वेन तद्दीपनादवस्थ्यमिति वाच्यं। द्विधानानुपपत्तिरिति वाच्यं स्वविशिष्टोयस्तद्व्यान्ति तनमुरुणीयत्वा
तिरिक्तो धर्मस्तद्वत्तां ग्रहणं नेत्यर्थेनादोषात्। वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नत्वस्वानिष्ठशक्तिनिरूपकतावच्छेदकस
मुदायघटकत्व(उभयसम्बन्ध)। वत्तित्वरुद्देतुभयसम्बन्धेन तथा च निरनुनासिकत्वादौ स्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि
निष्ठायाः शास्त्रिर्यत्वादीनां समुदायघटकत्वावच्छिन्ननिरूपिताशक्तिनिरूपकतावच्छेदकीभूतः
समुदायः समुदायघटकत्वावच्छिन्नत्वस्याभावात्। अथवा स्वजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयावच्छिन्नं यत्त्व
ध्वानित्व तनमुरुणीयत्वो धर्मस्तद्वत्तां ग्रहणं नेत्यर्थः उपस्थितौ प्राथमिकत्वं च अणुदित्सूत्रेणाभे
दकज्ञानिपक्षे तदसहकृतं शक्तिरात्ति यहाधीनत्वमित्यस्तु नचैवमपि बहुवचने बहुल्येत्यादिता
दौ उदात्ताद्यन्यतमोच्चारणे उच्चारितस्वरान्यस्वरकस्याविधानं न स्यात् तथा च वृक्षेभ्य इत्यादौ उ
दात्तस्य सर्वेभ्य इत्यादावनुदात्तस्य चेयेभ्य इत्यादौ स्वरितस्य च विधानं न स्यात् उच्चारितस्वरा

तिरित्युस्वरस्याचरितस्य नष्ट्यापत्तेः तानिरित्युस्य तस्मुरीषीय तानिरित्युस्य स। च सत्वादिति वाच्यं
स्वरभिन्नत्वेनापि धर्मविशेषणदानेनादोषात् तथा च निरुक्तोभयसंबंधेन विशिष्टाच्चेत्यर्थे स्वजन्यप्रा
थमिकोपस्थितिविषयात् अर्वाचीनत्वमपि तनत्पुरुषीयत्व उरुत्वा अनुदात्तस्वरितत्वानिरित्युधर्म।
स्तद्ग्रहणं नेति विशिष्टपरिभाषार्थ इति दिक्। अस्याज्ञापकमिति। न च ज्ञापि लोपि ज्याद्यसंज्ञस्य ई
वृद्धियणां। न चालोन्त्यगुण इति परस्य पेज्यायानिति रूपसिद्धिरिति वाच्यं लोपेनैव सिद्धे अकारादेशवि
धानेन सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धेः स्वांशे चारितार्थ्याभाव इति वाच्यं दीर्घोच्चारणे न विधेयत्वेन तात्पर्यवि
षयत्वस्य ह्रस्वमात्रवृत्ति अवधारणेन परिभाषाज्ञापनोत्तरं ह्रस्वोच्चारणे दीर्घविधानासंभवेन पर्वोक्त
तात्पर्यविषयत्वोपपत्तेः। दीर्घोच्चारणे न विधेयत्वेन तात्पर्यविषयत्वस्य ह्रस्वमात्रत्वे अवधारणेन
परिभाषाज्ञापनोत्तरं ह्रस्वोच्चारणे दीर्घविधानासंभवेन पर्वोक्ततात्पर्यविषयत्वोपपत्त्यर्थं दीर्घोच्चा

रणस्यैतस्य चारितार्थ्यात्। ह्रस्वविधाने पिज्यायानिति रूपसिद्धिर्भवतीति दीर्घोच्चारणे नेति पू
र्वपक्षान्तरमेतन्न सुवचं भवतु वा नो हानिः। अत्रास्य शब्दस्य शब्दाद्धागणे चेइ एव लुप्तेन ज्या
देशेन स्यात् तत्तरिद्धिः पिज्यायु इति ज्यादेशे तस्मादीयसुनि ज्यायानिति सिद्ध्यर्थं दीर्घोच्चारणस्य
सार्थक्यादित्यस्य पूर्वपक्षस्य समाधेयत्वाच्चेति दिक्। एतदेवेति। उदित्सूत्रे उदिद्ग्रहणसाम
र्थ्याद्विधेयेपि सवर्णग्रहणं भवत्येवेति स्वीकृत्यैवेत्यर्थः नव्या इति। भट्टोजीदीक्षितादय इ
त्यर्थः॥ ॥१९॥ ॥ एवमिति। भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति स्वीकारे इत्यर्थः।
भाव्यमानोपीति। अत्रापि भाव्यमानत्वं। स्वविशिष्टत्वं स्वजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयाव
च्छिन्नत्वं विहाय स्वावच्छिन्नत्वादि पूर्वपरिभाषायामिव परिष्कर्तव्यं नपरकरणमस्यां ज्ञापकमिति
यत्तु उदित्वं उदिति तपरकरणं नास्यां ज्ञापकं सवर्णग्रहणे ध्वंसत्व तन्माध्यं नन स्य स्थाने ह्रस्वस्यै
व विधानेन तस्य स्वांशे चारितार्थ्याभावात् इत्युक्तेर्द्वितीयं ज्ञापकं उपन्यस्तमिति तन्न द्वितीयं द्वि

नि भाति यदि वा तस्यापि नदं नाप्युक्तिपि अल्लोपवल्लोपयोरुठित भस्यामिति चासिद्धत्वे दीर्घस्यापि ह्रस्वादेशार्थं
गपरत्वूरणस्य स्वांशे चरितार्थत्वात् । परत्वाद् उपधागोह इति स्वभाष्यविरुद्धेयं परिभाषा नर्थ्येह । गोह इति
विकृतनिर्देश अतः व्याख्यानाय उक्तमिदिति सन्निपातः ततः यदीयं परिभाषा स्यात् उरुपधायागुहेह्रस्वेवासिद्धे
अश्लेषस्यानुपयोगात् तद्विरोध इति नदंपिनः । उरुपधायागुहस्य अभावे नदं भाति योग्ये अचरितार्थ्य
विशिष्टं यत्न, नेचरितार्थ्यं नस्य उरुपधायागोह इति शास्त्रे सत्वेन नत्रूं वेंउत्यन्याये न गुणबाधात
स्याभांतरतस्याधुस्वविधाने यह णीति रूपासिध्या अश्लेषस्यावश्यकत्वात् । परे त्वेत परिभाषाया अभा
वेपि नक्षतिः भदसो से रित्यत्र उरिति समाहारद्वंद्वेनैव पतिः न चाप रा नेमिन त्वले नांगरंग साधुत्वे
सवर्णदीर्घ उइति रूपासिद्धिरिति वाच्यं एवं अपि तर्हि परिभाषाया अनित्यत्वेनोक्तरूपासिद्धेः अत्र
वसनात्सं सन्निक्षउरित्यादो नदोषः न च मस्तरयाति महासंज्ञाया दीर्घविधानं न स्यादिति वाच्यं एवं स
ति भाव्यमान परिभाषायाः एव नेयापर्थ्यापचेरित्याहु ॥ २० ॥ अथाधारे चापचितिरिति । न चांतरंगतापि विधी

न्यहि रंगो लुग्बाधते इतिन्यायेनात्संज्ञाल्लोपाभ्यां प्रागेव लुकि गोहित मित्यादो मस्यपलक्षणेपि नदोष इति वा
च्यं इको चीति सूत्र भाष्यप्रामाण्येन लुमति प्रतिषेध एव स्वरस्योपसंख्यानमिति वार्तिक प्रामाण्येन नह्निलुप
धेति लुक्त्विरसुहा निवङ्गवनिपधेन न च अंतरंगान पीमत्वे स्त्संज्ञालोपानिरित्वत्वेन संदेहे नादोषात् अन्यथाह
मधु सुइत्यत्र संलुप्ति संज्ञायाः प्रागेव अनेन न्यायेन लुक्कि गर्गाविदारत्यादाविते संज्ञानः प्रागेव यत्रिय लोधि
ति लुक्ति पंचैवेनः पंचेंद्र इत्यादौ इत्संज्ञा लोपाभ्यां प्रागेव लुक्क्रतेति लुकि भ इस्तादेश त्वेन स्थानिवत्त्व
प्रास्याच नदसंगतिः स्यात् न चैवमपि । नलुमतांगस्येति निषेधात् नयलक्षणाप्राप्तिः । न च लुग्रम्यनि
मित्तत्वं गणपर्यालोह रय तावत् तस्य आदेशोभावे न निषेधप्राप्तिः अत एवोत्सुतामेत्यादौ नानिषेध इति
वाच्यं आतु मानिदस्वादेशाभावप्रसंगे अत्र वहित नपूर्वत्व विभिशिष्टोपयुनक्त्यादिनस्य भयादिय
ठितं भव तीति एचो यवायावइत्यादीनामर्थेन लुमत्वम्य निमित्तत्वं गसंज्ञायाप्रसर्पात्सोहे नपावतस्य
अवादेशोसत्वेन प्रकृतेनिषेध प्रवृत्ते लुग्रत्वादित्ति भीवाच्यं लुमत्वम्य पहित पूर्वत्वेन साक्षाद
षष्ठि चालुमत्वयनिमित्तत्वं गसंज्ञाप्रसर्पीत्प्रपर्नेण साक्षात्तरंगता या वा वच्चित्वा न्यायात् ...

गानादृशोर्द्देश्यतावच्छेदकं येन भवतीति तत्तु भवतेस्तस्यार्थकरणे नानुमानिकस्थान्यादेशाभावोद्देश्यतायां
साक्षाद्धुतभवत्यपात्ययवहितपूर्वत्वावच्छिन्नत्वस्यार्थे तस्थान्यादेशाभावोद्देश्यतायां साक्षात्परंपरया
वा लुप्तभवत्यपनिरूपितांगसंज्ञावत्त्वपर्यासधर्मावच्छिन्नत्वं च विरहेण उत्सर्गमेत्यादौ च निषेधाप्रवृत्तेः
न चाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं यदंगघटितं तस्यादादिकं भवतीत्यर्थ इति तत्तु मतेनेति निषेधप्रवृत्तिर्भ
वत्येवेति तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं गोहितुरित्यादौ अजव्यवहितपूर्वत्वस्यस्पृघटितस्य च सत्त्वेना
दादेशापत्तेर्वज्रलेपतापत्ता आनुमानिकस्थान्यादेशाभावकुस्येप्यतीत्यस्य च रत्वेवति शेषणस्याव
श्यकत्वात्तथा तानुमितयोः भूत संबंधावलंबकत्वाच्च अतएव परमत्विपुत्र रत्यादौ न भवत्यपलक्षणं
यात्रैव अन्यथा उद्देश्यतापानिर्दिश्यमान एव सत्तेन लुप्तभवत्यपनिमित्तकांगसंज्ञावत्पर्यासोद्देश्य
तावत्स्याभावेन निषेधाप्रवृत्त्या भवत्यपलक्षणं दुर्वारं स्यादिति दिक्। वर्णाश्रये इति। वर्णत्वव्याप्यधर्मा
वच्छिन्नधर्मावच्छिन्ना या निमित्तता नाराद इत्यनिमित्तिकेत्यर्थे कर्तव्ये भवत्यपलक्षणं न भवतीत्यर्थः न चाभव
णेदू मित्रश्रीरित्यादौ भवत्यपलक्षणं न स्यात् तण्ह इमित्तिस्यादेशस्य शास्त्र रहस्य हल्ङ्यादि रीत्यादेशस्य च

वेति मित्रश्रीरत्र णत्वे द्विर्वेन दोषः ॥२१॥ उणादयोव्युत्पन्नानीति। उणादयंतानदादीनि प्रातिपदिकानि यदृ
च्छया यत्वविभागज्ञानयोग्यकार्याभाववंतीत्यर्थः। एतेनेदं वाक्यं प्रमाणानां वैयर्थ्यमिति व्याहतं इदमेवे
ति। कृत्स्नग्रहणमेवेत्यर्थः अस्यारंभेति अतएव ग्रामेः एवरयंरवः रामेठः रांठं दूरत्यादौ आयनेयादि
नोदयोन अभिधानादिति भवन्नत्वेरितिशेषः व्युत्पत्तिपक्षएवेति शंरव शंढ इत्यादेःबाकुलादी
नादयो न भवंतीति भावः ॥२२॥ धातुसाधारणेति। तथा च देवत्यादौ ईदृग्दानादेः सुपोलुगादिनिश्च
न च सुपोंगस्येति न्यासेनांगावयवत्वाभावेन सुपो लुङ् न स्यादिति वाच्यं देवदत्तश्रिपीर्वस्यस्य धातुसं
ज्ञायां तस्मादिवादावंगावयवत्वस्य सत्वात् परमसर्वश्चामित्यादौ सुजनाप्त्यानथान्यासस्यकुतुम
शक्यत्वाच्च तथा हि एतन्यासकुत्स्येपरमजस् सर्वजस्र इत्यस्यानवस्थायामंगावयवत्वाभावेन सुपो
गस्येत्यस्याम्प्राविशिष्टाद्ग्रामि सुख्याप्यामः परमजस् सर्वजस्र इत्यस्यां [illegible] हि हि
तेन तस्य सर्वनामत्वाभावेन सर्वनाम्नो विहितत्वाभावेन तस्मादिति परिभाषायां जातत्वादागविहितत्व
दाद्भ्याहारस्य दुर्लभत्वाच्च सुजनाप्तिस्यत्वेव लुक्न तु सर्वनामाभिव्यंजयदंगं तस्मादामस्सुटि

त्यर्थेन वर्णाश्रमेनत्वरणानित्यादौ दोषाभावात् । विहितविशेषणस्य निरूपयोगात्सुपोंगस्येति न्यासस्तु व
चनबलात् । अत्रेदं तत्त्वं परमगावित्यादौ सुपोंगस्येति न्यासबलस्यैवोचितो णिदिति णिद्वद्भावानापत्तिर्दोषः
तथाहि हेभानो इत्यादौ णिद्वद्भावाभावाय ओतो णिदित्यत्र विहितविशेषणस्यावश्यकत्वात् । भव
नेव भरमसुगोसु इत्यस्माद्विहितत्वेन ओदंतात् विहितत्वस्याभावात् न च ओदंतादभिन्नं यदंगं यत
दादिवानस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वदिति न दोष इति नत्रापि विहितविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं हे
भानो इत्यादौ संबुद्धावोदंतादंगात्परत्वस्य ओदंतत्वादेः परत्वस्य वा सत्वेन णिद्वद्भावापत्त्या विहित
विशेषणस्यावश्यकत्वात् इति दिक् । तदादिनिसमादिर्यस्येति बहुव्रीहिः भस्य यद्विधानाद्व्यादौ स
र्थः प्रत्यये निष्ठाविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयनिष्ठाधर्मयदवच्छिन्नविधेयतानिरूपितयावत् तदंस्येति
प्रत्ययग्रहणे स्वविशिष्टस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः वैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठचरमावयवतानिरूपित
त्व स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितत्वोभयसंबंधेन यं प्रत्ययं तास

र: प्रत्यय इति। साक्षात्परंपरया वा यत्प्रत्ययं यदप्रयोज्यविषयतानिरूपिता याप्रत्ययतावच्छेदकविषय
ता तादृशविषयताश्रयोऽवयवस्तस्यार्थः तदादिर्भवतीति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणमित्य
र्थः शब्दस्वरूपमिति तदादिरूपं शब्दरूपमित्यर्थः । विशेष्यांतरासत्व इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषा
याः निरुक्तोभयसंबंधेन प्रत्ययविशिष्टस्य यथा ग्रहणं स्यात्तथा तदूर्ध्वमित्यर्थः तथा च विशेष्यां
तरासत्वे स्त्री अहन्यदरहन्न्यायेन तदादित्वरूपं धर्मं मात्रमुपतिष्ठते । अत एवाणोऽप्यत्वरस्या
दौ अण्णंतं यत्तदादि तदंतं यत्स्त्रीनिपदितुं इत्यर्थः । अण्णंतं अणत्ययस्माद्विहितस्तदादिस्त्वविशिष्टं
शब्दस्वरूपमित्येवार्थः अत एव च देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवदत्तश्चिकीर्षेत्यस्य न धातुत्वेन
न्यायेन तत्परिभाषासत्वेऽपि सनाद्यंतं यत्तदादि तदंतं धातुसंज्ञं भवतीत्यर्थे विशिष्टस्य धातुसंज्ञा
दुर्वारस्यात् । निमित्तत्वेनाश्रीयत इति अवयवांशे निमित्तांशे च तद्रूपं तद्रूपनिष्ठाया विषयता
साक्षात्परंपरया वा तादृशविषयतानिरूपिता प्रत्ययत्वावच्छिन्नविषयता तादृशविषयताश्रय
मात्र

योगत्वं नदादिविशेषणत्वं तदंतविधिप्रयोजकत्वं न भवतीति प्रत्ययग्रहणं चापं चम्याश्चेति परिभाषा
या अर्थस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः॥ विशिष्टादिति न परमकगार्ग्यशब्दादित्यर्थः॥ निष्कृष्येति। पृथक्कृत्येत्यर्थः
तावन्मात्रइति यत्रं न नदादिमात्रस्येत्यर्थः अत्र चेदं भाष्यं मानमिति। न च निष्कृष्येवार्थाभावाभावेपि प्रत्ययस्योचा
रे सूत्रनाजायनः राजपोरुषिरित्याद्यापत्तिरिति वाच्यं एतद्भाष्यप्रामाण्येन प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्य
तावत्प्रत्ययः निष्कृष्येवार्थाभावाभावेपि भवतीति कल्पनेनादोषात्॥ प्रत्ययमात्रग्रहणइति। न चेदेवदत्तश्चि
क्रीर्षतीत्यवतरणासंगतिः सन्नत्यप्रयोज्यविषयतायाः प्रत्यये तत्र प्रतीषिषतीत्यत्राभ्यासोत्तरखंडेपि सत्वात्
अत एव तिङंतशेखरे। अत इत्त्वेनेति दीर्घमात्रांव्याभ्यासोत्तरखंडे प्रत्ययत्वाभावेनाजंतांगाभावाद्दीर्घो न स्यादित्युक्त
मिति वाच्यं। तस्य शेखरस्यासंगतत्वेनादोषात् प्रतीषिषतीत्यत्र दीर्घवारणं तु हन्गमसाहचर्येण सन्घटकस्यैवा
चो ग्रहणाद्बोध्यं। अथवा प्रतिरूप सश्चेति स्थिते। अभ्यासविकारेषु बाध्यस्यैव पूर्वं प्रवृत्त्या प्राप्तं ह्रस्वं बाधित्वात्र
नि पूर्वविधित्वाद्दीर्घे स्थिते ह्रस्वयोश्च लक्ष्ये लक्षणन्यायेन दीर्घाप्रवृत्त्या न लक्ष्यासिद्धिर्बोध्या। परे तु प्रत्ययमात्र

ग्रहणइत्यस्य प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजक इत्यर्थः विषयतायां प्रत्ययमात्रवृत्तित्वं च प्रत्ययवृत्तित्वे सति प्रत्य
यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयएतदन्यतरेतरावृत्तित्वं तथा च तिङंतशेखरः अवतरणं चेत्युभयमपि संग
तं प्रतीषिषतीत्यादावभ्यासोत्तरखंडे प्रत्ययेतरत्वस्य सत्वेपि प्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरत्व
स्याभावात् न चैवमपि। सनादिपदस्यानया परिभाषया तदंत तदादिपरत्वेन तस्य अंतशब्देन बहुव्रीहौ देवदत्त
श्चिकीर्षेत्यस्य धातुत्वापत्त्या पुनरप्यवतरणमसंगतमिति वाच्यं प्रत्ययग्रहणे तदादि तदंतत्वस्य ग्रहणं यथास्या
त्तथा कर्तव्यमिति परिभाषार्थस्य पूर्वमेवोक्तत्वेनादोषात् तथा च दग्धदहनन्यायेन योर्थः अंतशब्दोपस्थितः स्तावतएवोप
स्थितिरिति सनाद्यंतादौ तदादित्वधर्ममात्रोपस्थितिरिति न दोषः अत एव महत्स्वविशेष्यान्तरासत्वे इत्युक्तं॥ अ
त एव यन्त्रिनोश्चेत्यादौ यत्रंतं यत्तदादि तदंतं यत्प्रातिपदिकमित्यादिरर्थः॥ अत एव परमगार्ग्यायणइति
एतत्परिभाषापूर्व भाष्यात् संगच्छते। शब्दस्वरूपविशेष्यमित्यस्य तदादिरूपं शब्दस्वरूपं विशेष्यमित्यर्थः
न च वनोरचेत्यादौ वन्नंतं यत्तदादितदंतं प्रातिपदिकमित्यादिरर्थो न स्यात् विशेष्यांतरासत्वादिति वाच्यं अ
नुत्तरपदस्थस्येति ज्ञापकेन क्वचिद्विशेष्यांतरसत्वेपि तदादितिधर्मिण उपस्थित्या दोषाभावात् अन्यथास

मासेन पूर्वपदस्याक्षेपात्। वैशिष्ट्यं तत्र स्वत्वेन। इस्उस्। यस्माद्विहितस्तदादि तदन्तविशिष्टं यत्र इस्उस्प्रत्ययान्तं
पूर्वपदं तस्यैव षत्वमित्यर्थेन परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौ षत्वाप्राप्त्या तदुपयर्थ्यं स्पष्टमेव। प्रत्ययमात्रग्रहणं तु
ञ्याङि गतश्चेत्यादौ नास्य। प्रवृत्तिरिति सर्वादिपाठे तदन्तग्रहणस्य तस्मात् ङीप् सिध्यति श्रीव भागवतेत्यादौ तु तद्
धितसमासयोर्युगपत्प्रवृत्तिः। स्वस्त्रत्र नागायनः। राजपौरुषिरित्यादौ तु न युगपद्वृत्तिद्वयमसंगः
अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्यभियुक्तोक्त्याऽनभिधानादित्याहुः॥ ॥२४॥ एतद्वृत्त्युक्ते
ति। तथा च तदादिविशेष्यकतदन्तविधिरेवानेन निषिध्यते इति भावः। अत एव विमे न्तिङ्
अम्याः धातोश्च इत्यत्र पूर्वे बहुवचनस्य वस्त्वसोत्तिङ्न्तिङ् इत्यादौ तदादिविशेष्यकतदन्तवि
धिनिषेधेऽपि प्रातिपदिकविशेष्यकस्तदन्तविधिर्भवत्येव। न च। तिङ्न्तिङ् इत्यादौ अतिङ्
तालरस्य केवलतिङो संभवादेव तदन्तविधिर्भवतीति वाच्यं। व्यतिसे इत्यादावतिङन्तासरस्य

९

केवलतिङः संभवात्। एतेन कार्यान्तरविधानायेत्यस्य प्रत्ययानिरित्कार्यान्तरविधानायेत्यर्थः। अत एव
विमे तिङ्व्यय इत्यादौ तदादिविशेष्यकघुविशेषणकतदन्तविधिरित्यपास्तं। तदादिविशेष्यकतदन्तवि
धेरभावेऽपि प्रातिपदिकविशेष्यकघुविशेषणकतदन्तविधौ बाधकाभावात्। प्रत्ययग्रहणं चापंचम्याः
कचित्तत्सप्तम्यंतपाठोऽपि। आङिति निषेधार्थकं पदं भिन्नं तथा च साक्षात्परंपरया वा पंचम्यंतार्थनिष्ठ

निरूपित

विषयतायाः प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयतानप्रयोजकं पदं न तु तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोज
कं न भवतीत्यर्थः पंचम्यंतात्परमिति। साक्षात्परंपरया वा पंचम्यंतपदप्रयोज्यविषयतानिरूपि
ता प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयता तादृशविषयताप्रयोजकमित्यर्थः तेनेति। अनया परिभाषया त
दादिविशेष्यकप्रत्ययविशेषणकः तदन्तविधिनिषेधेऽप्युपस्थितः तदादिविशेष्यकस्त्वन्यवि
शेषणकतदन्तविधौ बाधकाभावात् रेफान्तोदात्तश्चेत्यस्य तदादिस्वनः परिभ्रतायानिष्ठा तदादौ

तो नोभवतीत्यादिक्रमेण रदाभ्यामित्यस्यार्थस्वीकारेणेत्यर्थः। एतदेव मनसि निधाय वक्ष्यति।
तदाद्यंशोपस्थितविशिष्टधातु नकारस्य न नत्वमिति। स्यादेतत् रेफदकाराभ्यां परो भूतो यो निष्ठातदव
यवनकारस्य नकारादेश इत्यर्थे तीर्णवंतावित्यादावंत्यनकारस्यापि नत्वापत्तिः न च तीर्णवंतावि
त्यादौ उगिदचामिति नुमि नुम्विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेन न दोष इति वाच्यं। तन्मध्यपतितन्याये
न नुम्विशिष्टस्यापि निर्दिश्यमानत्वात् न चादेः परस्येति परिभाषया न दोष इति वाच्यं एवं तर्हि तग्र
हणवैयर्थ्यापत्तेः। न च चरितं चरितमित्यादौ इटोपि नत्वापत्तिवारणाय तग्रहणं चरितार्थमिति वा
च्यं। निर्दिश्यमानपरिभाषयैव इटो दोषवारणात्। आदेः परस्येति परिभाषया तत्ककारस्य वारणे
न च तग्रहणवैयर्थ्यं स्यात् तदवस्थं स्यादिति चेन्नैवं। भ्रष्टानीः तु प्रत्यये तस्मादाचार्यवंता तूर्तेरि
ति पिदेव शब्देन समासे देवभद्रश्चेत्यादौ दकारस्य नत्ववारणाय तग्रहणसार्थक्यात्। ननु तदं

तविधिना रेफदकारात्परो भूतो यो निष्ठातदंतदाद्यवयवनकारस्य नो भवतीत्यर्थेपि निर्दिश्यमानपरिभाष
यैव धातु धातकारस्य नत्वं न भवति। न च रेफदकाराव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टो यो निष्ठातदादिरित्यर्थेन
तुभा। तकारस्य स्यादिति वाच्यं। श्रुतानुमितपरिभाषया रदाभ्यामित्यस्य निष्ठायामेवान्वयेत्योचितत्वा
त् न चैवमपि निष्ठातः इत्यत्र षष्ठ्या अभावेन निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यं। निर्दिश्यमानावयवस्या
उ पि तया परिभाषया स्थानपदार्थयोगिकसंबंधप्रतियोगित्वबोधनात्। षष्ठ्या अभावेपि षष्ठ्यर्थस्य स
त्त्वेन तत्परिभाषाप्रवृत्तेः स्वरूपपादत्वात् इति चेन्नैवं अनुदात्तोपकारादाचार्यवंता तूप्रत्यये एवकाच
इति इटि एत्निषेधे दृषत्तीर्णेत्यस्य दृषत्तरसुपलक्षणत्वेन फलसत्त्वात् न तदंतविधिरिति। न च तस्मि
न्निति परिभाषया अव्यवहितपूर्वत्वेनोपस्थित्या। रदाभ्यामिति इतः परयोरित्यर्थ एव नोक्तोति प्रकृतग्रंथासंग
तिरिति वाच्यं औपश्लेषाधिकरणबोधकसप्तम्यंतार्थोपस्थिष्टं कार्यमव्यवहितपूर्वस्य यथा स्यात्तथा
कर्तव्यमिति तस्मिन्निति परिभाषार्थस्वीकारेण। रदाभ्यामित्यव्यवहितपरयोरित्यर्थेनाऽव्यवहितपूर्वस्य

कार्यं भवतीत्यर्थस्य सिद्धत्वेन प्रकृतग्रन्थासंगतेः। अत एव तत्र तत्र परे इत्यादिभाष्यं संगच्छते। अत एव
च परनिमित्तकोऽजादेश इत्यादावर्थवत्त्वं च परस्मिन्नित्यादि संगच्छते। अन्यथा परनिमित्तकाजादेश
स्यैवाभावेन तदसंगतिः स्पष्टैव। अत एव मनोता इत्यादीनां न परनिमित्तकत्वं न च प्रत्ययस्य निमित्त
त्वेन यत्रोपादानं तत्र तदादेरिति संज्ञोपस्थितेः फलाभाव इति वाच्यं हे देवदत्त अग्रे भानो अस्य इत्या
दावपि पूर्वश्रौतो मुरसो रित्याद्य प्रत्ययेन तदाद्यंशोपस्थितेरावश्यकत्वात् वस्तुतस्त्ववश्यंशोपस्थिते
(एवावश्यकत्वात्) नित्यसाकांक्षं यद्रूपं तद्रूपनिष्ठा या विषयता साक्षात्परंपरया वा तन्निरूपिता या प्रत्य
यमात्रवृत्तिविषयता तस्यामपि सत्यां ङ्याब्विशेषणकं तदादिविशेष्यकं तदन्तविधिप्रयोजकं न भव
तीति परिभाषार्थ इत्यव्यवहितपूर्वांशोपस्थितावपि तदादिविशेष्यकं तदन्तविधिः न च हल्ङ्याब्भ्य इत्या
दौ अवश्यंशो नित्यसाकांक्षाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टविषयता साक्षात्परंपरया वा तन्निरूपिता या प्रत्य
यमात्रवृत्तिविषयता तत्प्रयोजकं पदं तदादिविशेष्यकं तदन्तविधिप्रयोजकं न भवतीति परिभाषा

तत्प्रयोजकं पदं

१ ङ्याप्पदप्रयोज्यप्रत्ययमात्रवृत्तिविषयतायामपि

निरूपितत्वस्य सत्त्वात्तिपदप्रयोज्यप्रत्ययमात्रवृत्तिविषयतायामपि सत्त्वात् ङ्याब्विशेषणकं तदादिवि
शेष्यकं तदन्तविधिर्न स्यादिति वाच्यं प्रत्ययग्रहणं चापंचम्या इति परिभाषायाः प्रत्यासत्त्या स्वविशेषणकस्वो
पस्थापित तदादिविशेष्यकतदन्तविधेरेव निषेधेन ङ्याबुपस्थापित तदादिविशेष्यकतदन्तविधेरभावेऽपि स्व
तसीत्युपस्थितिं प्रति तदादिविशेष्यकं ङ्याब्विशेषणकं तदन्तविधौ बाधकाभावात् अत एव बहुश्रेयसीत्यादौ कृत
रेत्यस्य ह्रस्वान्त तदादित्वेन तदव्यवहितोत्तर संबुद्ध्यवयवत्वस्य वाच्छोपस्य दुरुद्धरत्वात् न चैवं साहचर्यात्
संबुद्ध्यवयवस्य ह्रस्वोपस्थितेरिति न दोष इति वाच्यं हे कुले त्यादौ परादिवद्भावेनाम्संबुद्धित्वेन अम्रस्य सं
बुद्ध्यवयवत्वेन लोपापत्तेः नैवं साहचर्याश्रयणः प्रकृत्यवयवस्य एवं संबुद्धेरिति न दोष इति वाच्यं एवं सति हि त
दादेः इत्यस्योपस्थितेः फलाभावादिति दिक्। अत एवेति। अवश्यंशो नित्य साकांक्षं यद्रूपं तद्रूपनिष्ठा या विष
यता साक्षात्परंपरया वा तादृशविषयतानिरूपिता या विषयता तादृशविषयताप्रयोजकं पदं तदादिविशेष्य
कं तदन्तविधिप्रयोजकं नेति प्रत्ययग्रहणं चापंचम्या इति परिभाषार्थस्वीकारेण ओपश्लेषाधिकरणबोधक
सप्तम्यन्तस्य तार्थोपस्थितं कार्यं नित्यव्यवहितपूर्वसंबंधि यथा स्यात्तथा कुर्यादिति तस्मिन्निति परिभाषा

२ हल्ङ्यादिलोपसिद्धः इति दिक् यत्वेऽङ्ग ह्रस्वादित्यादौ तदादिविशेष्यकं तदन्तविधिर्भवतीत्यसंगतिः पदान्तत्वात् इति त
हेतुतदित्यादौ

र्थस्वीकारेण। स्यतासी लृलुटोरित्यादेः सुपि चेत्यादेश्च लृलुटोः परयोः यञादौ सुपि परत इत्याद्यर्थक
रणेनैवेत्यर्थः॥ एवमिति। प्रत्ययग्रहणं चापंचम्या इति परिभाषया तदादिविशेष्यकतदंतविधिनिषेधे
ऽपि उत्तरपदविशेष्यकप्रत्ययविशेषणकतदंतविधेर्बाधकाभावेन घाद्यंते उत्तरपदे परत इत्याद्य
र्थस्य घात्मत्वादिति भावः। कुमारीब्राह्मणरूपेति। न च पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कुमारब्राह्मणरूपेति स्यादि
ति वाच्यं कुमारी ब्राह्मणि रूपा इति स्थिते पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वाद्ध्रस्वः स्यादिति योजनेनादोषात्। अ
थवा बहुव्रीहिसमासस्वीकारेण। वयोवाचकानां वेत्यस्य जातिवाचकत्वस्य जातेश्चेति सूत्रभाष्य
उक्तत्वेन जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधाच्च। यत्तु कुमार्याः ब्राह्मणरूपा कुमारिब्राह्मणरूपेति षष्ठीतत्पुरुष
इति तन्न घरूपेति सूत्रे समानाधिकरणइत्यनुवृत्तेः अत एव घसंज्ञाया नद्यां ङी तरप्रतिषेधो वक्तव्यः नद्या
स्तरा नदीतरा। न वक्तव्यः समानाधिकरणे तद्विधिरिष्यते। एवं तर्हि या नदी सेव तरेत्यादिभाष्यं संगच्छ
ते। ननु तदंतग्रहणमिति। उत्तरपदविशेष्यकप्रत्ययविशेषणकतदंतविधिर्न भवतीत्यर्थः॥ लेख

ग्रहणमिति। न च हृसरमल्लेखट्व इत्यादौ हृस्वादेशार्थं लेखग्रहणं सार्थकमिति वाच्यं। अनुपसर्जनपद
स्थस्येति ज्ञापकत्वेन क्वचिद्विशेष्यांतरसत्त्वेपि तदादित्वधर्मिण्युपस्थित्या। अणंतं यत्तदादित्वं यदुत्त
रपदं तस्मिन्परत इत्यादिक्रमेणार्थेन। अण्ग्रहणेनैव निरुक्तरूपसिद्धेः किंच यत्र प्रत्ययस्य नि
मित्तत्वेनोपादानं तत्र तदादेरित्यस्य पंचम्यंतत्वस्वीकारेण तदादेः परिभाषायाः तदंते उत्तरपदे
इत्यर्थेन हृसरमल्लेखट्वइति रूपसिद्धेश्च। किंच गिल गिलेति ज्ञापकत्वेन उत्तरपदाधिकारे सत्यप्यंतस्या
तिपदिकग्रहणेन तदंतग्रहणमिति वक्तव्यत्वेन हृसरमल्लेखट्वइति प्रयोगस्यैवाभावाच्च न चैवमपि
रात्रेः कृति इत्यादौ तदंतग्रहणं न स्यात् अनेन तदंतविधिनिषेधात् न च रात्रिशब्दस्य केवलकृत्परत्वा
संभवेन तदंतविधिः स्यादिति वाच्यं। रात्रिशब्दस्य दाचारिकेवंता तव्यदादौ केवलकृत्परत्वसंभवा
त् इति वाच्यं। प्रत्ययस्य स्वानुपूर्व्यवच्छिन्नायां प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयतायां तदन्तविषयतायाश्च योजक
मुत्तरपदविशेष्यकतदंतविधिप्रयोजकं नेत्यर्थकरणेनादोषात्। अत एव घप्रत्ययं विहाय रूप
विषये कुमारि ब्राह्मणि रूपेत्यवतरणं संगच्छते। अन्ये तु गिलगिले च। अण्ग्रहणे न च स्वच्छस्यानु

दुर्थ्यवच्छिन्नविषयतासंयोजकत्वं ससम्बन्धेन उत्तरपदविशेष्यक तदन्तविधिप्रयोजकं तेन स्पष्टीकृतमुत्तरपदाधिकारे आनुपूर्व्यवच्छिन्नबोधक ससम्बन्धेन ग्रहणेन तदन्तग्रहणमिति परिभाषामंगीकुर्वन्ति। न चैवमपि उपसर्गस्य घञि स्यादेः तदन्तविधिर्न स्यादिति वाच्यं केवलघञ्परत्वासंभवेनैव तदन्तविधिलाभात्। न च अत्र व्याद्याचारीकृष्टिवंगाहृति अतो लोपे अड्लि अत्र केवलघञ्परत्वसंभव इति वाच्यं दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा यणि विशेषाभावेन उपसर्गस्य घञीति सूत्रारंभसामर्थ्येनैव तदन्तविधिलाभात्। परे तु निरूढलक्षणाभ्यां सामान्यतः पदविशेष्यक तदन्तविधिर्नकल्प्यते अत एव चतुरङ्गोत्रयोरित्यादावुपपदविशेष्यको तदन्तविधिर्न। अत एव च रईस ईर्ष्य अपादोपदतरस्यादोपदादेशोन अत एव च भयशब्देन तदन्तविधिरित्यादि उपपदविशेष्यक तदन्तविधिप्रतिपादनं वार्त्तिककृतः संगच्छते इयं चानित्या तेन पदस्येति स्यधिकारे इष्टकेषीकेत्यादेः तदन्तविधिस्सिद्धावर्तदन्तविधिः कृते तत्र लक्ष्यानुसारित्वाख्यानमेव शरणमिति तु। परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्र तु विशेष्यांगरसत्वे तदादि तरूपधर्ममात्रस्यैवोपस्थितत्वापत्तेः। व्यङः यस्माद्विहितं तदादि तविशिष्टं यत्सर्वपदं तस्य संप्रसारणं स्यात् तत्र पन्योरुत्तरपदयोरिति व्यङस्सं

प्रसारणमिति स्वार्थेन प्रवृत्ते संप्रसारणाप्राप्त्या दृष्टान्तदानमनुचितं। न चानुत्तरपदस्थस्येति तापच्याद्विशेष्यांतरसत्वेपि कृचिद्धर्मिण उपस्थित्या व्यङं यन्तदादि तदंग्यत्सर्वपदमित्यादिक्रमेणार्थेन दृष्टान्तसंगतिरिति वाच्यं। परिभाषा स्वीकारे व्यतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्र संप्रसारणस्य दुर्वारत्वादिति चेन्नैवं। हे शब्दशब्दोभिन्नक्रमः अतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्रैव परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्रापि संप्रसारणं न स्यादिति तदर्थः मरुवदृशीनेरपुजत्वं। पितृत्वसंज्ञित इति वत्वेधर्मेण दृष्टान्तमेतत्। स्वप्रतियोगिकाभाववत्त्वसंबंधेन तत्रैवापि संप्रसारणमिति यथ संगतेः। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन। ननु यत्र अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययः तत्र तदादिनियमप्राप्तिः लक्ष्य एव स्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वात् यत्र तदादिनियमप्राप्तिः तत्र नानुपसर्जनस्त्रीप्रत्यय इति चेन्नैवं। गृह्यमाणोपस्थित इति शेषः तथा च स्त्रीप्रत्यये गृह्यमाणे अनुपसर्जन इत्युपतिष्ठते तदा तन्नियमश्च नेत्यर्थेनादोषात्। एतत्परिभाषाविषये वाक्यद्वयं। तथा चो

दि पसर्जनोयः व्यङः तदन्तं व्यङ् यस्माद्विहितं तदादि तविशिष्टं यत्सर्वपदं तदन्तस्य संप्रसारणमित्यादिक्रमेणैको वाक्यार्थः अनुपसर्जनोयः व्यङः तदन्तं यत्सर्वपदं तस्य संप्रसारणमित्यादिक्रमेणैको वा वाक्यार्थः अनुप द्वितीयो

न्ताधोदाहरणं कारीषगन्ध्येव मनुष्यः कारीषगंध्यायास्तस्याः पुत्रः कारीषगंधीपुत्र इति द्वितीयोदाहरणं परमकारीष
गंधीपुत्र इति। अतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्र न संप्रसारणं पूर्वपदे ष्यङंतत्वादि तस्याभावेन पर्ववाक्यस्य ष्यङु
पसर्जनत्वेनोत्तरवाक्यस्याप्रवृत्तेः। अत्रोपसर्जनत्वं च स्वांतपर्यायप्रशक्तिनिरूपक अर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपि
तस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकताप्रयोजकत्वं। स्वांतं अतिकारीषगंध्येति। तत्पर्यायायाः शक्तिः स्त्रीत्वविशि
ष्टकारीषगंध्यामतिक्रमणकर्तव्यतावच्छिन्ननिरूपितात्रशक्तिस्तादृशशक्तिनिरूपकार्थोऽतिक्रमणं तन्निष्ठ
विशेष्यतानिरूपितप्रकारता कारीषगंध्यायां तदवच्छेदकता स्त्रीत्वे तत्प्रयोजकत्वं ष्यङ इति लक्षणसमन्वयः
न च बहुश्रेयसीत्यादौ लक्षणसमन्वय ङीप उपसर्जनत्वेन ष्यङंतत्वादित्यस्य बहुश्रेयसीति समुदायेऽ
भावेन हल्ङ्यादिलोपानापत्तिरिति वाच्यं सुप्तिसिभिः सौदीरुपस्थापनीयं वाऽज्याभ्यां तदादीत्युपस्थापनी
यमित्यत्र विनिगमनाविरहेणोभाभ्यामपि तं दीपिति धर्मिणो रूपस्थित्याऽज्याप्तं तं यत्तदादि तदंयत्तदादीति
दं तद्विधिद्वयेनादोषात्। अथवा स्वांततदाद्यवधिकपूर्वत्ववत्पदपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावि
च्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता या स्त्रीप्रत्ययनिष्ठाप्रकारतावच्छेदकताप्रयोजकत्वे सुपसर्जनत्वं एवं च बहुश्रेयसी

दा दा

त्यादावन्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतायां बहुपदपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्त्वस्याभावेन ङीपो निरु
क्तमुपसर्जनत्वं नेत्यदोषः अतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यादौ स्वांततदादि कारीषगंध्येति तदवधिकपूर्वत्ववत्स
दंतपदं तत्पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती विशेष्यता अतिक्रमणनिष्ठविशेष्यता तादृशविशे
ष्यतानिरूपितप्रकारता कारीषगंध्यायां तदवच्छेदकत्वं स्त्रीत्वे तत्प्रयोजकत्वं ष्यङ इति लक्षणसमन्वयः

तत्रा

अस्मिन्कल्पे तत्रापि स्त्रीत्वे निरूपितत्वं कर्तव्या। वस्तुतस्तु कारीषगंध्याशब्दस्य पुत्रशब्देन समासे स्वांतपर्यायाया
शक्तिः स्त्रीत्वविशिष्टकारीषगंध्यासदृशतावच्छिन्ननिरूपितशक्तिनिरूपक सदृशार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्त
स्त्रीत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकत्वप्रयोजकत्वरूपपर्ववृत्त्या उपसर्जनत्वस्य सत्त्वेपि स्वांतंतदाद्यवधिकपूर्वत्वव
सदस्याभावेन निरुक्तोपसर्जनत्वस्याभावेनानुपसर्जनवाक्येन संप्रसारणसिद्धेः। न च वस्तुतस्तु कारीषगं

पुनः पुत्रशब्दे न समासे

ध्याशब्दस्य परमशब्देन समासे अस्मिन्कल्पे परमकारीषगंधीपुत्र इति। पर्ववृत्त्ये परमकारीषगंध्यापुत्र इति
फलभेदस्स्यादिति वाच्यं उपसर्जनत्वपरिष्कारभेदेन फलभेदस्येष्टत्वात्। विषयसप्तमीति। अनुपसर्जन
इति शेषः। लक्ष्य एवेयं परिभाषा उपतिष्ठत इति भवाह तत्र तदादिनियमो नेति व्याख्यातत्वेनेत्यर्थः तथा
२लक्षणभेदे फलभेदस्य यथा चर्चरि। लक्षणं कुमारभार्य इति भवितव्यं यथा चान्तरलक्षणं कुमारीभार्य इति जातरस्त्रीलिस्त्रभाव्य
२कारोत्यारस्य स्वसचित्तमिति न कुश्चिद्दोषः

च यस्मिंल्लक्ष्ये स्त्रीप्रत्ययोऽनुपसर्जनस्तत्र अतद्धातावपि तदादित्वमारोप्यते। तथा च परमकारीषगंधीपु
त्र इत्यादौ परमकारीषगंध्याः पुत्र इत्यर्थे तदादित्वारोपेण संप्रसारणं सिद्धं अतिकारीषगंध्यापुत्र इत्या
दौ तु ष्यङः उपसर्जनत्वेन अतद्धातौ तदादित्वारोपाभावान्न संप्रसारणं अस्मिंल्लक्ष्ये यथेष्टं पूर्वोक्तप्रयोजक
ताघटितमुपसर्जनत्वं ग्राह्यमिति दिक्। प्रत्यासत्त्या सत्येति। यस्मिन्समुदाये स्त्रीप्रत्ययांतत्वमारोपणीयं
तस्यार्थान्तरं निरूपकत्वाद्याधलक्षणं परिष्करणीयमिति। एवं। यस्मिन्समुदाये स्त्रीप्रत्ययांतत्वमारो
पणीयं तद्घटकं स्वांततद्धातवधिकपूर्वत्वनत्वसदस्यादि द्वितीयलक्षणं परिष्करणीयमिति भावः। तेनेति
प्रत्यासत्तिन्यायेन यादृशसमुदाये अतद्धातौ तदादित्वमारोपणीयं तादृशसमुदायार्थप्रत्ययनुपसर्जन
त्वस्य ग्रहणेनेत्यर्थः असंभवादिति। अस्यापत्यं स्त्री ई यानिश्रांतोनि रित्यादौ केवलस्त्रीप्रत्ययस्य
शास्त्रीयोपसर्जनत्वसंभव इति वाच्यं फलाभावात् तथा स्यात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढगभावः फलमिति वाच्यं।
अनेन ढगभावेपि इतश्चानिञ इति ढकि विधेः फलाभावात्। परंतु अस्यां परिभाषायां लौकिकोपसर्जनत्वस
मानाधिकरणं शास्त्रीयोपसर्जनत्वं ग्राह्यं अतएव विशेषसमासाश्रयणेनैकदेशिसमासप्रकरण

प्रत्याख्यानपरं भाष्यं संगच्छते। अन्यथा अर्धकारीषगंधीपुत्र इत्यादौ ष्यङः उपसर्जनत्वादारंभपक्षे संप्रसा
रणं न प्राप्नोति। प्रत्याख्याने ष्यङः अनुपसर्जनत्वात् प्राप्नोतीति तत्संगतिः स्पष्टैव। अमतु लौकिकोपसर्जन
त्वेपि। एकविभक्तावषष्ठ्यंतवचनं। एकदेशिसमासविषयकं तन्निषेधः स्यादुपसर्जनसंज्ञानिषेधादारंभ
पक्षेपि ष्यङः तस्यानुपसर्जनत्वान्न फलभेदः नचोपसर्जनत्वपरिष्कारघटकप्रकारतायां निरूप्यनिरूपक
भावसंबंधावच्छिन्नत्वं विशेषणं देयमिति लौकिकोपसर्जनत्वस्वीकारेपि नारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदः अ
र्धकारीषगंधीपुत्र इत्यादौ कारीषगंध्यानिष्ठप्रकारतायां निरूप्यनिरूपकभावसंबंधावच्छिन्नत्वस्य तस्यैव स
त्त्वादिति वाच्यं। गोवष्कयणीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढगापत्तेः अमतु लौकिकोपसर्जनत्वसमानाधिकरण
शास्त्रीयोपसर्जनत्वस्य वष्कयण्यामभावेन न दोषः नचैतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यादौ शास्त्रीयोपसर्जनत्वं ग्र
हीतुमेव न शक्यते इति वाच्यं स्वांतपर्याप्तिवृत्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वावच्छिन्नप्रकारता
प्रयोजकत्वं। स्वांततद्धातवधिकपूर्वत्वस्वपदपर्याप्तप्रयोजकत्वतन्निरूपितप्रयोज्यतावद्विशेष्यतानिरूपितस्
त्रीत्वावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वं वा लौकिकोपसर्जनत्वमिति परिष्कारेणादोषात्। शास्त्रीयोपसर्जनत्वसमा
८ कारीषगंध्यापदे लौकिकमुपसर्जनत्वं ष्यङः इति लौकिकोपसर्जनत्वस्य समानाधिकरणं शास्त्रीयोपसर्जनत्वं ८

नाधिकरणत्वेऽपि वृत्तोपसर्जनत्वस्त्रीप्रत्ययान्तादेव गोवधूयणीत्यादौ वधूयणीशब्दे तत्त्वेऽपि वृत्तोपसर्जनत्वसत्त्वेऽपि तत्स्त्री
योपसर्जनत्वस्याभावान्न ह्रस्वापत्तिः। अन्यथा निरुक्तत्रास्त्रीयोपसर्जनत्वस्य वधूयणीशब्दे सत्त्वेन ह्रस्वो दुर्वारः
स्यादित्याहुः। स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणेऽपीति। अत एव समासग्रहणं नियमार्थत्वेन भाष्योक्तं संगच्छते अन्यथा परमगौरीति मा
स्यादावप्रत्यय इति पर्युदासेन समासग्रहणं विध्यर्थमेव स्यात्। अत एव राजपुत्रीमरमचारिमित्यादौ चशार्ङ्गरवादित्वा
द्वि भाषाख्यान परिप्रश्नयोरिति चस्त्रियां च शार्ङ्गरवादित्वादुङिति ङिन्निर्त्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं रपूपवक्रारा
रयोर्न। वाचनिक्येवेति। भाष्यवचनरूपेण पठितेत्यर्थः अत्र च तत्रापवृं यस्मात्प्रत्ययविधिरिति सूत्रे नेयङुवङिः स्यनुवर्त
मानं अस्त्रीत्येव। तथाहि यस्मात्प्रत्ययविधिरुदादीनि विभाति सूत्रे नेयङुवङिति सूत्रात् अस्त्रीति मण्डूकप्लुत्यानु

धान

वर्तते। शब्दाधिकारश्चाश्रीयते। तथा च प्रधानप्रत्ययरिति न्यायेन प्राधान्येन स्त्री तद्बोधकप्रत्ययानिरित्रप्रत्य
ये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादी सुप्तिङन्ते। तेनैषा परिभाषा सिद्धेति दिक्॥ ॥२६॥ ॥तरवन्तादे
शिति। तरबन्तत्तदाद्यादेरित्यर्थः तरबन्तं तमबन्तं च तरक्तमपोयस्मात्प्रकृति तदादि तदन्तमिति यावत्। संज्ञा
विधाविति। संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यताप्रयोजकत्वं प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयो

यदन्तत्वोपस्थापिततदादिविशेष्यकतदन्तत्वविधिप्रयो

जकत्वं न तदादिविशेष्यकतदन्तत्वविधिप्रयोजकत्वमित्यर्थः यथाप्रकृते घसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्य
ताप्रयोजकत्वं घप्रत्ययमात्रदन्तत्वोपस्थापिततदादिविशेष्यकतदन्तत्वविधिप्रयोजकत्वं नेति तरप्तमपोरेव घसं
ज्ञा। न च संज्ञाविधाविति निषेधप्रवृत्तिप्रयोज्यं घसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यताप्रयोजकत्वं
तरप्तमपाविति पदस्य अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थापिततदादीतिपदस्यैव साक्षादुद्देश्यताप्रयोजक
त्वं न तु तरप्तमपाविति पदस्य। तरप्तमपाविति पदनिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यताप्रयोज्या संज्ञावि
धाविति निषेधप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं। संज्ञाविधाविति निषेधप्रवृत्तिसंभावनाप्रयोज्याया सं
ज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यताप्रयोजकत्वं तत्प्रकारकसंभावनाया तत्र संभावनाविरोधी प्रत्यय
स्योपस्थापिततदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजकत्वं नेति परिभाषार्थकरणेनादोषात्। न चैवमपि तरप्त
मपाविति पदस्य हि तद्विशिष्टतरप्तमपोर्बोधकत्वेन प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वं तेन तस्येति इदम
वतरणमसंगतमिति वाच्यं। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति परिभाषया वृद्धिसंज्ञावद्धि त्वस्योपलक्षण
त्वात् त्वावच्छिन्नतत्त्वावच्छिन्नविषयताया: प्रत्ययमात्रवृत्तित्वेन तरप्त्वादिनिष्ठविषयतायां प्रत्य

वत्त्‌द्वित्वनिष्ठविषयतायां प्रत्ययमात्रवृत्तित्वस्य विरहेऽपेक्षत्वस्याभावात्। येनविधिरिति तदन्तप्रत्ययग्रहणपरिभा
षाया अपि लक्षणायाहकत्वेन गरसमर्पितपदस्यैव तरवंतत्वमवं तत्तदादिपरत्ना या मपिध संज्ञानि स्तैवि
धेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यतात्रयान्वकत्वस्याव्याहतत्वाच्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादीतिपदमु
परस्थाप्य तद्विशेष्यत्वत्तदंतविधिरेव सर्वत्रेति न युक्तं। अणोद्व्यचः यत्रिञोश्चेत्यादौ तदंतविधिद्वय
प्रसंगात्। एवं यत्र पंचम्यंतात्परः प्रत्ययो निमित्तं चेत्। तत्राप्रत्ययस्तत्रापि पंचम्यंतस्य षष्ठ्यंतस्यवा
२। तदंततदौ लक्षणेवेति न त्वत्रापि तदीतिपदमध्याहृत्य तद्विशेषणत्वात्तदंतविधिः। वनोरचेत्यादौ तत्तु
तरपदस्थस्येति ज्ञापकाद्वन्यदस्यैव वचनं तदाधेते लक्षणेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविषये च यत्त
त्परिभाषा लक्षितार्थविशेषतया त्वत्तदंतविधिर्येनविधिरिति परिभाषयानमवलीतिदिक्। अत्र साक्षा
दितिनिवेशेनार्थार्थवत्सूत्रे प्रत्ययत्वस्यत्र तदाविशेष्यत्वत्तदंतविधिः सिद्धः। अत एव त्वत्नाधितेति
सूत्रे अंतग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं अर्थवदित्यनुवर्तत्वत्नाधितांतं चार्थवदिति भाष्यं संगच्छते भाष्येऽ

र्थवदित्यनंतरं प्रातिपदिकमिति शेषो बोध्यः। वृत्तिचित्तु इयं परिभाषा न कर्तव्या तरप्तमपौ घ इत्यादौ परो तर
तमपौ इति न्यासेनैव तदंतविधिनिषेधसिद्धेः परत्वस्यावश्यं शेनिस्वसांक्षतयोपस्थितप्रातिपदिका
दित्वस्यान्वयेन प्रत्ययग्रहणं चापंचम्या इति निषेधप्रवचने स्वरूपपादत्वात्। न च तत्त्ववत्त्वनिष्ठस्य तत्तदं
तविधिस्यादिति वाच्यं। तत्पदे कोऽधिकरण इति कृत्प्रत्ययनिष्ठविषयतानयोजकत्वस्य सत्वेऽपि प्रत्ययत्व
स्यापि बोधकत्वेन प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयतानयोजकत्वस्याभावात्। तत्कृत्तु पदे प्रत्ययवृत्तिविषयतानयोज
कस्यत्वाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाऽप्रवृत्तेः। न च इदूदेद्द्विवचनमित्यत्र तदंतविध्या द्विवचनांततदेसं
ज्ञा स्यादिति वाच्यं। अत्रानुमितयोः अत्र सबंधोबस्त्रीयानीति परिभाषया ईदूदेदंतस्य द्विवचनेऽन्वयेन
तदंतविधावपि। ईदूदेदंतं यद्द्विवचनं तदंतं तदादि प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् इत्यर्थेऽपि कुमार्योरित्यत्र अगारं कुमा
र्यगारं वध्वगारमित्यादौ दोषाभावेन क्षत्यभावात्। न च पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत
त्या द्विवचनांते तदाधेयत्वे इति द्विवचनेन इदूदेदित्यस्यान्वयो न स्यादिति वाच्यं। गौरी राधा तन्धा घोष इत्यत्र तदीय

दं गभीरनदी गीरेत्यत्र क्षणिकं। गभीरपदं तात्पर्यग्राहकमिति वक्तुं। ङमो ह्रस्वादचीत्यादौ ङमूपदं ह्रस्वात्परवि
तोत्तरत्वविशिष्टो यो ङम् तदंतेऽत्र क्षणिकं ह्रस्वादिति तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं। द्विवचनपदं ईदूदेदंतं यद्द्वि
वचनं तदंतं तदादौ क्षणिकं। ईदूदेदिति तात्पर्यग्राहकं। इत्यदोषात्। नच कृदतिङ्। तिङ्शित्सार्वधातु
कं। आर्धधातुकं शेषः॥ तिङ्॥ तिङ्शित्सि। छंदस्युभयथा। नेदङ्ज्ञाः॥ आदयस्तङ्ज्ञाः इत्यादौ तदंत

तं

विधिस्त्यादिति वाच्यं। द्वितीया श्यायेधातोरित्यधिकारेण च प्रत्ययग्रहणं चापंचम्याः इति परिभाषयैव
तदंतविधेः सिद्धेः नच एकवचनं संबुद्धिः लः परस्मैपदं॥ तिङस्त्रीणि त्रीणि। तान्येकवचन। सुपः
विभक्तिश्च + तङानावात्मनेपदं + त्यादौ तदंतविधिः स्यादिति वाच्यं ह्रस्वस्य गुण इत्यादीनां अंगाधिकारपा
ठेन याद्दशसंज्ञापुरस्कारेण अंगाधिकारे प्रत्ययनिमित्तत्वं तत्संज्ञाशास्त्रे तदादिविशेष्यकतदंतविधिर्नेति
ज्ञापनेनादोषात्। अतएव। प्रथमचरमतया। विभाषाधिकारे तीयस्य ङित्सु पसंख्यानं। कृत्तद्धित। अर्थवदधा
तुरप्रत्ययः॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ कन्मेजंतः॥ क्त्वातोसुन्कसुनः॥ सामंत्रितं इत्यादौ तदंतविधिः सिद्धः॥
अन्यथा निरुक्तस्थलेषु तदंतविध्युपस्थितये महत्प्रयत्नः कर्तव्यः स्यादिति गौरवं स्यात्। यत्तु पः प्रत्यय

परिभाषेन्दुशेखरटी॥

इत्यादौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतविधिः स्यात्। इति तन्न प्रत्ययपदस्य प्रत्ययबोधकत्वेऽपि प्रत्ययबोधक
त्वाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेरित्याहुः॥ २४॥ ननु तत्त्वाभावादिति। तदंततदादिविधित्वाभावा
दित्यर्थः एतेन नकुलस्थितशब्दस्यापि तत्प्रत्ययनिष्ठचरमावयवतानिरूपकत्वादिदमवतरणमसंगतमि
त्यपास्तं। नकुलस्थितशब्दे तत्प्रत्ययनिष्ठचरमावयवतानिरूपकत्वस्य सत्वेऽपि तत्प्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरू
पितोद्देश्यताश्रयनिष्ठावयवतानिरूपकत्वस्याभावात्। एकग्रहण इति। एकग्रहणेनाधिकारसूत्रस्थपदस्या
पि ग्रहणं यथा स्यात्तथा कर्तव्यमित्यर्थः। अधिकारसूत्रस्थपदत्वेकदंतत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नतदा

मा

दित्वं तैरपीयमिति यावत्। अपि नाकस्यापि ग्रहं न चैवं संकुचितघटकत्वं कुंचितशब्दस्यापि तुणंतत
दादित्वेन कदाचित्तस्मादपि अणितुणइत्यणापत्तिरिति वाच्यं। अनया परिभाषया संकुचितस्यापि इत्यु
णंततदादित्वेन वृक्षप्रचलनन्यायेन[1] विशिष्टादेवाणित्यापत्त्यभावात्। तावन्मात्रेणेकार्थीभावाभावाच्च।
अतएव राजपुरुषः स्तनाडायन इत्यादि न संभवति। स्वरबोधमुधारण्येदिवसेषु अत्यंततनत्यस्ताः

१ वृक्षप्रचलनन्यायेन

किं तात्पर्यग्राहकत्वे सति साधुत्वज्ञानमत्र मिति स्वोच्चारणगति तच्चारी संसर्गजन्यत्वस्य निरूपकत्वं ज्ञानि
त्य सांकाङ्क्षत्वेन क्रियाविशेष

इत्यप्याह। कर्मणि ग्रहणं नेउत्तरपदइति। अतिव्याप्तिवारणार्थमिति। अभावे इति शेषः। क्वचिदभावेतिव्या
प्तिवारणायेत्यपि पाठः। ग्रहणं तत्त्वाभावादेवेति। इह पसर्गत्वे ग्रहणं तदादित्वाभावादेवेत्यर्थः। तदभावेरिति। ग
तिर्गतावित्यस्य अप्राप्तिरित्यर्थः। गत्याक्षिप्तेति। उपसर्गवत् गतित्वस्यापि जन्यबोधविषयीभूतक्रिया
विशेषविषयकबोधस्य धातुत एव जायमानत्वेन गतित्वस्य धातुसंनिधानुपपन्नं गत्या धातोराक्षेप इति भावः। तेन
एतच्च सर्वं गत्युपसर्गसंज्ञायां त्रियोगाग्रस्थेव नत्वधमिति दिक्। स्वरार्थमिति। अभ्युद्धृतमित्यत्र समा
सस्येन्तोदात्तत्वं बाधित्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्तौ तं बाधित्वा गतिकारकोपपदा
त् कृदिति कृदुत्तरप्रकृतिस्वरप्राप्तौ तं बाधित्वा। थ। अथ। घञ्। अच्। अप्। इत्र। क। इत्येतदन्तानामुत्त
रपदानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्त उदात्तस्यादित्यर्थकं थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तत्वेन
तेन बाधनार्थं गतिरनन्तर इत्यत्रानन्तरग्रहणमावश्यकमिति भावः। उदउदात्तत्वसिद्धेरिति। न च विशेष्यां
तरसत्त्वे तदादित्वधर्ममात्रस्यैवोपस्थित्या गतिकारकोपपदात् सर्वं कृत् स्यादिति तदादि सविशिष्टं कृ

दन्तं उत्तरपदं प्रकृत्येति गतिकारकोपपदानामित्यर्थेनाभ्युद्धृतमित्यादौ उद्धृतस्य कृदन्तं तदादित्वाभावात् कथं उद
स्वरसिद्धिरिति वाच्यं। अनुत्तरपदस्थस्येति ज्ञापकेन क्वचिद्विशेष्यांतरसत्त्वेपि तदादित्वधर्म्युपस्थित्या कृ
दन्तं यत्तदादि तदन्तं यदुत्तरपदं तत्प्रकृत्येत्यर्थेन उदउदात्तत्वसिद्धेः। अथवा गतिरनन्तर इत्यत्र गतिरित्येतत्प
ठ्यते। च। पुनर्विध्यर्थः। इदं चापूर्वपदत्वेपि स्वरार्थमिति। उदउदात्तत्वसिद्धेश्च अनन्तरग्रहणवैयर्थ्या
र्थं व्यवधाननिवृत्त्यर्थमित्यर्थमिति। उपसर्गकर्तृककर्मत्वस्य यावधिकव्यवधानवदनभिनिवृत्त्यर्थमित्य
र्थः। तदसमभिव्याहृतस्येति। चेत्यमिदं न खनिर्भिन्न इत्यादौ समासोत्पन्ने। कृदन्तेनेति। कृदन्तनदा अ
दिनेत्यर्थः। इनुणन्त वादिति। इनुणन्तनदादिचादित्यर्थः तलोपणीति। एतद्दोषाभारं पूर्वमेवावोचाम।
पाक्षिकदोष इति। संकुचितमिति केवलकुटित्यित्युभयोरपि इनुणन्तनदादित्वाभावादिति भावः। केवलस्या
पीति। केवहृत इत्यस्यापीत्यर्थः। क्तान्तत्वेनेति। क्तान्तनदादित्वेनेत्यर्थः। कृद्विशेषग्रहणमिति। यथा द्वि
तीयाश्रितेत्यादौ श्रितादीनां गतिकारकपूर्वपदानां ग्रहणं। सामान्यग्रहण इति। कृत्करणे कृता बहुलमि

त्यादौ हलसदेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं। हलमात्रग्रहण इति। अनरव। जिच्चित्यादिर्नित्यमित्यत्र त्वंगसंयो
स्य इत्यादौ उपसर्गसंबंध्यकारेणैनेति दिक्। २८। ननु जरया इत्यादौ जराशब्दांतंत्यदंगं इष्टके पीकमालानामि
य र त्यादौ। ईकष्यंतत्पूर्वपदं सज्ञपोरित्यत्र सज्ज्वशब्दांतं यसदमित्याधर्थश्च कथमित्यत आह। पदांगाधिकार
इति। तदंतग्रहणमिति। विशेषणांतस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः तस्येति तु व्यपदेशिवद्भावलभ्यार्थबोधपंक्तिस्य
शार्थमेव। विशेष्यमिति। विशेष्यमेवेत्यर्थः असतिप्रमाणांतरे। पदाधिकारे। उत्तरपदाधिकारेच पदमंग
पूर्वपदं च विशेष्यमेवेति यावत्। प्रमाणांतरसत्वे तु क्वचिद्विशेषणत्वमप्येतेषां। यथा जस श्री। सर्वनाम्नस्मै।
उ॰ सिङस्योस्मात्स्मिनौ। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। आमि सर्वनाम्नः सुट्। पद्दस्य पदाज्ञानीत्यादौ। मासपूर्वाः
मासपूर्वाय। मासपूर्वाणां। दध्यपादो हन इत्यादौ च गिस्मायाधापत्तिवारणाय पदादेशवारणायच अंगं विशेष
णं। सर्वनाम विशेष्यं। पाद्दस्येति च विशेष्यमिति। अंगभिन्नं यदतंनं सर्वनाम पूर्वपदभिन्नं यमादपदमिस्या
दिक्रमेणार्थः। नरुक्तार्थे वर्णाश्रमेतराणां दध्यपादोपहत इति च भाष्यप्रयोगस्य सत्वात्। एतेन येनविधिरित्यत्र

तानिरूपितत्वविषयित्वसंबंधावच्छिन्नमापकत्वात्तस्य सत्वेपि स्वनिरूपितविषयित्वसंबंधावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितवि
षयित्वसंबंधावच्छिन्नव्याप्यता

नैव तदंतविधेः सिद्धत्वेन इयं व्यर्था। अन्यथा उ तस्मिन्निति परिभाषा लभ्यार्थमादाय व्यवहितपूर्वस्य का
र्याणि भवंतीत्यादि परिभाषांतराणि भवेयुरित्यनवस्थाः स्यादित्यपास्तं। न गदंतग्रहणमिति। तेन दध्य
पादोपहत इत्यत्र पादस्य पदाज्ञानीति पदादेशो न। २३। अदंत गतिपक्षाभावादिति। वक्ष्यमाणलक्ष्यणा
अंतत्वलक्षण घटकत्वशरीरांतः पातिस्वनिष्ठविषयत्वसंबंधावच्छिन्नव्याप्यत्वाभावस्य अभावेन स्व
स्मिन् स्वघटकत्वस्याभावेन स्वस्मिन् स्वांतत्वस्याभावादिति भावः। व्यपदेशिवदेकस्मिन्। अत्रेदं तत्वं
स्वघटकाव्यवहित पूर्वत्वं स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वाभाववत्व स्वघटकत्व एतत्त्रितयसंबंधेन स्ववि
शिष्टत्वं आदित्वं। स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्व स्वघटकाव्यवहितपूर्वत्वाभाववत्व स्वघटकत्व एतत्त्रितय
संबंधेन। यत्किंचित्समुदायविशिष्टत्वमंतत्वमिति सत्रकृदभिमतं। अत एवाभोधंतवदेकस्मिन्निति
सत्रयामास। तथाच स्वस्मिन् स्वघटकत्वं वर्ततएव। वृक्षत्वं स्वस्मिन् स्वादित्वं स्वांतत्वं नास्ति अत एव धु
गि। इयियायेत्यादौ अभ्यासभावद्विर्वचन संपन्नायउपायांतरं भगवता नाकमिति बोध्यं। अपूर्वात्तुत्तरत्व

क्षणत्वादाद्यंतयोरित्यस्मिन्निवदन्ताद्विकारस्तु स्वघटकत्व स्वघटकव्याप्यवर्णेनानन्तराभाववत्त्व एतदुभ
यसंबंधेन। स्वविशिष्टत्वं आदित्वं। एवं स्वघटकत्व स्वघटकपूर्वत्वाभाववत्त्व एतदुभयसंबंधेन स्वविशि
ष्टत्वमंत्यत्वमित्यभिप्रेत्याह। अत एव। आ ध्मामित्यादौ आद्यंतवदेकस्मिन्निति सूत्राभावेप्यदंतत्वनिबं
धनो दीर्घः सिध्यति। एकस्मिन्नपि स्वघटितत्व स्वघटकत्वयोः सत्त्वादिति बोध्यं। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वा
दाद्यंतयोरित्यस्मिन्निति वार्तिकं। आद्यंतयोरित्यस्य आदित्वांतत्वलक्षणयोरित्यर्थः। अपूर्वानुत्तरलक्षण
त्वादित्यस्य। स्वघटकत्वावधिपूर्वत्व। स्वघटकावधिकोत्तरत्वैतद्घटितानिरूढलक्षणक्षणत्वादित्यर्थः। स्व
स्मिन् अतिदेशमंतरा स्वघटकत्वस्य स्वघटितत्वस्य च मुख्यस्याभावात्। धृगित्यादि लक्षणसिध्योरा
द्यंतवदेकस्मिन्निति सूत्रस्यावश्यकत्वादतिदेशं विना स्वस्मिन् स्वघटकत्व स्वघटितत्वयोरभावादेव स्व
स्मिन् स्वादित्वादिकं नायातीत्यपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादिति वार्तिकं च अस्याचक्षाणो भाष्यकारस्तु। स्वघ
टकत्व स्वघटकवर्णध्वंसानधिकरणक्षणवत्त्वमुत्पत्तिकत्व एतदुभयसंबंधेन स्वविशिष्टत्वमादित्वं। एवं

स्वघटकत्व स्वघटकवर्णप्रागभावानधिकरणक्षणवत्त्वमुत्पत्तिकत्व एतदुभयसंबंधेन स्वविशिष्टत्वमंतत्वं। अत्र
घटकत्वं च स्वनिष्ठविषयतासंबंधावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नव्यापकतावत्त्वं। स्वनिष्ठ
विषयितासंबंधावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितविषयितासंबंधावच्छिन्नव्याप्यतावत्त्वं। स्वनिष्ठविषयतासंबंधावच्छि
न्नव्याप्यतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नव्यापकताभाववत्त्व
एतदुभयसंबंधेन तथा च स्वस्मिन् स्वघटकत्वं स्वघटितत्वं नेति व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यारब्धव्यमित्यभिप्रेत्य
परिभाषार्थस्तु। एकस्मिन्नेकसंबंधिविशिष्टे व्यपदेशमुख्यव्यवहारवान् संबंधद्वयसत्त्वात्। तेन तुल्यं वर्तनस्य
र्थः। निरुक्तघटकत्व घटितत्व घटकत्वएकसंबंधविशिष्टेपि संबंधद्वयविशिष्टवत्तार्यकत्वमिति यावत् तथा
स च घटकत्व घटितत्वशरीरांतःपातिकसंबंधत्वेपि संबंधद्वयविशिष्टवत्त्वार्थं भवतीति लाभेन अनया परि
भाषया स्वस्मिन् स्वघटकत्व स्वघटितत्वमेव चातिदिश्यते नान्यो धर्म इति दिक्। निमित्तसद्भावादिति।
यादृशव्यवहारं प्रतियन्निमित्तं तस्य सत्त्वादित्यर्थः। व्यपदेशोऽस्य भावादिति। यादृशव्यवहारं प्रति य
न्निमित्तं तस्याभावादित्यर्थः। अदंतत्वादिति। स्वस्मिन् स्वघटितत्व स्वघटकत्वस्य चाभावे स्थितेऽपि त

एतदुभयसंबंधेन स्वविशिष्टत्वमेवं घटितत्वमपि

तयोरनिर्देशादित्यर्थः॥ एकस्मिन्नुरस्पृष्टेरिति। मुख्यधर्मवदघटितत्वे सति। मुख्यधर्मवघटकत्वे सति मुख्य
धर्मवदसमभिव्याहृतत्वमहायत्वं। अत्र प्रथमसत्वं तदानेन च समासन्नयनेन प्रातिपदिकत्वस्य दर्शितं तत्र
धातुत्वस्य च नातिदेशः तृतीयदलेन च। अकारे समासन्नयननिरूपित आदित्वस्य च इकारे दर्शितं निरूपि
तत्वस्य च नातिदेशः वस्तुतस्तु चिंत्यमिदं समासन्नयनेन प्रातिपदिकत्वस्य दर्शितत्वात् अविवर्णत्वधातु
त्वस्य च अतिदेशस्य दुर्वारत्वात्। णिजो च त्वारस्यच इति भाष्यासंगतेश्च। अस्मिन्मते च स्वस्मिन् स्वघटि
तत्वं च नायातीति न भाष्यासंगतिः न चैतत्परिभाषया पदत्वातिपाधधर्मस्यैवातिदेशो भवतीति न तत्र
प्रातिपदिकत्वादेरतिदेश इति वाच्यं एवमपि रामशब्दादौ न राशब्दं चानादेरतिदेशापत्तेः॥ न च यत्र वि
शेषणीभूतो धर्म अतिदेशाभिमतं तत्र सिद्धत्वाद्युक्ति न धर्मस्यैवातिदेश इति न दोष इति वाच्यं एवमपि जर
शब्दाद्याचारक्विबंतात् र रिङ्क्षिपि नपुंसकत्वे हस्वे स्थानिवद्भावमंतरा जरशब्दत्वस्य स्वतःसिद्धस्याभावे
न तस्माज्जसि जरासीत्यादौ जरादेशापत्तेः दधीत्यत्रापि त्वस्य सिद्धत्वेन तद्घटितत्वस्य व्यवहितपूर्वत्वस्याति
देशेन यणापत्तेश्च। न च व्यपवर्गधर्मस्यानेनातिदेशो न संभवतीति न दोष इति वाच्यं। एवमपि रामेणेत्यादौ
रामेत्यत्र पूर्वत्वस्य सिद्धत्वेन पूर्वपदत्वस्य अनेनातिदेशो प्रातिपदिकान्तस्येति णत्वविकल्पस्य। स्त्रोक्त

नदोषः परमकवयतीत्यादौ अंतरंगपरिभाषयावारणकृतमेव। एवं च अचिर्विंजेघ्रीयते देध्मीयतेइ
तिभाष्यमपि सुयोजमेव अकारस्य द्वित्वनिमित्तत्वापर्यास्यधिकरणप्रत्ययघटकत्वाभावेनाचीति
पदसत्वे दोषाभावात् तदसत्वे च दोषात्। गाङ्कुटादीत्यत्र द्वित्वकारको निर्देश इति लिङ्गवस्थायामे
वगाङादेश इत्यादौ न दोषः॥ एवं चेयं परिभाषा निर्मूला निष्फला च भाष्ये अदृष्टा चेत्याहुः॥ ७॥ ॥ दा
धेर्नस्यादिति। दापि दारूपत्वाभावेपि तद्घटकदाशब्दे दारूपानपायाद्घुसंज्ञाभवत्येव दारूपाभावेन घुसं
ज्ञा न स्यादिति वाच्यं एतावसर्थकं यदागमपरिभाषायाऽभावेन दाशब्देऽर्थवत्वं नास्तीति वक्तुमशक्यत्वा
दिति चेन्नैवं अर्थवत्वस्य लौकिकान्वयव्यतिरेकसाध्यत्वेन यदागमपरिभाषानपेक्षणात् अत एव
भावकर्मवाचिनि परत इत्युच्यमाने सीयुडविशेषितत्वे इति स्यसिच् सीयुट्सूत्रस्थं भाष्यं अपदां तार
तिर्विं [illegible] नचार्थवद्ग्रहणान्न दोषः एवं तर्हि भिंधुरित्यादौ पररूपं न स्यादिति। उस्यपदांता
दिति सूत्रस्थभाष्यं च संगच्छते पररूपं त्वयुरित्यादौ चरितार्थमिति तदाशयः॥ अन्यथा भिंधुरित्या

दीव घुसोर्थवत्वादिदं भाष्ये मसंगतं स्यात् आगम समभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वस्वीकारणभ्र्यादि
त्यादौ हल्ङ्यादिलोपः रामाणामित्यादावक्लोपश्च न भवतः न चैगमादाग्रहणेष्वविशेषइतिपरिभाषया लक्ष
णप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबंधकपरिभाषाअर्थवद्ग्रहणपरिभाषाणामप्रवृत्तिबोधनेनार्थवत्त्वाभावेपिघु
विषयं संज्ञाभवत्येवेतिवाच्यं उपसर्गत्वस्यभोधविषयीभूतक्रियाविशेषयत्नतात्पर्यग्राहकत्वे सति प्राधान्यतमस्व
रूपत्वेन प्रवृत्तेघुजन्यबोधाभावेन घुनिरूपितोपसर्गत्वाभावेनणत्वाप्रवृत्तेः एतेनयथोद्देशपक्षपूर्वेना
नाघुसंज्ञारदानीमपिवर्तत इतिरदमवतरणमसंगमेवेत्यपास्तं न चपरत्वं धातुरूपसर्गेणयुज्यत इतिवत्
त्वेप्रणिदारइतिदत्तायांघुसंज्ञार्थवत्तयोः सत्वात्नण्णत्वं भवत्येवेतिपुनरिदमवतरणमसंगतमितिवा
च्यं णत्वस्यासिद्धत्वेनणिजुवर्णानयोस्तयोः घुनिरूपितोपसर्गत्वाभावेनणत्वाप्रवृत्तेः एतत्सूत्रकृत्मे
वपठ्यतेऽसिद्धशास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबंधकीभूतसापादिकशास्त्रप्रवृत्तिसंभावनायांपूर्वत्रेपादिकंन
प्रवर्ततइति नचैवमपिघुकः बहिर्भूतणिजनिमित्तकत्वेनासिद्धत्वान्तहिरूपनत्वभ्रमप्रयुक्तप्रवृत्तिः

रुक्तिं नगोचरयतीतिन्यायेनदाप्येवदाबुधाघुसंज्ञायांतन्निरूपितोपसर्गत्वसत्वेणत्वंभवत्येवेत्यवत
रणमसंगतमितिवाच्यं संज्ञासञ्ज्ञास्त्राणांविधिनिमित्तनिमित्तत्वेनतेनर्ददेशेणत्वस्यपदत्रयनि
मित्तकत्वेनघुसंज्ञायापिपदत्रयनिमित्तकत्वेनतस्यास्ववहिरंगत्वात्अतएवयःसः इत्यादिलक्ष्या
णिसिध्यंति अन्यथांतरंगायांगुणसंज्ञायांकर्तव्यायांस्यदाधत्वस्यबहिर्भूतविभक्तिनिमित्तकत्वे
नबहिरंगत्वेनासिद्धत्वादतोगुणइतिपररूपाप्राप्त्यातदसिद्धिस्स्पष्टैव नदंगीकारेचातोगुणइतिप
ररूपेऽन्तानंतर्यसत्वेनत्वानंतर्यइतिनिषेधात्रदोषः अतएवसोस्यादिरितिनस्मेहितमित्यादि
निर्देशाः संगच्छतइतिदिक् यदागमाइति यस्यआगमाः यदागमाः अवयवत्वावच्छिन्नविधेयता
श्रयत्वमागमत्वं निरूपितत्वं उद्देश्यत्वंवाषष्ठ्यर्थः आधेनिरूपितत्वसंबंधेनविधेयतायामन्वयःअं
त्येऽवयवतेऽन्वयः तथाचयदागमारत्तस्यपष्ठ्योद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयाः
यन्निरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयाइतिवार्थः इदमुत्तरवाक्येहेतुः तद्गुणीभूताइतिआरो

पितत्वं चेत्यर्थः तथाच तन्निरूपितारोपितावयवत्ववत्त्वं तदित्यर्थः। इदमपि उत्तरवाक्ये हेतुतद्ग्रहणे नेवार्थ्यं तदिति।। आगमिग्रहणेन आगमविशिष्टार्थं तदित्यर्थः आगमनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रय पर्याप्तिधर्मा आगमविशिष्टेति निर्दिष्टं तदिति यावत् आगमवैशिष्ट्यं च स्वघटितत्व स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्व स्वविशिष्टघटितत्वैतत्त्रितयसंबंधेन वैशिष्ट्यं च स्वाघटकत्व स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयाघटकत्वैतदुभयसंबंधेन। प्रथमसंबंधोपादानेनागमसभिव्यवहारकृत्स्यग्रहणं।। द्वितीयसंबंधोपादानेन केवलागमस्य न ग्रहणं तृतीयसंबंधोपादानेन अधिकस्य न ग्रहणं। द्वितीयवैशिष्ट्यघटकसंबंधयोरन्यतरानुपादाने आगमविशिष्टस्याग्रहणापत्तिरिति दिक्। यमुद्दिश्यागमो विहितइति चिंत्यमिदं अवयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयस्यागमपदार्थत्वेन विधेयताश्रयस्य विहितपदार्थत्वेन चानयोर्धर्मावच्छिन्नावच्छिन्नस्य तयोर्धर्मावच्छिन्नेऽभेदान्वयबोधस्याव्युत्

पन्नतयानादृत्तप्रयोगस्य दुरुपपादत्वात् घटोनीलघट इति वत् विधेयांशेऽभावकत्वगाहिशाब्दबोधोदये न कथंचिनादृत्तप्रयोगापादाने पि विहितपदवैयर्थ्याच्च तद्ग्रहत्वेपेति ननु तद्ग्रहणं श्रोत्रमित्यत आह तद्बोधकत्वेनेति उपपादितमेतत् दारिमस्येति। अवयवावयविनोः समुदायोवयवोभवतीतिन्यायेन रेफस्य विशिष्टावयवत्वाधदवयवान्तद्ग्रहणेन ग्रहणं तत्सूत्रमाने दारिमस्य घुसंज्ञास्यादिति साना भूदित्येतदर्थं यमुद्दिश्येति वक्तव्यमित्यर्थः न चावयवावयविनोन्नायोऽस्मिन् शास्त्रे न स्वीक्रियते यमुद्दिश्येत्यपि नोच्यते तथा च प्रनिदारयतीत्यादौ नदोषइति शेरतेरत्पादेरुट्रिगुणार्थमावश्यकत्वात् न चात्मनेपदेष्विनंतः। त्यदादेशेत्तः प्रागेव प्रतिपदं विधित्वात्सर्वगुणपश्चाददादेशे लक्ष्यसिद्धान्यायस्य नोपयोग इति वाच्यं आपन्नादि ष्पदेशावद्वचनं स्वरसिध्यर्थमितिवार्तिकेनोपदेशवत्त्वे एवादेशप्रवृत्त्या रुट्गुणयोः शास्त्रयोः परत्वनित्यत्वाच्च रुट्रिगुणार्थं न्यायस्यावश्यकत्वात् एवं स्वच्छादयतीत्यादौ ह्रस्वस्य तुग्विशिष्टस्य ग्रहणं भवतीति पदत्वेतिज्ञितिउदरस्य प्रवृत्यर्थं न्यायस्यावश्यकत्वाच्च न चतस्मिन्निति प

रिभाषयोपस्थिता व्यवहितपूर्वस्येत्यनेनोद्दिष्टोपीकस्य तदन्तविधौ तस्यांगस्यैव तुगिति न दोष इति वाच्यं । देवदत्त
शिवच्छादयतीत्यादौ वक्ष्यमाणन्यायेन देवदत्तशिवेत्यस्य तुकि तुग्व्यवधानेन पदान्तत्वाभावात् स्वरता
पत्तेः ॥ ननु शेरत इत्यादौ विवक्षति दारयतीत्यादावप्यस्यावयवावयविन्यायेन नागमविशिष्टस्य समुदायग्र
हणेन ग्रहणात् घुसंज्ञा दुर्वारैवेति चेन्नैतत् केचित् अवयवावयवविधानादागवयवस्य यत्समुदायघटक
त्वं तादृशसमुदायग्रहणेन ग्रहणात् घुसंज्ञा दुर्वारैवेति) नावयवावयवविशिष्टस्य ग्रहणं भवति तथा च शे
रत इत्यादौ भवयवावयवस्य रूपविधानादागवयवस्याच्छब्दस्यानेशब्दघटकत्वमित्यनेन शब्देग्रहणेन रुड्वि
शिष्टस्य ग्रहणं भवति अतिदारयतीत्यादौ तु रप्राप्तरङ्गितत्वात्स्थाने प्रसंगावस्थायामेव रपुक् इरस्त्रस्याणो
विधानादवयवावयवरेफपुग्विधानादागवयवस्याकारस्य तदघटकत्वमिति दाशब्दत्वाद्ग्रहणे न दारित
स्य न ग्रहणमित्याहुः ॥ परे त्ववयवावयविन्यायस्यात्र ज्ञापकत्वेनानोपयोगः यदागमा इत्यत्रोद्देश्यतापुरस्सरं

स्यादिपरत्वे परं तु आगमविधानादागमविशिष्टस्यागमनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयस्य न समुदाय
घटकत्वं तादृशसमुदाय एवोद्देश्यता पर्याप्त्या स्वीक्रियते तथा च शेरत इत्यादौ रुड्विधानात् प्राक् रुड्विधेय
तानिरूपितोद्देश्यताश्रयाच्छब्दस्यानेशब्दस्य घटकत्वमिति पर्याप्त्यानन्तोद्देश्यतायाः सत्त्वेन यदागमन्यायेनैव
विशिष्टे सार्वधातुकत्वस्याभावात् दारयतीत्यादौ रेफपुग्विधानात् प्राक् रेफपुङ्निष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयाकारस्य नत
घटकत्वमिति तत्र पर्याप्तोद्देश्यतायाः अभावेन यदागमन्यायेन न दारित्यस्य घुत्वं अत्र च मत्कृतसत्रे स्थं
भाष्यमेव मानमित्याहुः ॥ तदेतद्व्यर्थं स्पष्टमेवेति । न च आभानरीतिस्थिते आनेमुक् इति मुग्विधानं व्या
नोङ्डितः इत्यादेशबाधनार्थं चरितार्थमिति वाच्यं । आनोङ्डितः इत्यत्र नान इति वा नानेति व्या
न्यासेनेयादेशबाधे सिद्धे मुग्विधानवैयर्थ्यात् । न चैवमपि पचमानरीतिस्थिते कण्ठोष्ठस्थानिकस्य कं
ठोष्ठस्थानिकदीर्घविधानार्थं मुग्विधानं चरितार्थमिति वाच्यं । यदागमन्यायेनाकारस्य तन्निर्कंठमात्रस्था
निकत्वस्य मकारविशिष्टे इति देशानादेशात् अन्ये तु पादयत्रिकृतसुक्विधानव्यर्थमत्रिकमु

ग्विधानमेतदनित्यत्वे ज्ञापकं न च पादमान्तेऽपि वर्णसत्त्वे प्रमाणं। नास्तीति वाच्यं व्योर्लघुप्रयत्नतरः शा
कटायनस्येति सूत्रस्यार्धविसर्गसदृशत्वविधिपरतामुपादाय पादमान्तेऽपि विसर्गविधिभाव इति शब्दर
त्नग्रंथस्य पादमान्तेऽपि वर्णविधायकत्वात्स्यायनसूत्रस्य च प्रमाणत्वादित्याहुः। वस्तुतस्तु युटः सिद्धत्व
वचनमेतस्यानित्यत्वे ज्ञापकं। अन्यथा द्विर्दीयेत्यादावनयोजादित्वमादाय यणित्त्वं हेत्यर्थं व्यर्थं स्यादेव।
ननु शास्त्रसहस्रेणापि वस्तुनोऽन्यथाभावं कर्तुं न शक्यत इति कथं शास्त्रेण तदवयवत्वं बोध्यत इत्याह आ।
नस्य चेत्स्येति अप्रवृत्तिरिति वाच्यं ननु वर्णग्रहणे रत्नस्यागमनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रय
पर्याप्तवर्णव्याप्यधर्मघटितो धर्मो नायातीत्यर्थो वा आगमविशिष्टवर्णमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकपदस्य
निपाद्यतावच्छेदकधर्मो नायातीत्यर्थो वा आगमनिष्ठपर्याप्तव्याप्यो धर्मो नायातीत्यर्थो वा नत्वक्रमेण भाष्य
विरोधानाद् पचमान इत्यादिना धकारस्येति उपदिश्यमानादेतस्येत्यर्थः अत एव रीश्वमाभन इत्यादौ स्वरः
सिध्यति अदुपदेशाभाव इति अदन्तोपदिश्यमानावयवक इत्यर्थः अत्र शब्दोऽत्रावयववाची अनुदात्तेति तासि

अनुदात्तेत्त्वं ङित्त्वं अदन्तोपदिश्यमानेभ्यः परीभूतं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्। इङ् अध्ययने कुङ् अ
पनयने इमौ वर्जयित्वेत्येतदर्थकत्वात्स्यनुदात्तेत्त्वङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोरिति शास्त्रेणे
त्यर्थः। उ॰ मुट सूत्रस्थभाष्यासंगतेरिति। पदान्तस्य वर्णमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकपदप्रतिपाद्यता
वच्छेदकत्वादिति भावः। आगमानां आगमिधर्मवैशिष्ट्यबोधनं तु चिंत्यमेव रामाणामित्यादौ सर्वेषामि
त्यादौ चाप्रवृत्तिपदान्तस्य चागमे आनयनेन तयोरनापत्तेः हे सायंतनेत्यादौ तुट् अन्यदवृत्तिपदां
तस्यानयनेन त्वापत्तेश्च ननु पदान्तभक्तस्य ग्रहणेन यदीष्यत इति भाष्यालापनं कथमिति चेत्पदान्ते
स्येति सूत्रस्य नत्वपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकपदान्तत्वाश्रयस्य नत्वं
भवतीत्यर्थ इति कुर्वन्नास्ते इत्यास्ते इत्यादौ नकारद्वये पदान्तस्यानयनेन तदाश्रयस्य पूर्वणकारस्यापि
णत्वनिषेध इति केचित्। परेतु पदान्तशोभानकारः तदवयवस्य णत्वं न भवतीति पदान्तस्येति सूत्रसा

थइति भाष्यं स्वयोजमित्याहुः लक्ष्यदोषमप्याह यद्वं चेत्ति नियमो न स्यादिति। मार्ष्टिवृद्धेस्त्यादावितिभावः।
परे तु आगमवृत्तिपर्याप्तत्वव्याप्यधर्मघटितधर्मेणायातीति मुग्विधानेन ज्ञाप्यते न चाडुपदेशभङ्गस्त्वङ्गृह
णेनेति भाष्यविरोधः गुणत्ववृद्धित्वयोर्व्यपदेशिवद्भावेन॥ अन्तत्वस्य पर्याप्तत्वव्याप्यत्वाघटितत्वा   दं
दिति वाच्यं अधो गित्यत्रेदानीं दादित्वाभावेप्युपदिश्यमानदादित्वं वक्तुं मद्रते पितृपदिश्यमानादन्तत्वस्य
मराब्देऽक्षतेः। अर्थाद्दादित्ववदन्तत्वाचस्यस्यत्वमुपलक्षणमिति उपदेशादिति बाधयति न च गुणो भवति
वृद्धिर्भवतीति भाष्यविरोधः गुणत्ववृद्धित्वयोर्व्यपदेशिवद्भावेन वर्णव्याप्यधर्मघटितत्वादिति वाच्यं॥
गुणवृद्धिसंज्ञयोरेफस्य सिरस्थः सन्निभितिर्वर्तत इति भाष्यज्ञापनेनादोषात् न चैवमपि गुणवृद्धी अरा
रावेति नियमानुपपत्तिरिति वाच्यं रेफविशिष्टगुणत्ववृद्धित्वयोरभावेप्यकाराकारयोरेफावयवक
स्य सत्वेन रेफावयवकस्यैरेफावयवकृ इति नियमोपपत्तेः। अथवा आनन्तर्यमेव तयोरानन्तर्यं प्रतियो

गिभन्नमानन्तर्यं चादेशविशिष्टत्वे सति स्थानिविशिष्टत्वं वैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्वस्वेतर्यादेशवृत्तित्व
दल्भिन्नदलीयवृत्तित्वैतत्त्रितयसंबंधेन स्वं स्थानिवैशिष्ट्यमपि स्ववृत्तित्व स्वेतर्यावस्थान्यवृत्तित्व
स्वदल्भिन्नदलीयवृत्तित्वैतत्त्रितयसंबंधेन तथा च वृन्नोत्याद्दौ आनन्तर्याभावे स्थान्यादेशयोर्निरुक्तवैशि
ष्ट्यसत्वान्न दोषः। न चाचो ञ्णितीत्यादौ ऋकारस्यारुइति नियमानुपपत्तिः कंठमात्रस्थानजन्यत्वेऽकारा
कारयोः स्थान्यादेशयोर्वैशिष्ट्यस्य सत्वेनानन्तर्याभावादिति वाच्यं अत उपधाया इत्यतो ऽत इत्यपकृष्य मा
ठरपरिवेषणन्यायेनाकारांशे रित्यस्यैवाचो वाक्यभेदेन वृद्धिविधानेनादोषात् न च तद्धर्मितावच्छे
भ प्रतियोगिताकभेदमादाय सर्वत्रैव स्वेतरादेशावृत्तित्वस्य स्वेतरस्थानिवृत्तित्वस्य च सत्वादिद
मसंभवग्रस्तमिति वाच्यं यत्किंचिदादेशतावच्छेदकरूपविशिष्टत्वे सति यत्किंचित्स्थानितावच्छेदकरू
पविशिष्टत्वमानन्तर्यमिति परिष्कारेणादोषात् सत्यन्तवैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नवृत्तित्व स्वावच्छिन्नेत

गादेशोऽवृत्तित्वस्वावच्छिन्नघटितदलभिन्नदलीयवृत्तित्वैतत्त्रितयसंबंधेन एवं स्थानितावच्छेद
करूपवैशिष्ट्यमपि स्वावच्छिन्नवृत्तित्व स्वावच्छिन्नेतरयावत्स्थान्यवृत्तित्व स्वावच्छिन्नघटितद
लेतरदलीयवृत्तित्वैतत्त्रितयसंबंधेन स्थान्येतरत्वमप्यत्रोत्तर्यं तु निरुक्तत्रितयसंबंधेनादेशा
तावच्छेदकरूपवैशिष्ट्यमेव बोध्यं। अत्र चेदं भाष्यमानं अयं पक्षो रेफस्यानागमत्वपक्षे नच
मतार्ऽर्‌इत्यादौ अनुस्वारागमविशिष्टवर्णत्वस्यान्तेदेशोऽभोभगोरितियत्वापत्तिः अत्र स्वव्यपदेश
वद्भावेन वर्णव्याप्यधर्मघटितत्वादिति वाच्यं। अयोगवाहा विशेया आश्रयस्थानभागिन इति शिक्षया विह
तत्त्वभणं चेति वचनेनाकारानुस्वारयोः स्थानप्रयत्नैक्येन परिभाषायां ज्ञापकमप्याह। अत एव नेटि इत्या
दि ननु स्थानिवत्सूत्रेऽयं परिभाषागतार्था तथाहि नित्येषु शब्देषु आगमविधानान्यथानुपपत्त्या आ
गमरहितस्थाने आगमसहित आदेशो भवतीत्य[illegible] वरूपं तत्त्वमतया भिपि दापयतीत्यादौ स्थानिव

द्भावेनैव दापि दाधाद्वत्वमायास्येवेत्यत आह। अयमर्थ इति अर्थापत्तिमूलत्वेनेति। अर्थापत्तिर्द्विधा। श्रुतार्था
पत्तिर्दृष्टार्थापत्तिश्चेति। तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया वा परस्परविरुद्ध
धर्मद्वयज्ञानमर्थापत्तेर्विषयः यथा जीवतश्चैत्रो गृहे नास्ति पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यादौ। अत्र जीवत्वस
त्ताभावौ तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया विरुद्धौ पीनत्वभोजनाभावौ तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया विरुद्धा
भं विति विवेकः तथा चानित्यत्वमवयवत्वं च तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया विरुद्धे। प्रकृते श्रुतार्थापत्त्या
वाक्यान्तरकल्पनेति बोध्यं। साक्षाद्धात्वाद्यायीबोधितेति। शक्त्या लक्षणया वा पाणिन्युच्चरितपदजन्यबो
धविषयीभूतस्यान्यादेशाभावे स्थानिवत्सूत्रस्य चरितार्थत्वेनाऽर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यान्यबोधविषयीभू
तस्थान्यादेशाभावविषयत्वेन तत्र प्रवृत्तौ प्रमाणाभावादिति भावः ननु स्थानिवत्सूत्रे आदेशग्रहणसाम
र्थ्येन पाणिनिनाऽर्थविषयीभूतादेशमात्रस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणं तथा चार्थापत्तिकल्पितवाक्यजन्यबो

धविषभ्रीतादेशस्यापि पाणिनिनासर्वगोचरत्वे नमणिदापयतीत्यादौ नदोष इति चेदत्र हि विंचेत्यादि अभाष्ये
ति। स्थानिवत्त्वसूत्रबोधितेनिर्दिश्यमानत्वस्य सत्त्वेन। नयाव्यावृत्तेः कर्तुमशक्यत्वादितिभावः। स्यादेतत् तान्त
वस्थायामनीतिपक्षस्यासिद्धत्वसूत्रभाष्याख्यानायोगात्तेन समीनिष्ठइत्यादौ टेरितिलोपेन साधितइति टिलो
पवारणाय तत्सूत्रस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानस्य पूर्वपक्ष्युक्तित्वेनापि वदितादेशपरत्वाभिवादेशपश्चाद
टिनदोषः नच रमायामित्यादौ यादेशाभावश्चरितार्थ्येन नतत्र्यायोनामाबाटोबाधेपुनर्याह्नस्यादितिवा
च्यं इदमोम इति ज्ञापकत्वेन तन्न्यायस्यानित्यत्वादप्रवृत्तोपरत्वादामितुनः प्रसंगन्यायेन चारितार्थ्येः नचै
वमप्यरुदितमरुदितेत्यादौ परत्वादिटि नहिशिष्टस्यनामाधादेशापत्तिरितिवाच्यं। प्रतिपदविधित्वादंतरं
गत्वाच्च नामादिपु न तदिटिच नसिद्धेरिति चेन्नैवं। व्यतिरुदंद्रव्यतिरुदर्षीयेत्यादौ परत्वात्सीयुडिटोः नहि
शिष्टस्य सेध्यदादेशायोरापत्तेर्बभविथेत्यादौ परत्वादिटि नहिशिष्टस्य थलआधादेशापत्तेश्चेति दिक्॥१॥

पूर्वसवर्णापत्तिरिति॥ संवारवत्त्वनादवत्त्वघोषवत्त्वाल्पप्राणवत्त्वनिरनुनासिकत्वरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन
दत्वापत्तेरितिभावः॥ चोनश्चदस्थसत्र सत्वरप्रश्लेषेण नदोष इति वाच्यं पस्पर्धिषे बभविथेत्यादाविड्
विशिष्टस्य सेथलआधादेशाभावाय परिभाषाया आवश्यकत्वेन प्रश्लेषस्यानुपयोगात् सूत्रमावर्तन इति
अयं भावः सूत्रे यतर इति दोषः यतः षष्ठीस्थानापदार्थानुयोगिकसंबधप्रतियोगिनि इत्यर्थः फलितमाह
षष्ठ्यंतस्येति। षष्ठ्या अंतामति षष्ठीलत्सरूपः। अंतशब्दः समीपवाची तथाच षष्ठीप्रकृतिरित्यर्थः। ननु
षष्ठीप्रकृति सूत्रोच्चरितानतत्र स्थानपदार्थानुयोगिकसंबधप्रतियोगित्वसंभव इत्यत आह षष्ठीप्रक
तिसजातीयमिति। साजात्यंच स्ववृत्तिश्रावणत्वसाक्षाद्विषयतावच्छेदकधर्मेण। ननु यस्यवयोजसी
त्यादौ स्थानपदार्थानुयोगिकसंबंधप्रतियोगित्वं। भपर्यंतस्य। नयुष्मदोस्मदोरिति अतियूयमित्यादौ
र।पस्य — अतियुष्मत्स्थाने यूयाधादेशापत्तिरत आह निर्दिश्यमानावयवरूपमेवेति वाशब्दप्रयोजनं चिंत्यं षष्ठी
प्रकृतिसजातीयावयवः स्थानपदार्थानुयोगिकसंबधप्रतियोगी भवतीत्यर्थेनैव सुस्मिन् अपिव्यपदेश

वद्भावेन षष्ठीप्रकृतिसजातीयत्वसत्त्वेन सर्वसामंजस्यात् न च षष्ठीप्रकृतिसजातीयत्वं यदि निर्दिश्य
मानत्वं तदा भानिस इत्यादौ उपसर्गनकारस्य सत्त्वं भवितोत्पादौ विशिष्टस्य अज्ञादेशापत्तिश्च लक्ष्यस्थेषु
स्ववृत्तित्वावगमस्य स्वविषयतावच्छेदकधर्मस्याभावेन षष्ठीप्रकृतिसजातीयत्वाभावादिति वाच्यं ष
ष्ठीप्रकृतिजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयत्वं निर्दिश्यमानत्वमानत्वमिति स्वीकारेणोक्तदोषात्। उपस्थि
तौ प्राथमिकत्वं च शास्त्रान्तरासहकृतशक्तिग्रहाधीनत्वं। न च स्य आविष्यादौ अण्देनाणुदित्सूत्र
सहकारेणैव दीर्घादीनामुपस्थितिरिति निरुक्तप्राथमिकोपस्थितिविषयत्वरूपनिर्दिश्यमानत्वाभावा
न्मानिभवानीसादौ दीर्घत्वानापत्तिरिति चेत् अत्राहुः नन्विति। जातिपक्षे दोषाभावादिति। अस्मिन्पक्षे ग्रह
णस्य मत्त्वाख्यानत्वेन शास्त्रान्तरासहकृतशक्तिग्रहाधीनोपस्थितिविषयत्वरूपनिर्दिश्यमानत्वस्य
दीर्घेष्वसत्त्वादिति भावः। नभ्रसुधियोरिति निषेधेनेति। अणुदित्सूत्रमिति रीत्या शास्त्रान्तरासहकृ
तशक्तिग्रहाधीनत्वं उपस्थितौ प्राथमिकत्वमिति परिष्कारेण दोषात् इति भावः। न चैवमीयणचीत्य

॥निर्दिश्य॥

णो निषेधेन तच्चारितार्थ्यं। निर्दिश्यमानपरिभाषया तेनापि यणो प्राप्तेः न च निर्दिश्यमाना निर्दिश्यमा
नयोर्यत्र कार्यं भवति तत्रैवैतत्परिभाषाप्रवृत्तेरिति प्रकृते नास्याः प्रवृत्तिरिति वाच्यं षष्ठीप्रकृतिजन्य
प्राथमिकोपस्थितिविषयत्वरूपनिर्दिश्यमानस्य मानत्वस्य ग्रहणकशास्त्रबाधितत्वभावेन निर्दिश्य
मानानिर्दिश्यमानोभयकार्यप्रापकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् केचित्तु इयणचीत्यनंतरमेव निषेधकर्त
व्ये एतत्सूत्रकरणेन तत्करणेनोक्तार्थज्ञापनसंभवात्। अन्ये तु नभ्रसुधियोरिति निषेधयतीति नभ्रसु
धियोरिति निषेधः। वर्षाभ्वश्चेति। प्रतिप्रसवशास्त्रत्वेन नभ्रसुधियोरिति सूत्रशास्त्रनिषेधकत्वं वर्षाभ्व
श्चेत्यस्य स्पष्टमेव न च वर्षाभूशब्दस्य दाचारक्विबन्तात् क्विपि नपुंसकत्वे ह्रस्वे पुंवं च कृते वर्षाभ्वश्चेति चरि
तार्थमिति वाच्यं तेन पुंवद्भुपाशिदेशेन दीर्घात् न च बुभ्याभोः सुपीति यणोऽप्राप्तेरित्याहुः केचित्तु नभ्र
सुधियोरिति इयङ्घटितोच्चारणेन निरुक्तार्थोत्पादने न च सुभी शब्दाच्चाचारक्विबन्तात् तत्रिग्विपि नपुं
नः सकृत्स्वे तत्स्यैवानुकरणमिति न निर्देशासंगतिः। न चेवमोचीति नुमापत्त्या निर्देशासंगतिरितिवा

च्यं। पुंवद्भावेनादोषादिति चेन्न एवं पुंवद्भावे नदीघ्रान्तरूपानिर्देशेनेयङुवङ्प्रसक्त्या निर्देशासंगतिरित्याहुः
अंत्यादेशत्वादिति। चिंत्यमिदं। इयं चावयवषष्ठी विषयेऽपि वक्ष्यमाणत्वेन वर्णो वर्णतायेश्रूधातुभ्रु
वस्तु दंतं यदंगं तदवयवो यो निर्दिश्यमानस्तदवयवो यो निर्दिश्यमानो न यो रियङुवङावित्यर्थे नङि तत्र
योजनस्य ङुरुपपादत्वात् भाष्येणाविरोधादिति। यत्तु वर्णग्रहणेऽस्य स्यात् ग्रहण इत्यर्थः तथाच्य
योगवाहानां वर्णत्वेऽपि अस्त्वाभावेन न भाष्यविरोधः। अत एव एरु रित्यादौ वानुमानिकस्थान्या
देशभाववत्त्वे इवर्णस्य स्थानेनोवर्णादेश इति तन्न। इदो यू पुंसि इत्यादौ वर्णग्रहणाभावेनानु
मानिकस्थान्यादेशभाववत्त्वे इदः स्थाने निर्दिश्यमानपरिभाषया यु घटितादेशापत्तेः अर्थवत्त्वे
न स्थान्यादेशभावविश्रान्ति रिति शब्दतोऽर्थतश्चांतर्यवानादेशो भवतीति समाधानस्यैरुरित्यादाव
पि तुल्यत्वाच्चेति दिक्। ननु देवी ध्यं च गीतिदेव धूङि त्यादौ अधादेशानापत्तिः। उक्तं तेनि रुक्तनिर्दि

श्यमानत्वाभावात् न च उक्तयुक्तेनिरुक्तनिरुक्तनिर्दिश्यमानत्वं नैवास्तीति वाच्यं महदाद्यैलिंगविशिष्टपरिभाषाऽनित्या
महतीशिवायस्यै महतीप्रियेति भाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् एवं निर्जरसा विमाश्चैन्न रसादेशानापत्तिः स्थानिवत्त्वेन तत्
द्व्याकारेणैव जराशब्देन गृहीतस्यापस्थितेर्न चेष्टापत्तिः स्त्रीन स्यस्थानिवत्वमिति षेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः स
हृद्गतौ चिमितिषेधे यद्बाधितं तन्न बाधितमेवेति भाष्यविरोधात् एवं भवि॰तत्सादौ विशिष्टस्यजाधादेशापत्तिः
प्रथमपदेन तिङः स्त्रीणि त्रीणीति सहकारेणैव निष्पन्नसंज्ञीनामुपस्थितेर्न चेष्टापत्तिः उट्टिवित्युदाहरणं वृ
णिताश्चोरणितास्वइति दीधीवेवीटामिति सूत्रस्थ भाष्यविरोधादित्यादिदूषणगणपातः न च प्राथमिकत्व
परिष्कारघटकत्वात्तस्यां तरेत्तन्तच्छास्त्रभिन्नत्वेन संकोचान्न दोष इति वाच्यं। अतिगौरवादिति चेदाहानय
त्यादि तथाच येन विधिर्यदागमाद्यैन तच्छास्त्रद्वयासत्त्वे तच्छास्त्रद्वयाधीनत्वमेवोपस्थितौ प्रथमत्वमि
ति भावः अन्ये तु यत्सदघटितशास्त्रासत्त्वे तच्छास्त्रयदाधीनत्वमुपस्थितौ प्राथमिकत्वमित्याहुः स्यादे
तत् जरायां जरा जराज रा तस्मात्कौ। दौ विभक्तौ पूर्वत्र राप्नवदेऽपि निरुक्तनिर्दिश्यमानत्वस्य सत्त्वाज्जरसा

देशापत्तिः नचार्थिविभक्त्यर्थस्य निर्दिश्यमाने विशेषणान्वयदोषः इति वाच्यं भंगस्येप्रत्ययांशोपस्थिता
र्थं तस्य तत्रैवान्वयस्यौचित्यादिति वक्ष्यमाणत्वेन निर्दिश्यमाने विशेषणासंभवात्। एवं व्याप्तस्येवप
दावस्य व्याप्तपात् पादयतेः क्विपि पात् व्याप्तपादः पात् व्याप्तपात् तस्मात् ङसि व्याप्तपात्सदः इत्यादौ पूर्व
पादस्य निर्दिश्यमानत्वेन पदादेशापत्तिः नच भसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययस्य निर्दिश्यमाने विशेषणान्वयदोष।
इति वाच्यं आक्षेपप्रमाणाभावात् आक्षिप्तस्य शाब्देन्वयात् येन यदाक्षिप्तं तस्य तत्रैवान्वयस्यौचित
त्वाच्च भसंज्ञत्व एव तस्यान्वयस्यौचित्याच्च एवं स्वात्वाकुल इत्यादौ त्वायास्त्वबापत्तिः समासघट
कनिर्दिश्यमानत्वायाः सत्वात् न च त्वांतीयः समास इत्यर्थकरणेन नदोष इति वाच्यं स्वात्वाकुल
कीकरस्येत्यादौ ८ पूर्वत्वायाः स्या वाईवीरत्वादिति चेन्मैवं षष्ठीप्रकृतिजन्यशाब्दबोधीयविषयता
श्रय समभिव्याहृतवर्णाघटितत्वे सति षष्ठीप्रकृतिजन्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयत्वं निर्दिश्यमान
निर्दि॰ त्वमिति परिष्कारेण पूर्वतरापाते त्वास्य षष्ठीप्रकृतिजन्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयत्वाभावात्। तथा

हि नीलो घट इत्यादौ विशेष्यतया घटेन संबंधान्नीलत्वावच्छिन्नविषयता नीलपदादेर्न तिष्ठति यथा वा नीलेन
विशेषणेन संबंधात् घटत्वावच्छिन्नविषयता नीले घटे न तिष्ठति तथा जराशब्दांतं यदंगं पाद्धब्दांतं यदंगं भ
क्तं तायः समास इति शाब्दबोधीयजराशब्दत्वावच्छिन्नपाद्धब्दत्वावच्छिन्नत्वात्त्वावच्छिन्नविषयतानां त
न विशेष्येण संबंधाद् चरमावयवजराशब्दपाद्धब्द त्वा प्रत्ययेषु न तिष्ठतीति न तेषां निर्दिश्यमानत्वं यदा
गमा इति योन्गविधिरिति बोधितेच निर्दिश्यमानत्ववारणाय सत्यंतं अन्यथा जराशब्दांतत्वावच्छिन्नविषय
तायाः परभजराशब्दे स्थाविशिष्टत्वावच्छिन्नविषयतायाश्चागमविशिष्टे सत्वेन विशिष्टस्य निरुक्तनि
र्दिश्यमानत्वं स्यात्। तदुक्तौ तु षष्ठीप्रकृतिजन्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयजरास्था समभिव्याहृतवर्णघटि
तत्वादंगस्यागमविशिष्टयोर्निर्दिश्यमानत्वं न च देवी मंच गौरि देवधृ इत्यादावस्यादेशापत्तिः षष्ठीप्रकृ
तिजन्यविषयताश्रयसमभिव्याहृतस्त्रीप्रत्ययघटितत्वादिति वाच्यं। षष्ठीप्रकृतिजन्यशाब्दबोधीयविषया॥

अथ समभिव्याहृतस्त्रीप्रत्ययघटितत्वादिति वाच्यं षष्ठीप्रकृतिजन्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयसमभिव्या
हृतवर्णे स्त्रीप्रत्ययघटकत्वमिति तत्त्वेन विशेषणेनादोषात् न चैवमपि अपि बदित्यादौ तावत्स्थायामुक्ति
पक्षे ॰ पादस्य स्यपि बादेशानापत्तिः अग्नि समभिव्यवहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वेनार्थवत्त्वात्तस्य
पाशब्दे ऽभावेन षष्ठीप्रकृतिजन्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयत्वाभावादिति वाच्यं येन विधिरिति परि
भाषावत् यदागमपरिभाषापि लक्षणाग्रहकेति स्वीकारेण दोषात् तथाहि पाद्विपदं पादि विशिष्टल
क्षणिकं वैशिष्ट्यं च स्वघटितत्व स्वविशिष्टघटितत्वेतदुभयसंबंधेन अत्र वैशिष्ट्यं स्वघटकत्व स्व
निष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रया ऽघटकत्वेतदुभयसंबंधेन तथा च प्रकृते स्वघ
टितत्व स्वविशिष्टघटितत्वोभयसंबंधावच्छिन्नप्रकारतास्वविषयतायाः आगमरहितपाशब्दे सत्त्वा
न दोषः एवं यदागमपरिभाषाविषये सर्वत्र निरुक्तोभयसंबंधेन स्वविशिष्टे लक्षणांगीकर्तव्या। स्वा

देशात्। व्याघ्रपाच्छब्दान्यं तान्तवत्तरिक्विपि वेनचित् तस्य समासे पुनर्निर्दिष्टिक्विपि व्याघ्रइतिभाजेनस्याच्छसि
पाच्छब्दांतत्वावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयतायाः पादः पदिति शास्त्रजन्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयसम
भिव्याहृतवर्णाघटितत्वस्य च सत्त्वेन निरुक्तनिर्दिश्यमानत्वस्य सत्त्वात्सदादेशापत्तिः एवं जराद्रसपद
द्वित्वे जराजराइतिभाजेनस्य सुबंतत्वाद शब्देन समासे तस्मादौ विभक्तौ विशिष्टस्य षष्ठीप्रकृतिजन्य
शाब्दबोधीयविषयताश्रयो तत्र जराशब्दसमभिव्याहृतपूर्वजरापदत्ववर्णघटितत्वेन निरुक्तनिर्दि
श्यमानत्वाभावाज्जरसानापत्तिः। अंत्यजराशब्दे निर्दिश्यमानत्वस्य सत्त्वाज्जरसापत्तिश्चेति चेन्मै
वं। षष्ठीप्रकृतिविशिष्टप्रकारताश्रयत्वं निर्दिश्यमानत्वमिति स्वीकारेणादोषात्। वैशिष्ट्यं च स्वप
र्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्त्व स्वपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्विषयता
निरूपितत्व स्वजन्यशाब्दबोधीयत्वैतत्त्रितयसंबंधेन सुपदः निर्जरसावित्यादौ अंतत्वनिरुक्तवि
शेष्यतानिरूपितजराशब्दत्वावच्छिन्नप्रकारता च निरुक्तत्रितयसंबंधेन षष्ठीप्रकृतिविशिष्टा

भवतीति न कुत्रापि दोषः। तथा हि परमजराशब्दे जराशब्दत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः सत्वेपि षष्ठीप्रकृ
तिजरापादेन समर्थासम्प्रयोजकत्वान्निरूपितप्रयोज्यतावाद्विशेष्यतानिरूपितत्वाभावात्। सा षष्ठीप्रकृ
तिविशिष्टानभिविनिती। विशिष्टस्य न निर्दिश्यमानत्वं प्रवीन्पदहिद त्वस्थले च स्थानिवद्भावेन जरा
शब्दस्यैवादेशान्निरूक्तप्रिय संबंधेन षष्ठीप्रकृतिविशिष्टाप्रकारतात्वास्तीति विशिष्टस्य निर्दिश्य
मानत्वं स्वर्वीन्न्याश्रपद इत्यादौ तु स्थानिवद्भावेन पाच्छब्दांतत्स्यैवादेशान्तदवच्छिन्नप्रकारतान
षष्ठीप्रकृतिविशिष्टेति तत्रापि न दोषः स्वजन्यशाब्दबोधीयत्वसंबंधनिवेशाज्जरारस्ज। सोस्मा वा
वृन्दवृः स्मावावृन्दवीरुत्से इत्यादौ पूर्वजराज्ञादौ न निर्दिश्यमानत्वं वस्तुतस्तु षष्ठीप्रकृतिजन्यप्रा
थमिकोपस्थितिविषयत्वमेव निर्दिश्यमानत्वं न च जराजरसावित्यादौ पूर्वजराशब्दस्य जरसापत्ति
रिति वाच्यं अचिविभक्तौ विरस्य निर्दिश्यमानविशेषणेनादोषात्। न चांगाशेभस्य स्योशिना
वृक्षस्य एवेत्यादि वक्ष्यमाणग्रथविरोध इति वाच्यं सत्यंथो संगतरति वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यथा पंचम्यो

निर्दिश्य·

पस्थापितत्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य निर्दिश्यमाने विशेषणाभावादुदस्थादित्यादौ पूर्वसवर्णो दुर्वारः स्यात्। तस्मा
दिति तस्मिन्निति परिभाषापस्थाप्ययोरव्यवहितोत्तरत्वस्य निर्दिश्यमाने विशेषणाभावादुदस्थादित्या
दौ पूर्वसवर्णो दुर्वारः स्यात् तस्मादिति तस्मिन्निति परिभाषोप्ययोरव्यवहितोत्तरत्वाव्यवहितपूर्वत्वयोः स
र्वत्र निर्दिश्यमान एव विशेषणाच्च न च व्याघ्रपात्सद इत्यादौ पूर्वपाच्छब्दस्य पदादेशापत्तिरिति वाच्यं कार्य
कालपक्षे यचिभमित्यस्योपस्थित्या यचीत्यस्यावृत्या निर्दिश्यमानत्वविशेषणस्वीकारेणादोषात् स्पष्टं चे
दमहल्लोपोन इति सूत्रभाष्ये। न चाकडारीयभपदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्ष एवास्तु तत्रेन यचिभमित्यस्य
तत्रोपस्थितिरेव न भवतीति वाच्यं। अष्टाध्यायीपाठकृतपूर्वत्वपरत्वस्यैव सर्वत्राव्यवस्थापकत्वेन कार्य
कालपक्षस्वीकारेपि दोषाभावात्। त्रिपादीविषये आकडारीयसंज्ञानां कार्यकालानंगीकारेपि सापादि
कविधिविषये कुत्रचित्तदंगीकारेक्षत्यभावाच्च। न च स्मात्तावृल्लवृद्धित्यादौ ल्यबापत्तिरिति वाच्यं त्वांतो
पसमास इत्यर्थेनादोषात्। न चैवमपि स्मात्तावृल्लवीरुत्स्ये इत्यादौ दोष इति वाच्यं। मयूरव्यंसकादयश्चे

स्यत्रस्यचप्रकारेणैषां समानतद्घटकतया प्रवेशोनेति भाष्येउक्तत्वेन निरुक्तप्रयोगस्यैवाभावादित्यादिदिक्। स्वस्व
निमित्त संनिधापितानामिति। स्वस्य परिभाषाशास्त्रस्य निमित्तेन लिंगेन परिभाषाशास्त्रीयोद्देश्यताव
च्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानेन संनिधापितानां विधिशास्त्रसंनिधिं प्रापितानामित्यर्थः समावेशादिति। परि
भाषाविधेयानां यथायोग्यमन्वयइत्यर्थः। न बाध्यबाधभाव इति विरोधेहि बलीयसा दुर्बलं बाध्यत इ
ति न्यायेन विरोध एव बाधस्य न्याय्यत्वादिति भावः। एतयोरिति निर्दिश्यमानपरिभाषाया अलोंत्यस्ये
च अनेकाल्शित्सर्वस्यादेः परस्येत्यन्यतमस्य चेत्यर्थः अंगांगीभाव इति। शेषशेषिभाव इत्यर्थः
यथा परिभाषाविधिसूत्रयोः शेषशेषिभावः तथानयोर्नेति यावत्। उभयोरिति। निर्दिश्यमानपरिभा
षायाः निरुक्तपरिभाषाधन्यतमस्य चेत्यर्थः तद्योगादिति परस्परं स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकज्ञानच
स्याभावेन गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वादिति न्यायादिति भावः। तद्बाधकत्वमिति निर्दिश्यमान

निर्दिश्य॰

परिभाषाबाधकत्वमित्यर्थः॥ उदस्थादिति लक्ष्ये इति शेषः सूत्रविषय इति। उदस्थास्तंभोरिति सूत्रवि
षय इत्यर्थः। एतयोरिति। आदेः परस्याढोंत्यस्येत्यनयोरित्यर्थः। इयमिति। निर्दिश्यमानपरिभाषयेत्य
र्थः। एतयोरित्यस्य पूर्ववदर्थः निर्विषयत्वप्रसंगादिति निर्दिश्यमानपरिभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छे
दकज्ञानं स्यादेः परस्याढोंत्यस्येत्युद्देश्यतावच्छेदकज्ञानस्य च शास्त्रस्यासंभवादित्यर्थः अकृतवि
षये नायं न्याय इति॥ स्थानिवत्सूत्र बाधितेपि निर्दिश्यमानत्वं तन्मध्यपतितन्यायबाधितेपि निर्दिश्यमा
नत्वस्य सत्त्वात्। अयं न्यायो व्यावर्तकत्वेन भवतीत्यर्थः। ननु बिंधिर्वा स्यत्रांतरंगत्वादवृद्धिविधिर्न स्यादिति भाष्य
विरोध इति चेदत्र केचित् सावकाशानपहारकादेशविषये यं न्यायो न प्रवर्तते भिन्धकीत्यत्र धादेशस्यास
वकाशापहारकत्वेनायं न्यायः प्रवर्तत एवेति न भाष्यविरोधः अतएव अनाप्यकरस्य ग्रहणं चरितार्थं अतए
व कृष्यर्थे न क्विमः कृदन्तस्यागतिं कृत्वादीक्षिते नैवं चरम एव इत्यवसेयः क्विमः कृदिति सूत्रकरणे न चाकृत्वि
शिष्टस्य क्वादेशः साधित इत्याहुः। परे तु भिंधकीत्यत्र तन्मध्यपतितत्वमेव नास्तीति न भाष्यविरोधः

तथाहि स्वघटकाव्यवहितपूर्वत्व स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्व स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वैतत्त्रि
तयसंबंधेन स्वविशिष्टत्वं तन्मध्यपतितत्वं प्रकृते च तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वस्याव्
यभावात् भाष्यविरोध इत्याहुः॥ केचित्तु त्यादिनाप्युक्तं तत्रत्युक्तं इमेऽभ्यशिष्यास्यसे सावकाशत्वान्नप
हारत्वलेनादेशस्य निर्दिश्यमानपरिभाषया अवनौ वकृ इति रूपं यथाश्रुतन्यासे सावकाशत्वापहारत्वले
नादेशस्य कृत्स्यस्थानिरूपमिति पूर्वभेदेन मनोरथाप्रसंगनेरित्याहुः॥ अन्ये तत्र बुद्धिविषय इत्यस्य यद्यपि
स्यादिः कार्यजननादित्यस्य तथाप्यंतरंगत्वाद्बुद्धिविषयत्वेन निर्दिश्यमानत्वाभावाधिकरणं न प्राप्नोतीति भाष्यप्रामा
ण्येन निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवर्तनमिति शेषः॥ नन्वेवमपि कृ इति सूत्रे ग्रहणं व्यर्थं इमवृने स्यादाम्याद्
दौ निर्दिश्यमानपरिभाषयैव वारणादिति चेदाह। इयं चावयवयवषष्ठीविषयेपीति। निर्दिश्यमा
नावयवत्वमुपलक्षणमिति स्वीकारेणावग्रहणं सार्थकमित्याहुः॥ तद्ध्येति षष्ठी प्रकृतिमन्यत्रा
र्थमिवोपस्थितिविषयघटितयोगिकं बुद्धेत्यर्थः॥ विषयेपीति अपिना स्थानषष्ठीविषयेपीत्यर्थः॥

अत एवेति। षष्ठी प्रकृतिमन्यत्रार्थमिवोपस्थितिविषयत्वमितियोगित्वसंबंधानुयोगित्वस्थानपदार्थाश्रयादे
शो भवतीति निर्दिश्यमानपरिभाषार्थस्वीकारादेवेत्यर्थः॥ अतिस्य इति। अतिशायनः स्योः तिस्य इति वि
ग्रहः॥ चेतेति। चित्र् चयने अस्मात्तृच्। प्रमाणतोंतर्यादेकारोपिस्यादिति। स्व मात्रिक सरूपप्रमाण
तआंतर्यादेकारोपिस्यादिति भावः॥ न चैव मात्रप्रमाणतोंतर्ये आदेशगतावच्छेदकत्ववैशिष्ट्यस्य स्वा
वच्छिन्नवृत्तित्व स्वावच्छिन्नेतरयावद्देशावृत्तित्व स्वावच्छिन्नघटितनदेतरदलीयवृत्तित्वोभयसं
बंधेन वैशिष्ट्य सत्त्वेपि स्वावच्छिन्नेतर स्वावच्छिन्नेतर स्वावच्छिन्नघटितदलीयत्वकारादिवृत्तित्व
स्यैव सत्त्वेन स्वावच्छिन्नेतर स्वावच्छिन्नघटितदलीय यावत्स्थान्यवृत्तित्वस्य अभावादिति वाच्यं
दीर्घेषु यण् सिध्या स्थानेंतरतम इति सतम्यंतपाठस्य भाष्ये दूषितत्वेन प्रथमांतपाठस्यैव सिद्धांतित
त्वात् स्थानेंतरतम इति परिभाषाविषयेआदेशतावच्छेदकरूपवैशिष्ट्यमेवृत्तिरुक्तत्रितयसंबंधेन
आंतर्यमिति स्वीकारेणादोषात्। यत्रेति। यत्रानेकविधेरांतर्यैरनेक आदेशाः प्राप्नुवंति तत्र स्थान

नत्वआंतर्यवानेवादेशो भवति। नान्यविधांतर्यवानिति भावः स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमिति। स्थानकृतं अ
र्थकृतं गुणकृतं प्रमाणकृतं चेत्यर्थः नच प्रमाणस्यापि तत्त्वे दैवसिद्धे प्रमाणग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यं ब्राह्मण
वसिष्ठन्यायेन पृथग्ग्रहणात्। नचैवमपि स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्याप्यमिथोविरुद्धयावद्धर्मबोध
नरूपविधेः पदार्थत्वानुपपत्तिः गुणत्वप्रमाणत्वयोरविरुद्धत्वादिति वाच्यं गुणत्वत्वप्रमाणत्वत्वादिकमादाय
विधेयपदार्थत्वोपपत्तेः एकदेशेति षष्ठी स्थानेऽत्र स्थानपद एव स्मारितं तत्प्रतीतिज्ञातानादिति भावः तन्नी
ति अनुवृत्तस्थानेपदमित्यर्थः वाक्यभेदेनेति यत्रैकविधमान्तर्यं तत्रादेशनियमार्थं स्थानेन्तरतम इति आ
वश्या वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति भावः स्थानेन्तरतम इति। सार्वविभक्तिकस्तसिः अनेकविधान्तर्यसत्त्वागमकमि
ति अनेकविधमान्तर्यमादेशानां नियामकमिति यावत् तत्त्वागमकमित्यर्थः एतेनानेकविधान्तर्यस्य सत्त्वात्
कृत एकविशेषेण तत्त्वागमकत्वापेक्षेतीदमसंगतमित्यपास्तं न च हरिणानिमित्तावेकादेशवारणाय तमपग्रहण
मावश्यकमिति वाच्यं तत्स्थानेन्तरतम इति वा सस्थानेन्तरवा इति। न्यासेनसिद्धे स्थानेन्तरतम इति गुरुन्यासकरणेन भंग

[OrderDescription]
,CREATED=26.08.19 13:47
,TRANSFERRED=2019/08/26 at 14:14:50
,PAGES=118
,TYPE=STD
,NAME=S0001539
,Book Name=M-795-PARIBHASHENDUSHEKHAR TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF

FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF

FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF

FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,